

DEMOGRÁFIA

37. ÉVF. 3—4. SZÁM

BUDAPEST
1994

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

FELELŐS KIADÓ:

MILTÉNYI KÁROLY igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1024, Budapest II., Fényes Elek u. 14–18.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Család a mai magyar társadalomban. Tudományos konferencia a Nemzetközi Családév alkalmából. 1994. november 24—25.	267
<i>Klinger András</i> : A családok jelenlegi helyzete Magyarországon	270
<i>Csernák Józsefné</i> : Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában	298
<i>Kamarás Ferenc</i> : Új gyermekvállalási stratégiák	315
<i>Spéder Zsolt</i> : A család háztartásgazdasága — A háztartásgazdaság működése a 90-es évek elején	329
<i>Mészáros Árpád</i> : A cigány népesség, családok helyzete az 1990. évi népszámlálás alapján	338
<i>Hablicsek László</i> : A családok és háztartások jövőbeni alakulása	348
<i>Miltényi Károly</i> : A család- és háztartásszerkezet várható alakulásának néhány gazdasági összefüggése	359
<i>Cseh-Szombathy László</i> : Az értékek változásának hatása a családok működésére	366
<i>Somlai Péter</i> : Értékek egysége és pluralitása a családi szocializációban	373
<i>Pongrácz Tiborné</i> : Család és munka — konfliktus vagy harmónia	378
<i>Hofer Tamás</i> : A parasztcsalád morális ökonomiája	383
<i>Ranschburg Jenő</i> : A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére	389
<i>Gosztonyi Géza</i> : A helyi közösség és a család	392
<i>Széman Zsuzsa</i> : Az időskorúak gondozásának problémái — innovatív megoldások	399

FIGYELŐ

A review of historical demography (Historisch-Demographische Mitteilungen) (<i>Kígyósi Attila</i>)	408
--	-----

IRODALOM

KÖNYV

- Münz, R.—Ulrich, R.: Was wird aus den Neuen Bundesländern? Demographische Prognosen für ausgewählte Regionen und für Ostdeutschland. (Mi lesz az "Új Szövetségi Államból? Demográfiai előreszámítások egyes régiókra és Kelet-Németországra.) Demographie aktuell, Humboldt-Universität zu Berlin, Forträge—Aufsätze—Forschungsberichte No. 3., Berlin, 1994. 66 p. (H.L.) 412

FOLYÓIRATCIKKEK

- Eggerickx, T.—Bégeot, F.: Les recensements en Europe dans les années 1990. De la diversité des pratiques nationales á la comparabilité internationale des resultats. (Az európai népszámlálások a 90-es években. Az egyes országok gyakorlatának különbözőségétől az eredmények nemzetközi összehasonlíthatóságáig.) Population, 1993/6. 1705—1732. p. (R.G.) 413
- Anderson, B.A.—Katus, K.—Silver, B.D.: Developments and prospects for population statistics in countries of the former Soviet Union. (A népességszatisztika fejlődése és kilátásai a volt Szovjetunió országaiban.) Population Index, 1994. tavaszi sz., 4—20. p. (R.G.) 413
- Gruber, S.—Riede, T.: Erste Ergebnisse des Mikrocensus April 1993. (Az 1993 áprilisában végrehajtott mikrocensus első eredményei.) Wirtschaft und Statistik, 1994/7. 518—533. p. (F.J.) 415
- Kedelski, M.: Regres demograficzny w Polsce, 1981—92. (Demográfiai regresszió Lengyelországban 1981—92.) Studia Demograficzne, 1993/2. 3—14. p. (K.J.) 416
- Pampel, F.C.: Relative cohort size and fertility: the socio-political context of the Easterlin effect. (Relatív kohorsz nagyság és termékenység: az Easterlin hatást befolyásoló társadalmi-politikai tényezők.) American Sociological Review, 1993/4. 496—514. p. (M.F.) 417
- Schawrz, K.: Kinder und Jugendliche in den Familien Alleinstehender in Deutschland im Jahr 1991. (Gyermekek és fiatalok az egyedülálló szülők által fenntartott német családokban, 1991-ben.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1993—1994/1. 71—91. p. (F.J.) 418
- Jozwiak, J.—Paradysz, J.: Demograficzny wymiar aborcji. (Az abortuszok demográfiai vetülete.) Studia Demograficzne, 1993/1. 31—41. p. (K.J.) 419
- Kowalska, I.: Problem aborcji na tle postaw i zachowan w zakresie regulacji urodzen. Wyniki ankietowego badania przemian rodziny i wzorców dzietnosci. (Az abortusz a születésszabályozással kapcsolatos magatartásformák, megnyilvánulások tükrében. A családdal és a szüléssel kapcsolatos magatartással foglalkozó vizsgálat eredményei.) Studia Demograficzne, 1993/1. 43—85. p. (K.J.) 419

<i>Nizard, A.—Munoz-Perez, F.:</i> Alcool, tabac et mortalité en France depuis 1950. (Alkoholfogytás, dohányzás és halandóság Franciaországban 1950 óta.) <i>Population</i> , 1993/4. 975—1014. p. (R.G.)	420
<i>Friedl, H.P.:</i> Fragen zur Gesundheit: Risikofaktoren und Gesundheitsbewusstsein. Ergebnisse des Mikrocensus Dezember 1991. (Kérdőíves felmérés az egészségről. Az 1991. évi osztrák mikrocensus eredményei.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1994/6. 479—489. p. (M.F.)	421
<i>Imhoff, A.E.:</i> Erfüllt Leben — in Gelassenheit Sterben. (Teljes életet élni — békében meghalni.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1993—94/2. 169—188. p. (M.F.)	422

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	423
Demography	423
European Journal of Population	423
Naselenie	424
Population	424
Population and Development Review	425
Population Index	425
Population Studies	425
Population Trends	426
Studia Demograficzne	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	426

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Family in the Hungarian society today. Scientific Conference at the occasion of International Family Year. 24—25 November 1994	267
<i>András Klinger</i> : Present situation of families in Hungary	270
<i>Magdolna Csernák</i> : Recent tendencies in nuptiality	298
<i>Ferenc Kamarás</i> : New strategies in undertaking children	315
<i>Zsolt Spéder</i> : Household management — its functioning in the early nineties	329
<i>Árpád Mészáros</i> : The situation of gipsy population and families according to the 1990 population census	338
<i>László Hablicsek</i> : Future developments of the families and households	348
<i>Károly Miltényi</i> : Some economic relations of the changes of family- and household-structures	359
<i>László Cseh-Szombathy</i> : The effect of the changes in value judgement on the function of families	366
<i>Péter Somlai</i> : Unity and plurality of values in family specialization	373
<i>Marietta Pongrácz</i> : Family and gainful occupation — conflict or harmony	378
<i>Tamás Hofer</i> : Moral economy of peasant families	383
<i>Jenő Ranschburg</i> : The effect of family disharmony and divorce on the development of child	389
<i>Géza Gosztonyi</i> : Local community and the family	392
<i>Zsuzsa Széman</i> : Problems of taking care of the aged — innovative solutions	399

CHRONICLE

A review of historical demography (Historisch—Demographische Mitteilungen) (<i>Attila Kígyósi</i>)	408
--	-----

REVIEW

BOOK

- Münz, R.—Ulrich, R.:* Was wird aus den Neuen Bundesländer? Demographische Prognosen für ausgewählte Regionen und für Ostdeutschland. (What will be from the "New Federal States"? Demographic prognoses for some regions and East Germany) Demographie Aktuell, Humboldt-Universität zu Berlin, Forträge — Aufsätze — Forschungsberichte No. 3., Berlin, 1994. 66 p. (L.H.) 412

ARTICLES

- Eggerickx, T.—Bégeot, F.:* Les recentemess en Europe dans les années 1990. De la diversité des pratiques nationales à la comparabilité internationale des résultats. (European censuses in the nineties. From the differences of the practice of individual countries to the international comparability of the results) Population, 1993/6. 1705—1732. p. (G.R.) 413
- Anderspm. B.A.—Katus, K.—Silver, B.D.:* Developments and prospects for population statistics in countries of the former Soviet Union. Population Index, 1994. Spring, 4—20. p. (G.R.) 413
- Gruber, S.—Riede, T.:* Erste Ergebnisse des Mikrozensus April 1993. (First results of the microcensus taken in April 1993) Wirtschaft und Statistik, 1994/7. 518—533. p. (J.F.) 415
- Kedelski, M.:* Regres demograficzny w Polsce, 1981—92. (Demographic regression in Poland 1981—92) Studia Demograficzne, 1993/2. 3—14. p. (J.K.) 416
- Pampel, F.C.:* Relative cohort size and fertility: the socio-political context of the Easterlin effect. American Sociological Review, 1993/4. 496—514. p. (F.M.) 417
- Schwarz, K.:* Kinder und Jugendliche in den Familien Alleinstehender in Deutschland im Jahr 1991. (Children and younglings in German families provided by one parent in 1991) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1993—1994/1. 71—91. p. (J.F.) 418
- Jozwiak, J.—Paradysz, J.:* Demograficzny wymiar aborcji. (Demographic projection of induced abortion) Studia Demograficzne, 1993/1. 31—41. p. (J.K.) 419

<i>Kowalska, I.</i> : Problem aborcji na tle postaw i zachowan w zakresie regulacji urodzen. Wyniki ankietowego dadania przemian rodziny i wzorców dzietnosci. (Induced abortion as mirrored by behaviour patterns of birth control. Results of a survey on the behaviour concerning family and childbearing) <i>Studia Demograficzne</i> , 1993/1. 43—85. p. (<i>J.K.</i>)	419
<i>Nizard, A.—Munoz-Perez, F.</i> : Alcohol, tabac et mortalité en France depuis 1950. (Alcohol consumption, smoking and mortality in France since 1950) <i>Population</i> , 1993/4. 975—1014. p. (<i>G.R.</i>)	420
<i>Friedl, H.P.</i> : Fragen zur Gesundheit: Risikofaktoren und Gesundheitsbewusstsein. Ergebnisse des Mikrozensus Dezember 1991. (Questionnaire survey on health. Results of the 1991 Austrian microcensus) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1994/. 479—489. p. (<i>M.F.</i>)	421
<i>Imhof, A.E.</i> : Erfüllt Leben — in Gelassenheit Sterben. (To live a full life — to die in reconciliation) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 1993—94/2. 169—188. p. (<i>M.F.</i>)	422

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	423
Demography	423
European Journal of Population	423
Naselenie	424
Population	424
Population and Development Review	425
Population Index	425
Population Studies	425
Population Trends	426
Studia Demograficzne	426
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	426

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

THE STUDIES ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES

A Demográfia jelen száma közli a Nemzetközi Családév alkalmából az MTA Demográfiai Bizottsága által és a Nemzetközi Családév Titkársága, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai Szakosztálya, valamint a Magyar Család és Nővédelmi Tudományos Társaság együttműködésével rendezett

CSALÁD A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

című, 1994. november 24—25-én Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia székházában tartott konferencia előadásait. A tudományos tanácskozás célja az volt, hogy bemutassa a magyar családok helyzetével és működésével foglalkozó tudományos kutatások legújabb eredményeit, feltárja a családok problémáit és megvitassa a jövő tennivalóit.

A konferenciával a magyar rendező szervek az ENSZ kezdeményezése nyomán világszerte kibontakozó családkutatási és családpolitikai aktivitáshoz kívántak csatlakozni, azzal a szándékkal, hogy a konferencia közelebb visz a család problémáinak jobb megértéséhez, és ösztönzést ad a társadalmi méretű összefogásra a család támogatása érdekében.

A konferenciát *Kovács Pál* népjóléti miniszter nyitotta meg, a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében *Kulcsár Kálmán* akadémikus, a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai Szakosztálya nevében *Andorka Rudolf*, akadémikus mondott üdvözlő beszédet.

A másfél napos tanácskozás keretében a családok jelenlegi helyzetéről és jövőjéről, a családi viszonyok demográfiai és szociológiai jellemzőiről, az értékek változásának a családok működésére gyakorolt hatásáról, továbbá a családgondozás és családvédelem kérdéseiről hangzottak el előadások. A konferencia befejezéseként *Vukovich György*, az MTA Statisztikai Bizottságának elnöke tartott a tanácskozás tanulságait összefoglaló zárszót.

A Demográfia Szerkesztősége örömmel tesz eleget a megtisztelő felkérésnek, hogy közreadja a tanulmány formájában is elkészült előadásokat és reméli, hogy ezzel is hozzájárul a konferencia eredményeinek szélesebb körű megismertetéséhez.

Budapest, 1994. december 10.

A Szerkesztőség

A KONFERENCIA PROGRAMJA¹

November 24. (csütörtök)

MEGNYITÓ

Kovács Pál népjóléti miniszter

Kulcsár Kálmán akadémikus, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok
Osztályának elnöke

Andorka Rudolf akadémikus, a Magyar Statisztikai Társaság Demográfiai
Szakosztályának elnöke

I. ülés

A CSALÁD HELYZETE

Főreferátum:

Klinger András: A családok jelenlegi helyzete

Felkért hozzászólók:

Csernák Józsefné: Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában

Kamarás Ferenc: Új gyermekvállalási stratégiák

Spéder Zsolt: A család és háztartásgazdasága

Mészáros Árpád: Cigány családok Magyarországon

Hablicsek László: A családok és háztartások jövőbeli alakulása

Miltényi Károly: A család- és háztartásszerkezet várható alakulásának
néhány társadalmi, gazdasági összefüggése

¹ A programban *-gal jelölt előadásokat beérkezésük után, a folyóirat következő számaiban adjuk közre
(A Szerk.)

II. ülés

CSALÁDI ÉRTÉKEK

Főreferátum:

Cseh-Szombathy László: Az értékek változásának hatása a családok működésére

Felkért hozzászólók:

Somlai Péter: Családi értékrend és szocializáció

Vaskovics László: Családi értékek európai összehasonlítása

Pongrácz Tiborné: Család és munka — konfliktus vagy harmónia

Hofer Tamás: A parasztcsalád morális ökonómiája

November 25. (péntek)

III. ülés

CSALÁDGONDOZÁS

Főreferátum:

Makara Péter: Társadalmi kihívások és a családgondozás esélyei

Felkért hozzászólók:

Pataki Ferenc: A devianciák családi háttere

Ranschburg Jenő: A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére

Gosztonyi Géza: A család a helyi közösségben

Pusztai Erzsébet: A családvédelem szervezésének lehetőségei

Széman Zsuzsa: Az időskorúak gondozásának problémái — innovatív megoldások

ZÁRSZÓ

Vukovich György az MTA Statisztikai Bizottságának elnöke

A CSALÁDOK JELENLEGI HELYZETE MAGYARORSZÁGON

KLINGER ANDRÁS

Ebben az összefoglalásban demográfiai adatok segítségével kívánjuk bemutatni a családok jelenlegi helyzetét. Ebben főleg a népszámlálások családokra és háztartásokra, illetve a népesség családi állására és családi állapotára vonatkozó adatait használjuk fel, kiegészítve újabb — 1994-es — adatok bemutatásával is a népesség továbbvezetése, ill. a reprezentatív munkaerő-felvétel segítségével.

Arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy valóban igaz az a sokak által hangoztatott megállapítás, hogy Magyarországon a család válságban van, vagy — amit szintén állítanak egyesek — a hagyományos családdal szemben — új együttélési formák vannak kialakulóban.

Alapvetően azt kívánjuk meghatározni, hogy Magyarországon a családok vonatkozásában mennyiben érvényesülnek az Egyesült Nemzetek Szervezete 1994. évi Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferenciája akciótervének megállapításai. Ennek 9. Alapelve ugyanis kimondja:

"A család a társadalom alapegysége és mint ilyent erősíteni kell. Feljogosított a széles körű segítségre és támogatásra. A különféle kulturális, politikai és szociális rendszerekben a családnak eltérő formái léteznek. Házasságkötésre a házasulandók szabad akaratából kell sor kerülnie, és a férjnek és a feleségnek egyenrangú partnernek kell lennie."

Témánk szempontjából tehát az Alapelv két fő kérdésére kell az adatok segítségével válaszolnunk:

1. Alapegység-e még a család a mai magyar társadalomban?

2. Vannak-e új formái a családi együttélésnek?

A feleletet minderre bizonyos időtávban kívánjuk megadni. Vagyis oly módon, hogy mi történt a magyar családokkal és háztartásokkal, ill. miként alakult a népesség családi állapot és családi állás szerinti összetétele az elmúlt 35—45 éves időszakban.

Az első kérdésre viszonylag könnyebb válaszolni. Ha az ország lakosságának ma is döntő többsége családi közösségben él, akkor még mindig uralkodó forma a család, vagyis ma is alapegysége a társadalomnak. 1990-ben az ország lakosságának 81%-a élt családban (vagyis volt tagja a családmagot képező közösségnek, azaz házastárs vagy élettárs volt, vagy gyermekét egyedül nevelő szülő, illetve gyermek). Ez az arány 1970-ben még 86% volt, vagyis alig — csupán 5 százalékponttal — esett vissza a családban élők aránya. Ha a családmag tagjaihoz hozzávesszük a családokkal együtt élő felmenő vagy oldalági rokonokat — akik maguk nem alkotnak önálló családot —, vagyis a család-háztartásokban élők együttes arányát nézzük, akkor a családi életközösségben élők aránya 90%-ról 86%-ra esett vissza. Azaz mindkét megközelí-

tésben azt látjuk, hogy alig csökkent a családban vagy a családdal élők aránya és ma is erősen uralkodó életforma a család.

Családok

A változások kutatására érdemes kissé jobban szemügyre venni a *családok összetételét* (lásd 1. sz. tábla). Itt már 1949-ig tudunk visszamenni, tehát 45 év tükrében tudjuk felmérni a változásokat. Mi az ami leginkább szembetűnő:

— kismértékben változott a családokon belül a házaspáros és az egyszülős családok aránya. Változatlanul 85—87%-ot tesz ki a házaspáros családok súlya, ami alig alacsonyabb az előző évtizedek 89—90%-os arányával. Így az egyszülős családok súlya az 1970-es 10%-os minimumról közel 16%-ra emelkedett 1990-re. De azért ez az eltolódás azt is jelenti, hogy az egy szülő gyermekes családtípusban élők száma húsz év alatt 730 ezerről 1100 ezerre emelkedett, arányuk a családban élők közel 13%-át tette ki 1990-ben.

(Megjegyzendő, hogy az 1994-es becslült adatok kisebb visszaesést jelentenek,

— a házaspárok esetében jelentősen nőtt a gyermek nélkül élő házaspárok aránya (az 1949-es 31 %-ról 41 %-ra). Ezzel egyidejűleg 69%-ról 59%-ra esett vissza a gyermekkel élő házaspárok aránya. Ebben a termékenység csökkenés mellett a népesség öregedése is szerepet játszik, ugyanis többen vannak azok az idős házaspárok, akiknek összes gyermekük már kivált a szülői családból saját családot alapítva,

— az egyszülős családok között relatíve nőtt, de még így is viszonylag ritka az apa gyermekével élő családok aránya (ezek 1949-ben az egy szülős családok 12%-át jelentették, 1990-ben már 20%-ot).

A gyermekszám csökkenése miatt fokozatosan visszaesik a *családok nagysága* (lásd 2. sz. táblát). 1949-ben még 100 családra 339 családtag jutott, 1990-ben már 14%-kal kevesebb, vagyis 292. A jelentős visszaesés 1949 és 1970 között következett be, azóta csak 3%-os a csökkenés.

Az átlagos családnagyság visszaesése a "nagy családot" erős csökkenésének következménye. A 6 és többtagú családok aránya 1949 óta 8,7%-ról 0,6%-ra esett vissza (1994-re). 45 éve még ezekben a családokban élt a családok népességének közel 18%-a, ma csak alig több, mint 1%-a. Ha nem is ilyen mértékben, de jelentősen csökkent az 5 tagú családok aránya is (9%-ról 3,5%-ra, népességük 14%-ról 6%-ra). Ezzel szemben nőtt — a kétgyermekes család uralkodóvá válásával a 4 tagú családoké (20%-ról 24%-ra, népességük pedig 24%-ról 34%-ra). Nem változott a 3 tagú családok súlya (28—29%), de népességük kismértékben nőtt (26%-ról 29%-ra). Legszebb a 2 fős családok növekedése (33 %-ról 43 %-ra, népességi arányuk pedig 19 %-ról 30 %-ra). Ezt a gyermeken kívüli házaspárok, ill. az egy szülő-egy gyermekes családok emelkedése okozta.

A *családok gyermekszám szerinti megoszlása* (lásd 3. sz. tábla) egyértelműen megerősíti az előbbieket. A száz családra jutó gyermekek száma 152-ről 104-re esett vissza, vagyis ma egymarmadával kevesebb, mint 45 évvel ezelőtt. De e zuhanás nagyobb része szintén 1970-ig következett be, azóta csak 6%-os

a visszaesés. Főleg a sokgyermekes családok aránya esett vissza: 5 és több gyermekkel ma a családok 0,2%-a él, 45 évvel ezelőtt még 4,6%-uk. A 4 gyermekeseké közel hasonló arányban esett vissza: 4,8%-ról 0,4%-ra. De kevesebb lett a 3 gyermekes család is (itt a csökkenés 10%-ról 4%-ra történt).

Ezzel szemben nőtt az 1—2 gyermekesek aránya (az előbbi 32%-ról 34%-ra, az utóbbi 22%-ról 27%-ra). És mint már említettük magasabb lett a gyermek nélkül élő családok aránya (ez 27%-ról 34%-ra emelkedett 45 év alatt, de 1970 óta már nem változott).

A termékenység visszaesése mutatkozik meg leginkább a kisgyermekes (a 15 évesnél fiatalabbak) számának csökkenésében. 1960-ban még 90 ilyen korú gyermek élt átlagosan száz családban, ma 30%-kal kevesebb, vagyis 63. Az 1—2 ilyen korú gyermekkel rendelkező családok aránya alig változott (27, ill. 16%), de erősen visszaesett a 3 kisgyermeket nevelő családok aránya (5,4%-ról 2,1%-ra) és még inkább a 4 és több kisgyermeket nevelőké (3,1%-ról 0,3%-ra). Ezzel szemben 48%-ról 57%-ra nőtt azon családok aránya, akik már nem nevelnek 15 éven aluli gyermeket.

Háztartások

A családösszetételnél jobban változott a *háztartások összetétele* (lásd 4. sz. táblát). A háztartások között csökkent a család-háztartások aránya (1960 és 1990 között 84%-ról 71%-ra, azóta a becslések újból kisebb emelkedést mutatnak). De mivel a nem családi háztartások között főleg az egyszemélyes háztartások száma (30 év alatt 500 ezerrel, több mint kétszeresére, közel 950 ezerre) és aránya (15%-ról 24%-ra) növekedett, a család-háztartásokban élők aránya kisebb mértékben esett vissza (85%-ról 82%-ra), mint számuk.

Az egycsaládos háztartások aránya a család-háztartások között növekedett (94%-ról 98%-ra), annak következtében, hogy — a lakásviszonyok javulása miatt — csökkent a háztartáson belül együttélő családok aránya. Az egycsaládos háztartásokon belül viszont nőtt az egyszülős háztartások aránya (1970 óta 10%-ról 15%-ra 1990-ben).

Főleg az egyszemélyes háztartások arányának növekedése miatt csökkent a 100 háztartásra jutó személyek száma: 1960 óta 310-ről 1990-ig 260-ra, vagyis 16%-kal, azóta kismértékben ismét nőtt.

Mindezt a *háztartások nagyság szerinti megoszlásában* (lásd 5. sz. tábla) bekövetkezett változások okozták. Az egyszemélyes háztartások — már említett súlyarányának (15%-ról 24%-ra) emelkedése az átlag csökkenésének egyik oka. De ehhez hozzájárult a nagy taglétszámú háztartások arányának erős visszaesése is. A 6 és többtagú háztartások aránya 1960 óta 7%-ról 2% alá esett vissza, az ilyen háztartásban élők pedig 16%-ról zuhant 4,5%-ra. Csökkent az 5 tagú háztartások súlya is (10%-ról 5%-ra, népességük pedig 16%-ról 10%-ra). Nőtt viszont a 4 tagú háztartások súlya — a kétgyermekes házaspárok emelkedése következtében. Ma ez teszi ki a háztartások 20%-át (népességük 31%-át), az előbbi arány alig változott 1960 óta, de az utóbbi erősen nőtt (24%-ról). Alig van változás a 3 tagú háztartások arányában, de erősebben növekedett a 2 tagúaké — főleg a gyermek nélkül élő házaspárok, illetve az egy

gyermeket nevelő egyszülős családok aránynövekedése miatt. Háztartáson belüli arányuk 26%-ról 30%-ra, népességi súlyuk 17%-ról 22%-ra növekedett.

Családi állás

A család- és háztartásösszetétel változásai mutatkoznak meg a *népesség családi állás* szerinti összetételében bekövetkezett változásokban is (lásd 6. sz. tábla).

Első látásra legszembetűnőbb, hogy változatlanul a népesség mintegy fele egy házaspár tagjaként (férjként vagy feleségként) él. 1970 óta arányuk az össznépességen belül alig csökkent (52%-ról 1990-re 46%-ra, majd a becslések újbóli emelkedést mutatnak).

Ha azonban részleteiben nézzük meg a házaspárként élők arányának változását, már egészen más képet kapunk. Különösen a fiatalabbak között esett vissza súlya 1970 és 1990 között, a házasságkötések elmaradása miatt (amit vagy későbbi házasságkötések követnek, vagy pedig növekedni fog az együttélők aránya, vagy az egyedülélőké). A 20—24 éves férfiak között a férfiek aránya 29%-ról 20%-ra esett vissza, a nőknél a feleségeké 61%-ról 44%-ra. E tendencia a 25—29 évesek között is megmutatkozik: itt a férfiaknál a visszaesés 71%-ról 53%-ra történt, a nőknél 80%-ról 67%-ra. Kisebb mérvű, de még jelentős a férfiek és feleség arányának csökkenése a 30—34 éves korcsoportban, de ezen felül is megmutatkozik.

Az adatok a házasságon kívüli tartósan együttélők arányának megkétszereződését mutatja 25 év alatt, de így is csak 2,5%-ot képviselnek az összlakosságon belül. A párkapcsolatban élők között az együttélők aránya az 1970. évi 2%-ról 1990-re 5%-ra növekedett, de ez is erősen elmarad a főleg észak-európai országokban tapasztalt 40—50%-os aránytól.

A megfelelő korúak között a 25—39 évesek között találjuk a legtöbb élettársi kapcsolatban élőket: ez mindkét nemnél eléri a népesség 4%-át. Ami annyit jelent, hogy ezekben a korcsoportokban a párkapcsolatban élők között a 25—29 éves férfiak esetében 3%-ról 7%-ra, a nőknél 1%-ról 6%-ra, a 30—34 éveseknél 2%-ról 6%-ra nőtt. A valóságos tartós házasságon kívüli tartós párkapcsolatok aránya ennél biztosan sokkal magasabb, de a bejelentési rendszer adottságai, ill. a nem megfelelő lakásviszonyok miatt nem jelentkeznek tartós együttélésként (mint egy lakásban bejelentkezett személyek). Ezt támasztja alá, hogy már 17%-ot ér el a házasságon kívüli születések aránya és ezek mintegy kétharmada tartós párkapcsolatból származhat.

Általánosságban alig változott a gyermekként a családban élők aránya (változatlanul a népesség egyharmada él, mint gyermek). E változatlanság azonban két ellenkező eredményű mozgást takar. Egyrészt a 15 éves koron aluli gyermekek száma csökkent — a termékenység visszaesése eredményeként —, másrészt a házasságkötések eltolódása miatt emelkedett a 15 éven felüli családban élő gyermekek aránya (aminek fordítottját már bemutattuk a férfiek és feleségek arányának visszaesésén). Így pl. a 20—24 éves férfiak között a gyermek családi állásúak aránya 1970 és 1990 között 56%-ról 63%-ra, az ugyanolyan korú nők esetében 24%-ról 34%-ra nőtt. A 25—29 éveseknél a

férfiaknál 16%-ról 27%-ra, a nőknél 7%-ról 10%-ra emelkedett a még szülőkkel együtt élők aránya. A tizenéves lányok házasságkötésének csökkenése abban is megmutatkozik, hogy a 15—19 éves lányok között a gyermek családi állásuk aránya 76%-ról 82%-ra növekedett.

Nőtt azoknak a súlya is, akik gyermeküket egyedül nevelik (de csak egyharmadával és 1990-ban a népesség 4,4%-át jelentették). Különösen a fiatal korban mutatkoznak meg erősebben az emelkedési tendenciák. A 25—29 évesek között a gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya 1970 és 1990 között 5%-ról 11%-ra nőtt, a 30—34 éveseknél a növekedés 6%-ról 13%-ra, a 35—39 éveseknél pedig 9%-ról 14%-ra történt. A férfiak között is ebben a korcsoportban találjuk a legtöbb gyermekét egyedül nevelő apát (4%, ami kétszerese a húsz évvel ezelőttinek).

Erősen visszaesett a családdal együtt élő rokonok aránya: a felmenőké 40%-kal, 3,3%-ról 2%-ra, az oldalági rokonoké pedig felére. A családban rokoni kapcsolatban élők erős csökkenése főleg az idősebbek között számottevő. Így pl. a 70—74 éves férfiak között a rokonként élők aránya 1970 és 1990 között 11%-ról 6%-ra, az ugyanilyen korú nőknél 36%-ról 22%-ra csökkent. A 75 éveseknél és idősebbeknél a visszaesés 23%-ról 15%-ra, a nőknél pedig 50%-ról 37%-ra történt húsz év alatt. Mindez azt jelenti, hogy a — főleg özvegyiségre jutott — idős szülők egyre kisebb arányban élnek együtt gyermekeik családjával.

Mint már az előzőekben is láttuk, hogy 1970 és 1990 között az egyedülálló aránya másfélszeresére nőtt, de így is csak a népesség 9%-át teszi ki, jóval kisebb az előfordulásuk, mint Nyugat- és Észak-Európában. E növekedés minden korcsoportban jelentkezik, de különösen az idős korban nagyarányú, amit elsősorban az okozott — mint az előzőekben láttuk —, hogy csökkent a családdal együtt élő rokonok aránya. A 70—74 évesek között a férfiak esetében az egyedül élők aránya 9%-ról 16%-ra, a nőknél 26%-ról 38%-ra nőtt húsz év alatt. A legidősebbeknél — ahol a szociális és egészségügyi ellátás igényei még számottevőbbek — hasonló a növekedés: a férfiaknál 12%-ról 20%-ra, a nőknél 25%-ról 39%-ra történt. De főleg a válás miatt egyedül maradt (és újból házasságra nem lépő) férfiak arányának növekedése miatt jelentősen nőtt a 25—39 éves korban is az egyedülélők aránya: húsz év alatt 5%-ról 10%-ra.

A *családban élők családi állás szerinti megoszlása* (lásd 7. sz. tábla) szintén erős eltolódásokat mutat. Az 1949 óta eltelt 45 évben erősen nőtt a gyermek nélküli házaspárként (férjként és feleségként) élők aránya: a házaspárok 31%-ról 40%-ra, a gyermekkel élők pedig visszaesett (69%-ról 60%-ra). Alig van növekedés az összes családtagon belül a gyermeküket egyedül nevelő szülők arányában (ez 1949-ben 4, 1990-ben 5% volt). De ha a szülős családokon belül nézzük, akkor 10%-ról 14%-ra nőtt a gyermeküket egyedül nevelők súlya. A családban élő gyermekek aránya 45%-ról 37%-ra esett vissza 1949 és 1990 között. Közöttük az egy szülő által neveltéké 1949 óta (amikor a háború utáni helyzetben sok volt a gyermekét egyedül nevelő anya) alig változott, de 1970 és 1990 között már 11%-ról 12%-ra nőtt.

Családi állapot

A családi állás szerinti összetételben bekövetkezett változások erősen összefüggenek (illetve folyamányai) a *családi állapotban* bekövetkezett változásoknak (lásd 8. sz. táblát). A 15 éves és idősebb népesség egészében a négy jogi családi állapot tekintetében az 1960 óta bekövetkezett 35 évben az alábbi főbb változásokat figyelhetjük meg:

— a nőtlen és hajadon családi állapotúak aránya 1960 és 1980 között folyamatosan csökkent, azóta azonban erősen növekedett. Az utolsó 15 évben a nőtlen férfiak aránya 22%-ról 28%-ra, a hajadon nőké pedig 14%-ról 19%-ra emelkedett,

— ennek tükörképeként 1960 és 1980 között szinte változatlan maradt mindkét nemből a házások aránya, de azóta a férfiak között 71%-ról 61%-ra, a nők között 64%-ról 55%-ra esett vissza,

— az elmúlt 35 évben csak egy árnyalattal nőtt az özvegyek aránya: a férfiaknál 3%-ról 4%-ra, a nőknél 15–16%-ról 18%-ra,

— a legnagyobb változás az elvált családi állapotúak körében mutatkozik: a férfiaknál 35 év alatt 1%-ról 7%-ra, a nőknél 3%-ról 9%-ra nőtt súlyarányuk, ami nem annyira a válások száma növekedésének, hanem az újraházasodások erős visszaesésének az eredménye

A családi állapot tekintetében is kor szerint mutatkoznak meg a legszámottevőbb eltolódások. Ha a fiatalabbakat nézzük, akkor a házasságból a nőtlen/hajadonba történő eltolódásnak lehetünk tanúi 1980 óta. Így a 20–24 éves férfiaknak 1980-ban még 36%-a volt házas és 64%-a nem kötött még házasságot, de 1994-ben ezek az arányok 22 és 78%-ra módosultak. A hasonló korú nőknél a házasságot kötöttek aránya 25 éve még 70% és a hajadonké 30% volt, de 1994-ben már csak 57 és 43% volt ez a két arány. Hasonló változások következtek be a 25–29 évesek körében is: közöttük a férfiaknál a házások 72%-ról 57%-ra, a nőknél pedig 83%-ról 72%-ra esett vissza, és ezzel ellentétes módon nőtt a nőtlenek és hajadonok aránya. Az ennél magasabb korúaknál már nem a házasságot még nem kötöttek aránynövekedése csökkenti a házásokét, hanem az elvált családi állapotúak súlyának emelkedése. Pl. a 35–54 éves korúak között 1960 óta az elváltak aránya 2%-ról 11–13%-ra, az ugyanilyen korú nőknél 3–4%-ról 15–15%-ra emelkedett és a házásoké ugyanilyen módon esett vissza. Hasonló a tendencia az 55 évesnél idősebbek esetében is, ahol szintén nőtt az elváltak aránya, de sokkal kisebb mértékűre, és ez még az özvegyek arányának kismérvű csökkenésében is megmutatkozik.

Érdekes képet kapunk akkor is, ha kombináltan vizsgáljuk a *családi állapot és a családi állás* szerinti összetételt (lásd 9. sz. tábla). A főbb megállapítások azonosak az eddig látottakkal. De különösen az alábbi összefüggésben következtek be nagy változások:

— a fiatalabbak között az elmúlt húsz évben erősen nőtt a nőtlen/gyermek családi helyzetűek aránya. Pl. a 20–24 évesek között a férfiaknál 55%-ról 61%-ra, a nőknél 22%-ról 30%-ra, és ezzel párhuzamosan csökkent a házásoké,

— a közepes korcsoportokban (a 30—49 évesek között) a férfiaknál nőtt az elvált/egyedülálló aránya (1%-ról 5%-ra), a nőknél ezzel párhuzamosan az elvált/anya családi helyzetűeké (3%-ról 7—8%-ra),

— az idősekorúaknál csökkent az özvegy/rokon családi helyzetűek súlya. Pl. a 75 éveseknél és idősebb férfiaknál 20%-ról 12%-ra, nőknél pedig 46%-ról 32%-ra. Ezzel párhuzamosan nőtt az özvegy/egyedülállóké: ugyanebben a korcsoportban a férfiaknál 9%-ról 15%-ra, a nőknél pedig 22%-ról 34%-ra. Így ma már több legidősebb korú özvegy él egyedül, mint gyermekei családjával együtt.

Családi életciklusok

A családi életben bekövetkezett változások hatása kevésbé mutatkozik meg a *családi életciklusok* hosszában (lásd 10. sz. tábla). Az elmúlt több, mint 30 éves időszakban az alapvető életciklusok hossza és azoknak az emberi életben belüli aránya alig változott. Ennek főleg az az oka, hogy a halandóság romlása következtében a férfiak élettartama 1960 óta csökkent, a nőké pedig alig emelkedett és az adott életciklusba történő belépés vagy távozás ideje sem változott. Mindez viszonylagos változatlanságként jelentkezik a családi életciklusokban.

Az életciklusokat a következőképpen határozzuk meg:

1. születéstől a házasságkötésig,

2. házasságkötéstől az utolsó gyermek családból való kiválásáig (ezen belül még megkülönböztethető a házasságkötéstől az első gyermek megszületéséig ill. attól az utolsó gyermek megszületéséig, ill. onnan a kiválásáig tartó időtartam),

3. az utolsó gyermek kiválásától a halálig (a nők esetében ezt szokásos még kétféle osztani: az utolsó gyermek kiválásától a megözvegyülésig, attól kezdve pedig a halálig tartó időtartamra).

Ily módon a férfiaknál 3, a nőknél 4 fő életciklust figyelünk meg. Ezt az indokolja, hogy a férfiak döntő többsége házasként hal meg (arányuk ugyan 1960 óta az elváltként meghaltak növekedése miatt 73—74%-ról 61%-ra csökkent, de még így is ez a tipikus férfi életút). A nők nagy többsége viszont özvegyként hal meg (arányuk 60%-ról 65%-ra nőtt, így ez az általános életútjuk).

A férfiak esetében e három életciklus hossza az elmúlt több, mint 30 évben alig változott. A "gyermekkor", vagyis a születéstől a házasságkötésig tartó időszak 24 évet tesz ki, vagyis az élettartam 37%-át, a gyermeknevelés ideje a leghosszabb, ez 27—28 évet jelent, vagyis az élettartam 41—44%-át. Az utolsó ciklus, ami a gyermek nélküli házaseletet jelenti a legrövidebb és ebben 1970 óta a férfiak halandóságromlása miatt csökkenést tapasztalunk 15 évről 12 évre, vagyis a férfiak élettartamának 22%-áról 19%-ára.

A nőknél a korábbi házasságkötési kor miatt az első életciklus csak 21—22 évig tart és így magasabb élettartamukat is figyelembe véve relatív súlyuk alacsonyabb, mint a férfiak "gyermekkor", csak az élettartamuk 29—30%-a.

A nők gyermeknevelési ciklusa is 28 évet jelent, súlya 40%-ról 38%-ra csökkent 1960 óta. A férjjel gyermek nélkül együttélés tartama 10 évről 12 évre nőtt, aránya pedig 15%-ról előbb 18%-ra nőtt, majd 16%-ra esett vissza. Az utolsó egyedül töltött életszakasz — az özvegyüléstől a halálig — ugyancsak kismértékben nőtt: 11 évről 12 évre, aránya 15%-ról 17%-ra.

Összefoglalás

Ha a bemutatott adatok segítségével össze kívánjuk foglalni, hogy mi a magyar családok jelenlegi helyzete és milyen jelentősebb változások következtek be a népesség családi viszonyaiban, akkor a következő főbb megállapításokat tehetjük:

1. Változatlanul a család a mai magyar társadalom alapegysége, bár kissé csökkent elfogadottsága, mivel emelkedett a családon kívül élők aránya. A kismértékű általános változatlanság mellett az elmúlt másfél évtizedben jelentős elmozdulások indultak el a népesség családi viszonyaiban.

2. A fiatalabbak között csökkent a házasságban élők és emiatt a házaspárként élők aránya és magasabb lett a gyermekként családban maradtoké. E folyamat vége még nem látható. Több lehetőség kínálkozik, így

— vagy csak egy átmenetben élünk, ami az igen alacsony házasságkötési kor felemelkedésével jár együtt, tehát végeredményben nem fog csökkenni a házasságban élők aránya, hanem a jelenleg — a kialakult alacsony korban — házasságot nem kötöttek közül a társadalom bizonyos részében a házasságkötési kor felemelkedik és a ma házasságot nem kötők bizonyos eltolódással fogják megkötni házasságukat. Ez esetben a házasságkötési valószínűség bizonyos idő után megemelkedik és elérheti a 10—15 évvel ezelőtti tapasztalatot, csak a családi életszakaszban a gyermekkor meghosszabbodik és az első gyermek születése később következik be,

— bekövetkezhet az is, hogy — az észak- és nyugat-európai példát követve — egyre jobban elterjed a törvényes házasságon kívüli tartós együttélés szokása és így a házások mellett sokkal nagyobb arányt tesznek majd ki az együttélők. Ennek jelei már megmutatkoznak az együttélők arányának emelkedésével, de még igen kis mértékű jelenleg:

— az is előfordulhat — és erre is vannak példák más országokban —, hogy kezd elterjedni azoknak az aránya, akik semmiféle tartós párkapcsolatot sem létesítenek, hanem egész életük folyamán — viszonylag korán kiválva a szülői család kötelékéből — egyedül élnek le életüket.

A valószínűség az, hogy egyik fenti alternatíva sem következik be önmagában, hanem ezek kombinációjára kerül sor. Ezen folyamatok mindegyike felgyorsul, de ezek a formák párhuzamosan fognak tovább élni. Mindez a család alapintézmény voltát nem fogja megkérdőjelezni, csak növeli sokszínűségét.

3. A középkorúak körében egyre növekszik az elvált családi állapotúak és azon belül a férfiaknál inkább az egyedülélők, a nőknél pedig a gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya. Ez a jelenség még növekedhet, ha nem csökken

a válások száma és nem növekszik az igen alacsony szintre visszaesett újrահázasodási arány.

4. Az idősebbek között erős átrétegződés következett be: főleg az özvegyek között erősen visszaesett a családjukkal együttélő főleg felmenő rokonok aránya és egyre nagyobb körökben az egyedülélőké.

Mindezek a jelenségek nem egyedülálló magyar folyamatok. Inkább azt mondhatjuk, hogy a hagyományos magyar család modelltől kezd a társadalom egy része elfordulni és indul el az Észak- és Nyugat-európában már kialakult család modell irányába (amit leginkább a késői vagy nem házasság, a házasságon kívüli együttélés, az egyedülélés, a felmenők családon kívüli élete jellemez). A kérdés az, hogy milyen gyorsan követjük ezt az "európai" család modellt és mennyire valósítjuk meg.

Természetesen a mai Európában is elég nagy az eltérés a skandináv és a dél-európai család modell között, a valószínűség mégis az, hogy néhány évtizeden belül az európai népesség egésze közelebb fog kerülni e tekintetben is egymáshoz. Ebben a helyzetben a magyar viszonyok sem fognak túlságosan eltérni a többi európai ország családi helyzetétől. De ehhez a családdal erősen összefüggő külső körülmények változása is erős szerepet kell, hogy kapjon. Gondolunk itt a családjog és családpolitika, ill. általában a szociálpolitika átalakulására. Jelentős módon érintheti a családi együtt- vagy különélés változását az a tény is, hogy miképpen változnak a jövőben a népesség lakásvizonyai. Hiszen a lakáshoz jutás könnyebb lehetősége talán még jobban meggyorsíthatja az előbb vázolt folyamatokat.

Egy mondatban összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy jelenleg a család az uralkodó alapegysége a társadalomnak, de elindult a változás útján, ami alapvető jellegét nem fogja megváltoztatni, de növeli a családi együttélés különböző formáit.

Tárgyszavak:

Háztartás
Család
Családszerkezet

PRESENT SITUATION OF FAMILIES IN HUNGARY

1. Családok és családban élők családösszetétel szerint

Év	Házaspár			Egy szülő gyermekkel			Összesen
	gyermek nélkül	gyermekkel	együtt	apa	anya	együtt	
				gyermekkel			

Család

1000

1949	640	1439	2079	39	277	307	2385
1960	849	1539	2388	33	336	369	2757
1970	974	1623	2598	37	256	293	2891
1980	1066	1621	2686	56	285	341	3028
1990	992	1454	2446	89	361	450	2896
1994	1013	1575	2588	65	338	403	2991

Százalék

1949	26,8	60,3	87,1	1,6	11,2	12,9	100,0
1960	30,8	55,8	86,6	1,2	12,2	13,4	100,0
1970	33,7	56,1	89,8	1,3	8,9	10,2	100,0
1980	35,2	53,5	88,7	1,9	9,4	11,3	100,0
1990	34,3	50,2	84,5	3,1	12,5	15,5	100,0
1994	33,9	52,7	86,6	2,2	11,2	13,4	100,0

Családban élő

1000

1949	1279	5914	7193	119	780	899	8092
1960	1698	5962	7660	80	868	975	8608
1970	1949	6017	7966	90	641	731	8697
1980	2131	5948	8080	135	683	818	8898
1990	1985	5368	7353	218	875	1093	8446
1994	2026	5715	7741	150	793	943	8684

Százalék

1949	9,4	72,8	82,2	1,2	9,6	10,8	100,0
1960	19,7	69,3	89,0	1,0	10,0	11,0	100,0
1970	22,5	69,0	91,5	1,1	7,4	8,5	100,0
1980	24,0	66,8	90,8	1,5	7,7	9,2	100,0
1990	23,5	63,6	87,1	2,6	10,3	12,9	100,0
1994	23,3	65,8	89,1	1,8	9,1	10,9	100,0

100 családra jutó családtag

1949	200	411	346	303	291	293	339
1960	200	387	312	242	259	257	312
1970	200	371	307	240	250	249	301
1980	200	367	301	241	239	240	294
1990	200	369	301	292	245	243	292
1994	200	363	299	231	235	234	290

2. Családok a családtagok száma szerint

Év	2	3	4	5	6	7—x	Összesen
	családtaggal						

Család

1000

1949	787	692	475	221	105	102	2385
1960	1083	808	538	196	75	57	2757
1970	1170	895	595	151	46	33	2891
1980	1305	860	686	131	28	18	3028
1990	1289	782	660	130	24	12	2896
1994	1298	836	734	106	11	6	2991

Százalék

1949	33,0	29,2	19,9	9,3	4,4	4,3	100,0
1960	39,3	29,3	19,5	7,1	2,7	2,1	100,0
1970	40,5	31,0	20,6	5,2	1,6	1,1	100,0
1980	43,1	28,4	22,6	4,3	0,9	0,6	100,0
1990	44,5	27,0	22,8	4,5	0,8	0,4	100,0
1994	43,4	28,0	24,5	3,5	0,4	0,2	100,0

Családban élők

1000

1949	1573	2089	1899	1106	627	799	8092
1960	2167	2425	2151	979	447	439	8608
1970	2341	2686	2381	753	279	258	8697
1980	2610	2580	2743	653	169	143	8898
1990	2578	2345	2641	648	144	90	8446
1994	2596	2508	2936	530	66	48	8684

Százalék

1949	19,4	25,8	23,5	13,7	7,7	9,9	100,0
1960	25,2	28,2	25,0	11,4	5,2	5,1	100,0
1970	26,9	30,9	27,4	8,7	3,2	3,0	100,0
1980	29,3	29,0	30,8	7,3	1,9	1,6	100,0
1990	30,5	27,8	31,3	7,7	1,7	1,1	100,0
1994	29,9	29,1	33,6	6,1	0,8	0,5	100,0

3. Családok az összes és a 15 évesnél fiatalabb
gyermek szám szerint

Év	0	1	2	3	4	5-x	Összes		100 családra jutó gyermek
	gyermekes család						család	gyermek	

Összes gyermek

1000

1949	640	756	521	244	115	110	2385	3629	152
1960	849	956	596	214	81	61	2757	3463	126
1970	974	1023	645	163	50	35	2891	3209	111
1980	1066	1020	750	142	31	20	3028	3183	105
1990	992	954	761	148	27	13	2896	3104	107
1994	1013	1020	820	119	13	6	2991	3105	104

Százalék

1949	26,8	31,7	21,8	10,2	4,8	4,6	100,0		
1960	30,6	34,7	21,6	7,8	2,9	2,2	100,0		
1970	33,7	35,4	22,3	5,6	1,7	1,2	100,0		
1980	35,2	33,7	24,8	4,7	1,0	0,7	100,0		
1990	34,3	32,9	26,3	5,1	0,9	0,5	100,0		
1994	33,9	34,1	27,4	4,0	0,4	0,2	100,0		

15 évesnél fiatalabb gyermek

1000

1960	1335	737	453	148	52	32	2757	2473	90
1970	1561	787	415	85	25	18	2891	2072	72
1980	1646	707	549	96	19	10	3228	2260	74
1990	1615	683	493	85	15	6	2896	2015	70
1994	1716	736	468	62	8	1	2991	1896	63

Százalék

1960	48,4	26,7	16,4	5,4	1,9	1,2	100,0		
1970	54,0	27,2	14,4	2,9	0,9	0,6	100,0		
1980	54,4	23,4	18,1	3,2	0,6	0,3	100,0		
1990	55,8	23,6	17,0	2,9	0,5	0,2	100,0		
1994	57,4	24,6	15,6	2,1	0,3	0,0	100,0		

4. Háztartások a háztartás összetétele szerint

Év	Egy családos			Két és több-családos	Családi együtt	Egyszemélyes	Egyéb	Összes
	házaspáros	egyszülős	együtt					

Háztartás

1000

1960	.	.	2424	164	2588	447	44	3079
1970	2269	247	2516	185	2700	590	87	3378
1980	2405	300	2705	159	2864	730	125	3719
1990	2282	411	2693	100	2763	946	151	3890
1994	2408	367	2775	124	2899	803	90	3792

Százalék

1960	.	.	78,7	5,3	84,0	14,6	1,4	100,0
1970	67,3	7,3	74,6	5,5	80,1	17,4	2,5	100,0
1980	64,6	8,1	72,7	4,3	77,0	20,0	3,0	100,0
1990	58,7	10,6	69,3	2,7	71,0	24,2	3,8	100,0
1994	63,5	9,6	73,1	3,3	76,1	21,3	2,3	100,0

Háztartásban élő

1000

1960	.	.	8096	896	8992	447	98	9537
1970	7501	679	8181	1019	9200	590	191	9981
1980	7723	782	8505	869	9374	730	272	10377
1990	7238	1077	8315	541	8856	946	322	10124
1994	7502	911	8413	644	9057	803	188	10048

Százalék

1960	.	.	84,9	9,4	94,3	4,7	1,0	100,0
1970	75,2	6,8	82,0	10,2	92,2	5,9	1,9	100,0
1980	74,4	7,5	81,9	8,4	90,3	7,0	2,7	100,0
1990	71,5	10,6	82,1	5,4	87,5	9,3	3,2	100,0
1994	74,7	9,0	83,7	6,4	90,1	8,0	1,9	100,0

100 háztartásra jutó személy

1960	.	.	334	546	347	100	222	310
1970	331	275	325	551	341	100	219	295
1980	321	261	314	546	327	100	218	279
1990	317	262	309	541	317	100	214	260
1994	312	248	303	519	318	100	209	265

5. Háztartások a háztartástagok száma szerint

Év	1	2	3	4	5	6	7	8-x	Összesen
	háztartástag								

Háztartás

1000

1960	447	808	729	572	301	131	52	39	3079
1970	590	869	807	638	288	116	41	29	3378
1980	731	1044	830	724	255	89	28	19	3719
1990	946	1126	803	701	220	64	18	11	3890
1994	803	1128	820	768	201	57	13	2	3792

Százalék

1960	14,5	26,2	23,7	18,6	9,8	4,2	1,7	1,3	100,0
1970	17,5	25,7	23,9	18,9	8,5	3,4	1,2	0,9	100,0
1980	19,6	28,1	22,3	19,5	6,9	2,4	0,8	0,5	100,0
1990	24,3	29,0	20,6	18,0	5,6	1,6	0,5	0,3	100,0
1994	21,3	29,7	21,6	20,2	5,2	1,5	0,3	0,1	100,0

Háztartásban élő

1000

1960	447	1616	2186	2287	1507	785	366	344	9537
1970	590	1737	2422	2551	1439	698	284	259	9981
1980	731	2088	2490	2897	1274	534	196	168	10377
1990	946	2252	2409	2805	1099	382	129	102	10124
1994	803	2256	2460	3072	1005	342	91	19	10048

Százalék

1960	4,7	16,9	22,9	24,0	15,8	8,2	3,8	3,6	100,0
1970	5,9	17,4	24,3	25,6	14,6	7,0	2,8	2,6	100,0
1980	7,0	20,1	24,0	27,9	12,3	5,1	1,9	1,6	100,0
1990	9,3	22,2	23,8	27,7	10,9	3,8	1,3	1,0	100,0
1994	8,0	22,4	24,5	30,6	10,0	3,4	0,9	0,2	100,0

6. A népesség családi állás szerint

Év	Férj, feleség	Élettárs	Apa, anya	Gyermekek	Felmenő	Rokon, nem rokon	Egyedülálló	Egyéb nem családi	Összes
----	---------------	----------	-----------	-----------	---------	------------------	-------------	-------------------	--------

1000 fő

Összesen

1970	5170	120	330	3265	331	170	595		9981
1980	5268	104	341	3251	270	139	731	272	10376
1990	4642	251	450	3170	213	130	946	322	10124
1994	4987	242	405	3308	201	80	757	189	10170

60 éves és idősebb

1970	995	25	90	1	281	61	278		1731
1980	951	24	64	3	230	40	368	112	1791
1990	999	34	71	4	185	28	483	130	1934
1994	1066	30	72	3	166	20	507	90	1954

Százalék

Összesen

1970	51,8	1,2	3,3	32,7	3,3	1,7	6,0		100,0
1980	50,8	1,0	3,3	31,3	2,6	1,4	7,0	2,6	100,0
1990	45,9	2,5	4,4	31,3	2,1	1,3	9,3	3,2	100,0
1994	49,0	2,4	4,0	32,5	2,0	0,8	7,4	1,9	100,0

60 éves és idősebb

1970	57,5	1,4	5,2	0,1	16,2	3,6	16,1		100,0
1980	53,1	1,3	3,6	0,2	12,8	2,3	20,5	6,3	100,0
1990	51,7	1,8	3,7	0,2	9,6	1,4	25,0	6,7	100,0
1994	54,6	1,5	3,7	0,2	8,5	1,1	25,9	4,7	100,0

7. Csalásban élők családi állás szerint

Év	Férj	Feleség	Férj	Feleség	Gyermek 2 szülővel	Apa	Anya	Gyermek 1 szülővel	Összes
	gyermek nélkül		gyermekkel						

1000 fő

1949	640	640	1439	1439	3036	39	277	593	8092
1960	844	844	1540	1540	2882	33	336	578	8608
1970	974	974	1623	1634	2771	37	256	458	8697
1980	1066	1066	1621	1621	2706	56	285	477	8697
1990	992	992	1454	1454	2460	89	361	643	8446
1994	1013	1013	1575	1575	2565	65	338	540	8684

Százalék

1949	7,9	7,9	17,8	17,8	37,5	0,5	3,4	7,3	100,0
1960	9,8	9,8	17,8	17,8	33,5	0,4	3,9	6,7	100,0
1970	11,2	11,2	18,7	18,7	31,9	0,4	2,9	5,3	100,0
1980	12,3	12,3	18,6	18,6	31,1	0,6	3,3	5,5	100,0
1990	11,7	11,7	17,2	17,2	29,1	1,1	4,3	7,6	100,0
1994	11,7	11,7	18,1	18,1	29,5	0,8	3,9	6,2	100,0

8. 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerint
(a megfelelő korúak százalékában)

Kor- csoport	Férfiak					Nők				
	1960	1970	1980	1990	1994	1960	1970	1980	1990	1994

Nőtlen/Hajadon

15—19	99	99	98	98	99	85	88	84	93	95
20—24	71	68	64	74	78	31	32	30	43	54
25—29	23	23	25	33	38	11	10	11	14	20
30—34	10	11	12	19	22	9	6	6	7	9
35—39	7	6	9	13	15	8	5	5	5	6
40—44	6	5	7	8	10	7	5	4	5	5
45—49	6	4	5	7	7	7	5	4	4	4
50—54	5	4	4	6	6	7	6	5	4	4
55—59	5	4	4	4	5	7	6	5	3	3
60—64	4	4	4	4	4	7	7	6	4	3
65—69	4	4	4	3	3	7	7	6	5	4
70—74	3	3	4	3	3	6	7	7	5	4
75—79	3	3	4	3	3	5	7	7	6	5
80—84	2	3	3	3	3	5	6	7	6	5
85—x	3	3	3	3	3	5	5	7	6	6
<i>Összes</i>	<i>24</i>	<i>25</i>	<i>22</i>	<i>25</i>	<i>28</i>	<i>17</i>	<i>17</i>	<i>14</i>	<i>16</i>	<i>19</i>

Házass

15—19	1	1	2	1	1	15	12	16	7	5
20—24	29	32	35	26	22	67	65	67	54	44
25—29	76	74	72	63	57	86	85	83	78	72
30—34	88	86	83	73	70	87	89	85	80	78
35—39	91	90	85	77	73	85	88	85	79	77
40—44	92	91	86	79	76	81	86	84	77	75
45—49	91	92	88	81	78	78	82	81	76	73
50—54	91	92	88	82	80	73	75	77	73	71
55—59	90	90	89	84	82	67	69	69	67	65
60—64	88	88	88	84	83	57	60	59	58	57
65—69	84	84	84	82	81	44	48	48	46	46
70—74	77	78	78	78	77	30	34	35	33	33
75—79	66	69	69	70	70	18	20	22	21	20
80—84	51	56	56	58	59	9	10	12	11	11
85—x	34	38	40	40	39	5	4	4	4	4
<i>Összes</i>	<i>72</i>	<i>70</i>	<i>71</i>	<i>65</i>	<i>61</i>	<i>64</i>	<i>64</i>	<i>64</i>	<i>58</i>	<i>55</i>

folytatás

Kor- csoport	Férfiak					Nők				
	1960	1970	1980	1990	1994	1960	1970	1980	1990	1994

Özvegy

15—19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20—24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
25—29	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
30—34	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
35—39	0	0	0	1	1	4	2	2	2	3
40—44	1	1	1	1	1	8	4	4	4	4
45—49	1	1	1	2	2	12	7	7	8	8
50—54	2	2	2	3	3	16	13	11	13	13
55—59	4	3	3	4	4	23	20	19	20	21
60—64	7	5	5	7	7	33	30	30	30	30
65—69	11	10	9	11	11	47	42	41	43	42
70—74	19	17	16	15	16	62	56	55	57	57
75—79	31	27	26	24	24	76	71	69	69	71
80—84	46	40	40	37	36	85	83	79	80	82
85—x	62	59	56	55	57	90	90	87	87	89
<i>Összes</i>	3	3	4	4	4	16	15	16	18	18

Elvált

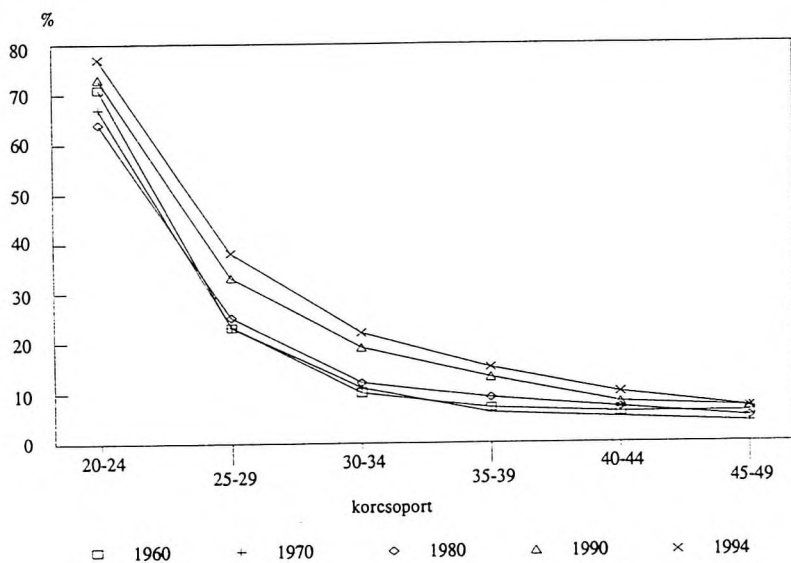
15—19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20—24	0	1	1	1	1	1	2	3	3	2
25—29	1	2	3	5	4	3	4	5	8	7
30—34	2	3	5	8	8	3	5	7	11	12
35—39	2	3	6	10	11	3	5	8	13	14
40—44	2	3	6	12	13	4	6	8	14	15
45—49	2	3	6	11	13	4	6	8	13	15
50—54	2	3	5	9	11	4	5	8	11	13
55—59	2	3	4	8	9	3	5	7	10	11
60—64	2	2	4	6	7	3	4	6	8	9
65—69	2	2	3	4	5	2	3	5	6	7
70—74	1	2	3	3	4	2	3	4	5	6
75—79	1	2	2	3	3	1	2	3	4	4
80—84	1	1	1	2	2	1	1	2	3	3
85—x	0	1	1	1	1	1	1	2	2	1
<i>Összes</i>	1	2	4	6	7	3	4	6	8	9

10. Családi életciklusok

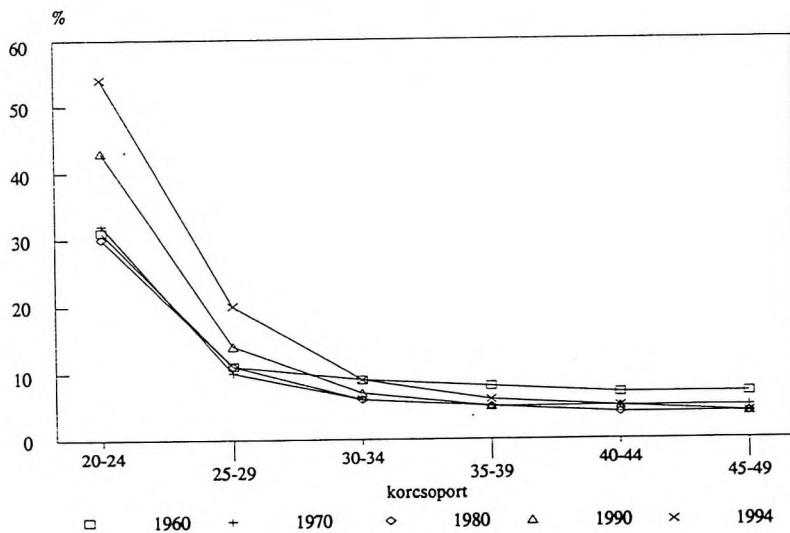
	1960	1970	1980	1990	1992
Átlagos kor (év)					
<i>Férfiak^{a)}</i>					
Házasságkötéskor	24,5	24,0	24,0	24,2	24,3
Első gyermek születésekor	26,5	25,6	25,2	25,5	25,6
Utolsó gyermek születésekor	30,0	28,9	28,2	29,0	29,5
Utolsó gyermek kiválásakor	52,8	51,5	50,9	51,9	52,5
Halálozáskor	65,9	66,3	65,5	86,1	64,6
<i>Nők^{b)}</i>					
Házasságkötéskor	21,0	21,1	21,3	21,5	21,6
Első gyermek születésekor	23,0	22,7	22,5	22,8	22,9
Utolsó gyermek születésekor	26,5	26,0	25,5	26,3	26,8
Utolsó gyermek kiválásakor	49,3	48,6	48,2	49,2	49,8
Özvegyüléskor	59,5	61,0	61,3	61,5	61,5
Halálozáskor	70,1	72,1	72,7	73,7	73,7
Életciklusok hossza (év)					
<i>Férfiak</i>					
Házasságkötésig	24,5	24,0	24,0	24,2	24,3
Házasságkötéstől utolsó gyermek kiválásáig	28,3	27,5	26,9	27,3	28,2
Utolsó gyermek kiválásától haláláig	13,1	14,8	14,6	13,2	12,1
<i>Nők</i>					
Házasságkötésig	21,1	21,1	21,3	21,5	21,6
Házasságkötéstől utolsó gyermek kiválásáig	28,3	27,5	26,9	27,3	28,2
Utolsó gyermek kiválásától özvegyülésig	10,2	12,4	13,1	12,3	11,7
Özvegyüléstől haláláig	10,6	11,1	11,4	12,2	12,2
Élettartam megoszlása életciklusonként (%)					
<i>Férfiak</i>					
Házasságkötésig	37	36	37	37	37
Házasságkötéstől utolsó gyermek kiválásáig	43	42	41	43	44
Utolsó gyermek kiválásától haláláig	20	22	22	20	19
<i>Nők</i>					
Házasságkötésig	30	29	29	29	29
Házasságkötéstől utolsó gyermek kiválásáig	40	39	37	38	38
Utolsó gyermek kiválásától özvegyülésig	15	17	18	17	16
Özvegyüléstől haláláig	15	15	16	16	17

^{a)}Házasként meghalt férfiak esetén (1960—1980:73—74, 1990: 69, 1992: 61 %).

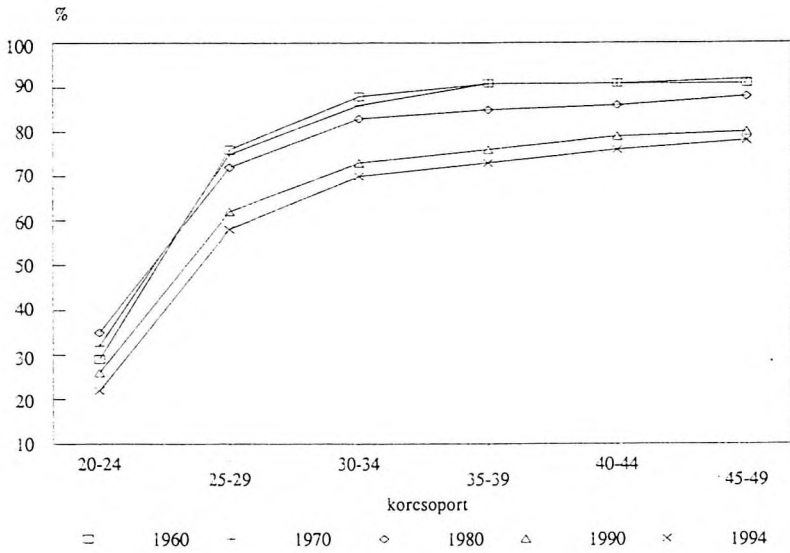
^{b)}Özvegyként meghalt nők esetén (1960: 60, 1970—1980:62, 1990—1992:65 %).

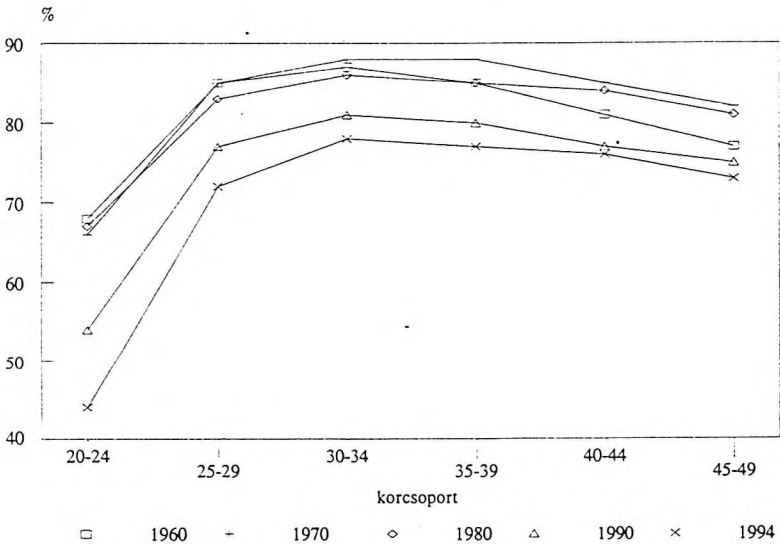
I. Nőtlen férfiak %-os aránya 20-49 éves korban

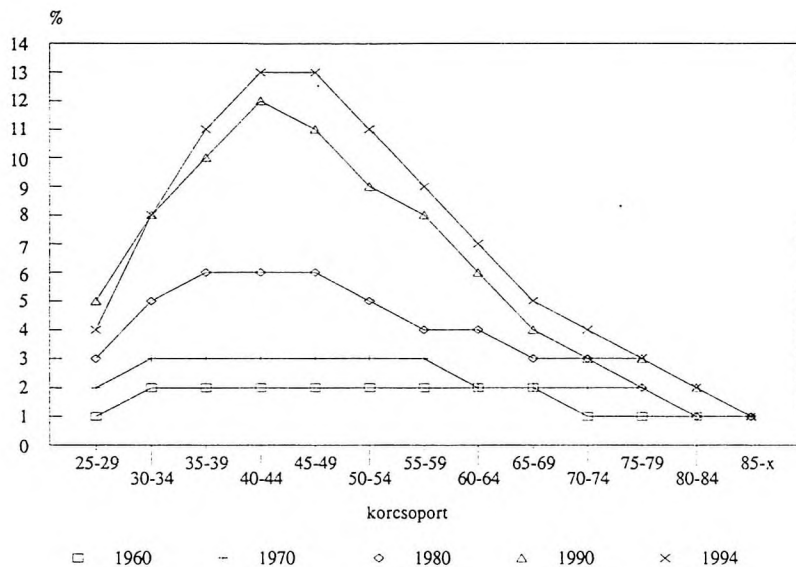
II. Hajadon nők %-os aránya 20-49 éves korban

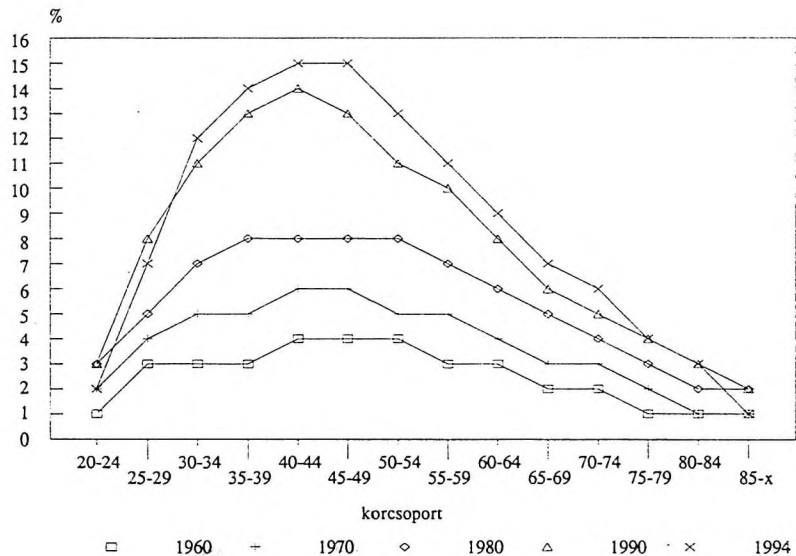
III. Házass férfiak %-os aránya 20-49 éves korban

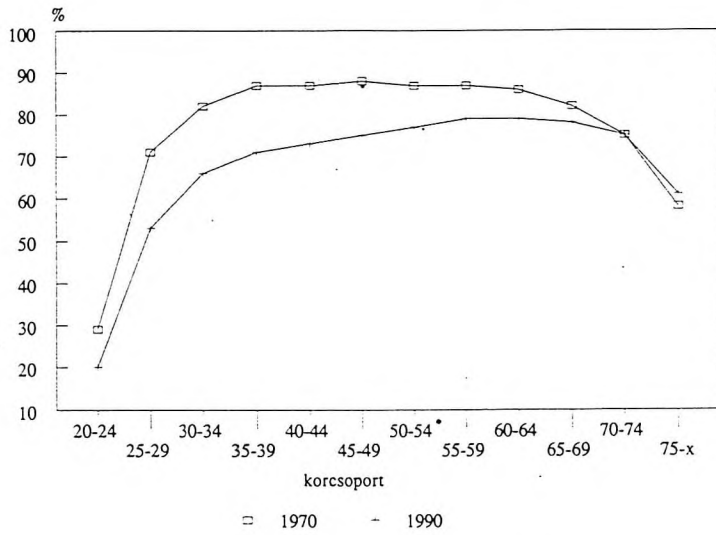
IV. Házass nők %-os aránya 20-49 éves korban

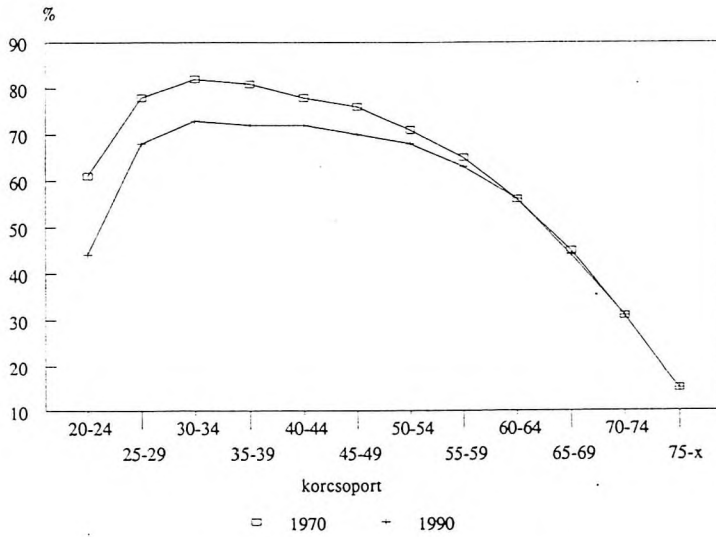
V. Elvált férfiak %-os aránya 25-x éves korban

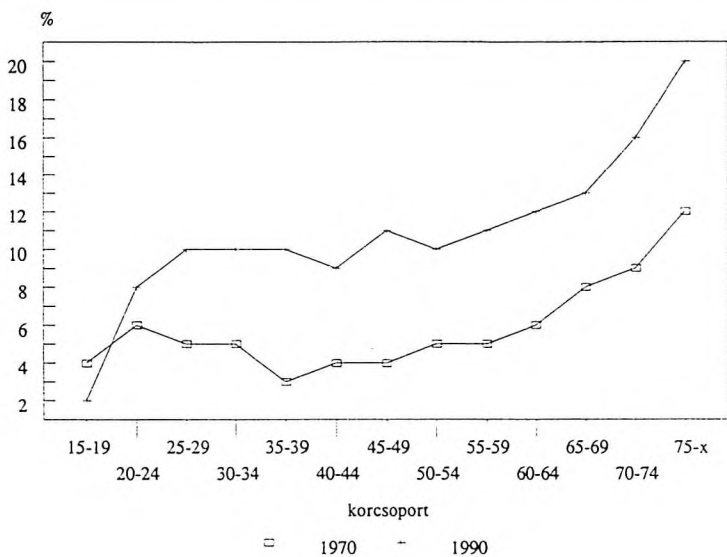
VI. Elvált nők %-os aránya 20-x éves korban

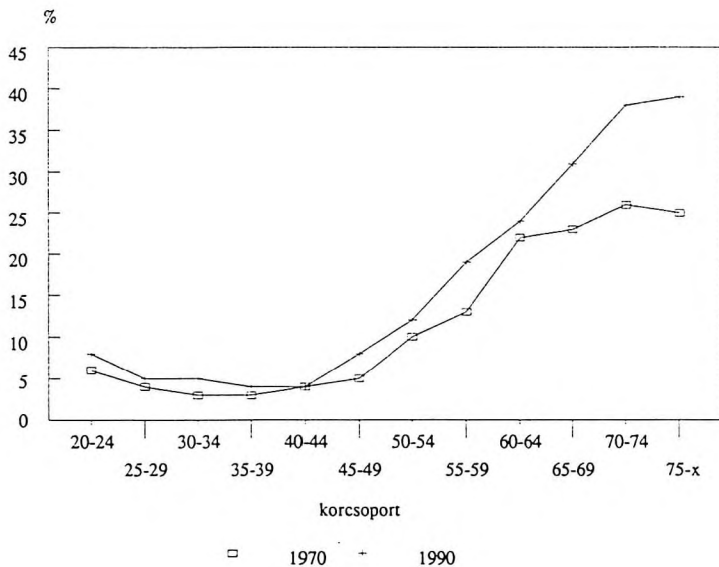
VII. Férj családi állásúak a férfiak %-ban

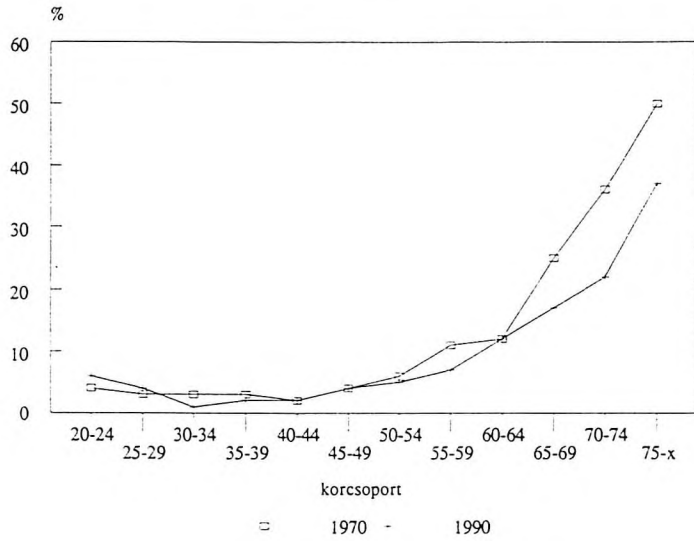
VIII. Feleség családi állásúak a nők %-ban

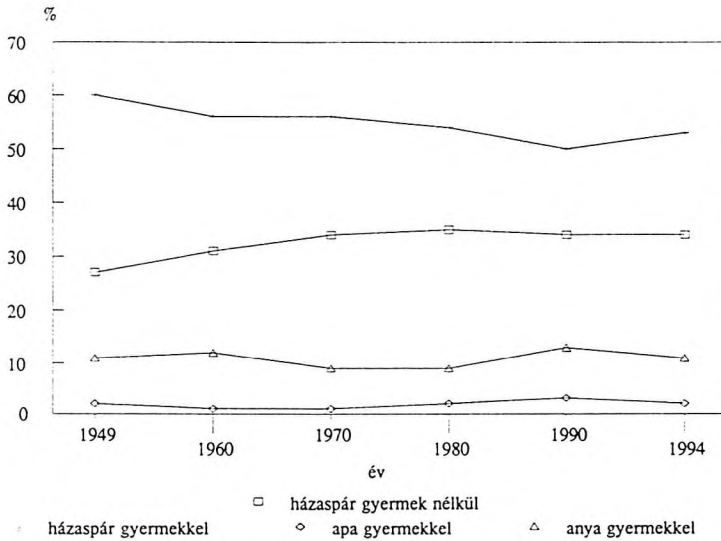
IX. Egyedülálló családi állásúak a férfiak %-ban

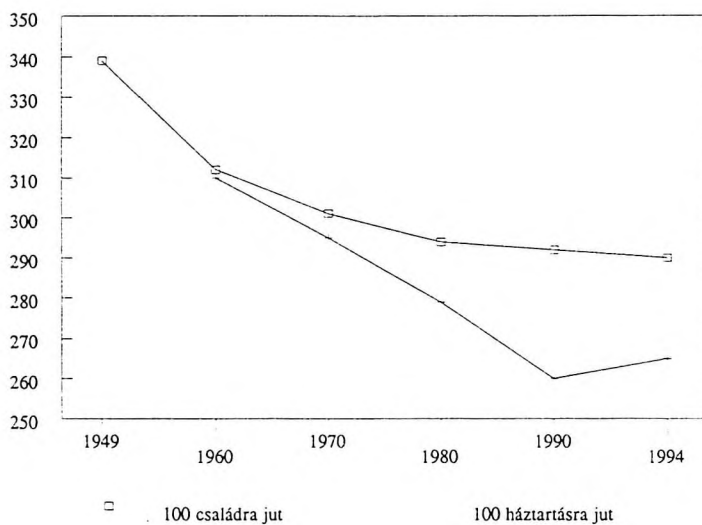
X. Egyedülálló családi állásúak a nők %-ban

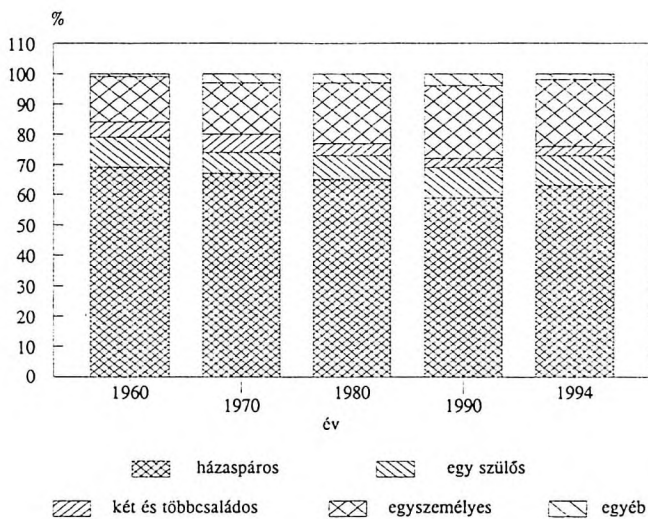
XI. Rokoni családi állásúak a nők %-ban

XII. Családok összetétele %-os megoszlásban

XIII. Családok és háztartások átlagos nagysága

XIV. Háztartások összetétele %-os megoszlásban

ÚJABB TENDENCIÁK A HÁZASODÁSI VISZONYOK ALAKULÁSÁBAN¹

CSERNÁK JÓZSEFNÉ

Bár a házasság és a család múltbeli története azt mutatja, hogy a civilizált társadalomnak e két alapintézménye mindeddig túlélte minden megrázkódtatást, kétségtelen, hogy legújabb fejlődése olyan irányokba mutat, ami joggal kelt aggodalmat afelől, hogy merre is vezetnek a jelenlegi folyamatok. Olyan, ma már Európa-szerte elterjedt és ismert jelenségekről van szó, mint a házasságkötések megritkulása, a házasságkötési kor radikális emelkedése, a megkötött házasságok tartósságának és a házassági együttélésben töltött évek átlagos tartamának csökkenése a válások terjedése következtében, a volt házások körében az újraházasodások visszaesése és mindezekkel egyidejűleg a házasságon kívüli együttélések növekvő népszerűsége. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a felsorolt változások nemcsak a házasságot, de a családot mint intézményt is mélyen érintik. Következésményei már lemérhetőek a családok és háztartások összetételének változásaiban, így többek között a hagyományos család mellett más családi formák (például élettársi kapcsolatok) megjelenésében, a nem családban élők számának növekedésében stb. [2].

Az elmúlt években a házasság és a család kérdéseivel foglalkozó demográfusok és szociológusok körében számos ellentétes vélemény látott napvilágot arról, hogy miként kell értékelni a házassággal kapcsolatos viselkedés változást [5, 8, 9, 10]. Anélkül, hogy a többnyire elméleti síkon zajló vita részleteibe belemennénk, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a világ fejlett országainak többségében a házassági rendszer mélyreható változása, néhány országban pedig a házasság központi szerepének határozott gyengülése következett be. Ennek ellenére a legújabb vizsgálatok fényében túlzónak tűnik az a nézet, hogy a jelenlegi folyamatokat előbb a házasság mint intézmény megszűnése, majd hosszabb távon a család széthullása és eltűnése követi.

A hazai demográfiai vizsgálatok szerint a nyolcvanas években a családok keletkezésében és megszűnésében Magyarországon is Európa nyugati régiójához, illetve általában a fejlett ipari társadalmakéhoz hasonló folyamatok rajzolódtak ki. A következőkben ezeknek néhány — a családi viszonyok egésze szempontjából is fontosnak tűnő — jellegzetes vonását emelem ki. Figyelembe véve a terjedelmi korlátokat, törekvésem csak az lehet, hogy korrekt, de nem túl részletező képet nyújtsak az 1990-es évek elejének házassági viszonyairól. Így a kívánatoshoz képest kevésbé térhetek ki a házassági viszonyok körébe tartozó jelenségek finomabb mutatóira, illetve el kell tekintennem attól, hogy a házassági viszonyok minden elemét bemutassam. Ennek megfelelően nagyobb hangsúlyt helyezek arra, hogy felhívjam a figyelmet az egyes jelenségekben

¹A tanulmány alapját képező kutatás az OTKA T 4574 jelű kutatási project keretében készült.

bekövetkezett iránymódosulásokra, és nem foglalkozom nagyobb elmélyülést igénylő részletkérdésekkel.

Mondanivalóm kifejtésében a Központi Statisztikai Hivatal népmozgalmi statisztikai feldolgozásaira, a demográfiai évkönyvekben is rendelkezésre álló adatokra, illetve a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben végzett kutatásaimra támaszkodom. A házasságkötések és a házasságok megszűnésének demográfiai jellemzőit elsősorban ábrákkal szemléltetem, a legfontosabb mutatószámok alakulása a mellékelt táblákban is nyomon követhető.

A házasságkötések és a házasságok megszűnésének trendje

A házasodási viszonyok hazai jellemzőinek megvilágításában célszerűnek látszik a házasságkötési mozgalom két összetevőjének, a házasságkötések és a megszűnt házasságok számszerű alakulásából kiindulni (I. ábra).

Magyarországon 1993-ban 54 099 házasságot kötöttek meg és 88 009 házasság szűnt meg válás, illetve az egyik házastárs halála, azaz özvegyülés következtében, vagyis 34 ezerrel több házasság szűnt meg, mint amennyit kötöttek. A megszűnt házasságok száma másfél évtizede haladja meg a házasságkötéseket. Míg az 1960-as években a házasságkötések száma átlagosan még közel évi 20 ezerrel meghaladta a megszűnt házasságok számát, addig az 1980-as évtizedben már évente átlagosan mintegy 23 ezer volt a házasságkötési hiány. 1991 óta minden év történelmi minimumot jelent a házasságkötések számbeli alakulásában. Ehhez képest még az I. világháború idején is több házasságot kötöttek Magyarországon, holott akkor a háborús viszonyok a házasságkötések olyan mértékű visszaesését idézték elő, amire még nem volt és — mindeddig úgy tűnt — többé nem is lesz példa a magyar népesség történetében.

A jelenlegi házasodási hiány több tényező együttes hatásának következménye és nagyságához a házasságkötési kedv visszaesése, kisebb létszámú generációk jelenléte a házasodások leggyakoribb koréveiben, a válások több évtizede megfigyelhető, majdnem folyamatos emelkedése, illetve magas színvonala, a második világháborút követő másfél évtized házasodási hulláma idején házasodottak halálzásai, valamint a házas népességet is érintő halandóság romlás egyaránt hozzájárult.

Az abszolút számok alapján történő megközelítés természetesen csak a nagyságrendek érzékeltetésére alkalmas, finomabb következtetések levonásához a házasságkötésekben, illetve a házasság megszűnésekben érintett népességhez viszonyított ún. tisztított arányszámokat kell megnéznünk.

Házasságkötések

A házasságkötések hosszú távú alakulását tekintve Magyarország az 1970-es évek végéig az európai országok élvonalába tartozott. Ennek háttérében az állt, hogy a magyar népesség a második világháborút követő évtizedekben is megőrizte az elmúlt századokban kialakult házasodási szokásait, a korai és a

szinte teljes körű házasodást. Az 1970-es évek második felében azonban előbb enyhén, majd az 1980-as évek elejétől erőteljesen csökkenni kezdett a házasságkötések gyakorisága. 1993-ban alig több mint 5 házasságkötés jutott ezer lakosra, szemben az 1950-es évek 10 ezrelékes és az 1970-es évek 9 ezrelékes arányával. A házasságkötések hanyatlása következtében Magyarország az 1980-as években a közepesen házasodó európai országok sorába került. A jelenlegi helyzet alapján csak azért nem tartozik a legalacsonyabb arányszámokkal jellemezhető országok kategóriájába, mert időközben mindenütt a hazaihoz hasonló vagy még erőteljesebb visszaesés következett be a házasságkötésekben (1. tábla).

Jóllehet a nyers mutatók alakulását a népesség kor és családi állapot szerinti összetétele erősen befolyásolja, más és más szinteken lényegében hasonló tendenciák észlelhetők a tisztítottabb mutatók alakulásában is (II. ábra).

Az ezer 15 éves és idősebb nem házas népességre, valamint a nőtlenekre és hajadonokra külön is feltüntetett házasságkötési arányszámok trendje némileg bepillantást enged a házasságkötési mozgalom belső összetételébe. Magyarországot hagyományosan a házasságkötések heterogén családi állapot szerinti összetétele jellemzi. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy a házasulók között, az először házasulókön kívül nagy számban fordulnak elő olyanok is, akik megszűnt házasságukat követően lépnek újabb házasságra.

Magyarországon az újránházasodás mindig nagy szerepet játszott a házasodási viszonyok alakulásában. Míg azonban korábban az özvegyek újránházasodásai domináltak, az ötvenes évek végétől, a válások emelkedésével párhuzamosan az elvált újránházasulók aránya is megnövekedett. Az 1960-as évek eleje óta az újránházasodások mind az özvegyek, mind az elváltak körében megritkultak. A korábban már házasságban élt férfiak és nők megváltozott magatartása és növekvő tartózkodása az újabb házasságtól különösen az 1970-es évek eleje óta egyre inkább szembetűnő folyamat [4]. Így annak ellenére, hogy az özvegyülések és válások nagy száma miatt százalékos arányuk a házasulók között kevésbé változott az elmúlt években, az övegy és elvált népesség számához viszonyított arányuk egyre kisebb. (Az 1993-as helyzet alapján például úgy becsülhető, hogy az elváltaknak alig több mint egyharmada kötne újabb házasságot.)

Az újránházasodások visszaesése, amely szoros kapcsolatba hozható az élettársi kapcsolatok terjedésével, külön figyelmet igénylő kérdéskör. Részben ezért, részben terjedelmi okokból a továbbiakban bővebben az első házasságkötésekkel foglalkozom.

Amint arra a II. ábra alapján is következtethetünk, a házasságkötések között a nőtlenek és hajadonok házasságkötései dominálnak. A házasulóknak mintegy 80 százaléka nőtlen, illetve hajadon, így házasodási szokásaik gyakorlatilag meghatározzák a házasságkötések alapirányzatát. Meg kell jegyezni, hogy viszont azoknak a házasságkötéseknek az aránya, ahol mind a két házasuló egyaránt első házasságát köti, ennél alacsonyabb. 1993-ban például a házasságkötések háromnegyed részében a házasság mindkét fél részéről az első volt, míg egynegyedében a házasulóknak legalább egyike vagy mindkettőjük második vagy többedik házasságát kötötte (2. tábla).

Az első házasságkötés demográfiai jelentősége hagyományosan a népesség reprodukciójában játszott szerepéből adódik. Mivel Magyarországon a gyermekek döntő hányada jelenleg is házasságból születik, továbbá mind az első házasságkötés, mind a gyermekek világra hozatala a fiatal életkorokban a leggyakoribb, könnyű belátni, hogy minden változásnak, ami a házasodási szokásokban bekövetkezik, jelentős további hatásai vannak a család reprodukciós funkciójának alakulására.

Figyelmünket ismét az első házasságkötések ezer 15 éves és idősebb nőtenre és hajadonra kiszámított arányszámainak trendjére fordítva, mindenekelőtt két általános megállapítást tehetünk.

Egyrészt jól kivehető, hogy a házasságkötések alakulásában gyakoriak a fluktuációk, ami arra utal, hogy a házasodás olyan jelenség, ami érzékenyen reagál az adott naptári évek körülményeire. A II. világháború óta több ilyen időszak is volt a házasodások alakulásában. A fluktuációk részben a házasodási korba lépők létszámának ingadozásából, részben a házasodási kedv átmeneti változásából adódtak. Ezek ideje (1950—1954, 1966—1969, 1974—1976) viszonylag jó megegyezést mutat az elmúlt évtizedek népesedéspolitikai kampányaihoz fűződő születési hullámokkal, bizonyítva ezzel, hogy a házasságkötések és a születések közötti kapcsolat nem feltétlenül egyirányú, hanem kölcsönös. Azaz, bármilyen okból és valószínűleg bármilyen irányban történő jelentősebb elmozdulás a gyermekvállalásban, kimutatható hatásokkal jár a házasságkötésekben is.

Különösen az 1970-es évek közepének fellendülésében mutatható ki ez a hatás, amit ebben az időszakban még a házasságkötési korhatár leszállítása is erősített. A hullámvölgyek többnyire az előző időszak többlesházasodásainak utóhatásaként alakultak ki. Másrészt, és ez legalább ugyanilyen fontos, a trend alapján két világosan eltérő szakasz különböztethető meg, nagyjából az 1970-es évek második felére tehető határvonallal. Míg a korábbi évtizedeket elsősorban a visszatérő fluktuációk jellemezték, addig az időben hozzánk közelebb eső időszakban egy tartósan csökkenő irányvonal rajzolódik ki. Szintén lényeges vonás a hanyatlás elmélyülése az 1980-as évek végén. Ez csak részben írható a házasságkötési korhatár felemelésének számlájára, amely lényegében csak megerősítette a mintegy másfél évtizede megindult folyamatot.

A házasságkötések arányának visszaesésével párhuzamosan az 1980-as években az átlagos első házasságkötési életkor mind a férfiaknál, mind a nőknél emelkedni kezdett, bár jelenleg még mindig alacsonyabb, mint a második világháború előtt vagy akár az 1950-es években volt és messze elmarad a nyugat-európai házasságkötési kor mögött. (1993-ban a nőtlen férfiak átlagosan 24,4, a hajadonok pedig 21,7 éves korukban léptek házasságra.) Az átlagos első házasságkötési kor tulajdonképpen kevésbé változott az elmúlt másfél évtizedben. Ennek azonban az a magyarázata, hogy az első házasságkötések gyakorisága valamennyi — az első házasságkötések szempontjából döntő — életkorban közel egyforma mértékben esett vissza (3. tábla és III. ábra).

A demográfiai hatások szempontjából fontosabb az, hogy míg az 1970-es években a hajadonok 14—15 százaléka tizennyolcadik évének betöltése előtt férjhez ment, 40 százaléka húsz éves koráig, 80 százaléka pedig huszonöt éves koráig megházasodott, addig az 1990-es évek elejének házasodási arányszámai

mellett a nőknek alig több mint 4—5 százaléka köt házasságot tizenhét éves kor alatt, és mindössze egyötödük házasodik húsz éves kor alatt. A huszonöt éves korukig megházasodók aránya jelenleg alig éri el az 50 százalékot.

Az első házasságkötések említett naptári éves arányszámaiból, az első házasságkötések átlagos életkorából voltaképpen még nem tudjuk közvetlenül megállapítani, hogy milyen távolabbi hatása van a jelenlegi folyamatoknak a házasodási szokásokra.

Az első házasságkötések alakulásának hosszabb történelmi időszakot felölelő történelmi demográfiai vizsgálatai szerint Magyarországon a nők hagyományosan korán, átlagosan 20—21 éves korukban megházasodtak és mindössze 4—5 százalékuk maradt véglegesen hajadon [1]. Az első házasságkötéseknek ez az ún. "kelet-európai" sémája a II. világháború után is fennmaradt, sőt bizonyos körülmények folytán még kifejezettebbé vált, mint volt a világháború előtt. A jelenlegi házasodási trendet elemezve ezért érdekes kérdés az, hogy a házasulók különböző okok miatt idősebb életkorokra halasztják el házasságkötésüket, avagy inkább arról, hogy egyre többen vannak olyanok, akik nem kívánnak megházasodni. Az első esetben a házasságkötéseket előbb-utóbb bepótolják, azaz csak a házasságkötési kor nő, a második esetben viszont a múltbelihez képest lényegesen többen maradnak nőtlenek és hajadonok.

Ezekre a kérdésekre igen nehéz válaszolni, nemcsak nálunk, de még azokban az országokban is, ahol lényegesen szembetűnőbb változások következtek be a házasodási viszonyokban.

A házasodási kedv visszaesésének méreteire elsősorban azokból a demográfiai becslésekből következtethetünk, amelyek azt mérik, hogy a házasodási korba lépő férfiaknak és a nőknek mekkora hányada kötne házasságot ötven éves koráig akkor, ha életük további szakaszában ugyanolyan gyakorisággal házasodnának, mint az adott naptári évben a házasulók tették. A becslések finomságától függően ez az ún. teljes első házasságkötési arány Magyarországon 1993-ban férfiaknál 60 és 80 százalék között, nőknél 58 és 85 százalék között mozgott. Ha ezeket az értékeket nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk, megállapítható, hogy ezek nagyjából megfelelnek annak, amit egy sor nyugat-európai országban a nyolcvanas évek első felében mértek. Azt mondhatjuk tehát, hogy Magyarország mintegy tíz-tizenöt év késéssel "felzárkózott" Nyugat-Európához.

Hasonlóképpen azonban más országok demográfusaihoz, a hazai szakemberek is némi fenntartással fogadják ezeket a kilátásokat. Közismert ugyanis, hogy a naptári éves arányszámok eltúlozzák a várható helyzetet, mivel meglehetősen érzékenyen reagálnak a házasulók korösszetételének változására, ami abból adódhat, hogy a házasságkötéseket előrehozzák vagy éppen ellenkezőleg elhalasztják. Az első esetben könnyen "tetten érhető" ez a torzítás. Ilyenkor ugyanis a naptári éves teljes első házasságkötési arányszám meghaladja a száz százalékot, ami csak a naptári éves mutatók fluktuálása következtében fordulhat elő. A második esetben viszont, ami a jelenlegi helyzetet is jellemzi, lényegesen nehezebb megállapítani, hogy ideiglenes vagy tartós változásokkal állunk-e szemben [3]. Ennek eldöntéséhez nyújt eligazítást, de

nem véglegesnek tekinthető választ az egymást követő években születettek (generáció, születési kohorsz) házassági magtartásának megfigyelése.

A KSH Népegyetemtudományi Kutató Intézetben készült, az 1930 és 1974 között született nők első házasságkötéseivel foglalkozó vizsgálat alapján mélyebb betekintést nyerhetünk a naptári éves mutatók hátterében rejlő tényleges változásokba. A IV. ábra a vizsgálat során készített kohorsz házassági táblák adatainak felhasználásával 24 éves korig koréves részletezésben, 29 éves korig pedig a 25—29 éves korcsoportra összevontan mutatja be az 1930 és 1974 között született hajadonoknak a házasságkötések legkorábbi életkorától az ábrán feltüntetett életkor végéig elért házassági arányait. Az ábrán bizonyos korévek azonos árnyékolása a tendenciák felfedezését kívánja megkönnyíteni.

Anélkül, hogy mélyebben belemerülnénk a kohorsz magatartások eltéréseinek vizsgálatába, könnyen felismerhető a magyar házassági rendszer néhány sajátossága. Ezek közül az egyik lényeges jellemző a korai házasság szokásának szembetűnő megnyilvánulása, különösen az 1933 és 1944 között, illetve az 1957 és 1968 között született nőknél. Egyes kohorszokban a 18 éves kor alatt házasságra lépők aránya még a 15 százalékot is meghaladta. Jól látható viszont a naptári éves körülmények hatása is, ami az első házasságkötések időzítésének ingadozásában jelenik meg, elsősorban a legfiatalabb — 20 éven aluli — életkorokban. A leglényegesebb vonás azonban az, hogy a kohorszok az életkor előrehaladtával a házasságkötéseket fokozatosan bepótolják és nagyjából 25 éves korra eléggé hasonló "kiházassági" arány alakul ki az egymást követő kohorszokban.

Fel kell természetesen figyelni arra, hogy az 1960-as évek közepén és a később született kohorszokban határozott visszafordulás következett be a 25 éven alul megházasodók arányában. Hosszabb történelmi visszatekintésben vizsgálva azonban ezeknek a kohorszoknak a viselkedése nem különleges. Lehetséges ugyanis, hogy a két világháború közötti — 25 éves koron túl is nagyobb mértékű házassodással — tehát kissé idősebb átlagos házasságkötési korról és 90—92 százalékos házassági aránnyal jellemezhető séma visszatérésének vagyunk tanúi. Minthogy azonban a történelmi körülmények jelenleg mások, elképzelhető egy jelentősen alacsonyabb, 85—88 százalékos arányokkal járó házassági séma kialakulása is. Ez ugyan már a házassági rendszer bizonyos módosulását, talán a házasság szerepének is kisebb gyengülését jelentené, anélkül azonban, hogy megingatná a házasság dominanciáját a családi viszonyokban.

A házasság megszűnése

A fennálló házasságok megszűnésének a házassági viszonyok szempontjából két lényeges formája van: az özvegyülés és a válás. Az özvegyülések száma egy adott időszakban azonos a meghalt házasságos személyek számával. 1993-ban 65 659 házasság szűnt meg özvegyülés következtében és 22 350 házasság bomlott fel válással, azaz négy házasságból háromnak a házastárs halála, egynek pedig válás vetett véget.

A múlthoz képest az összes házasság megszűnéseknek lényegesen kisebb hányadát teszik ki az özvegyülések, elsősorban a válások arányának radikális növekedése miatt. Az özvegyülések időbeli alakulását végeredményben a halandóság szintje határozza meg, ennek jellemzői tükröződnek vissza a megözvegyültek nem és életkor szerinti jellemzőiben. Jelenleg ezer lakosra 6,4 özvegyülés jut, lényegesen több, mint az ötvenes és hatvanas években. Ennek csak részben oka a házások korösszetételének öregedése, a halandóság általános romlása ugyanis a házásokat is érintette. Ez utóbbinak a hatása elsősorban a nők özvegyülési gyakoriságainak hosszú távú trendjében figyelhető meg, amely a hatvanas évek vége óta majdnem töretlenül emelkedik. 1993-ban ezer 15 éves és idősebb házasság nőre 20, ezer házasság férfira mindössze 7 özvegyülés jutott. 1960-ban ez az arány még 12, illetve 6 ezrelék volt [6].

Az özvegyüléseknek demográfiai szempontból egyik lényeges vonása, hogy ellentétben a válásokkal, gyakoriságuk a házastársak életkorával növekszik, továbbá a férfiak magasabb halandósága miatt a megözvegyült nők száma meghaladja a férfiakét. 1993-ban például a megszűnt házasságok 55 százalékában a feleség maradt özvegyen, 20 százalékában a férj özvegyült meg, a házasságok 25 százaléka pedig mindkét fél életében, válással szűnt meg (V. ábra).

A válásoknál lényeges szempont, hogy az özvegyüléssel ellentétben a házasság mindkét házasságfél életében, az egyikük vagy mindkettőjük akarat elhatározásából, bírósági eljárás útján szűnik meg. Ez sajátos következményekkel jár az érintett családokra, ami nemcsak a volt házastársak és gyermekeik életének további alakulásában mutatható ki, de egyéb területeken is, mint például a társadalomra háruló többlet feladatokban a válással keletkező, támogatásra szoruló családok nagy száma miatt. Mindez azt indokolja, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk a válások újabb alakulásával.

A válások száma többek között attól is függ, hogy az adott ország jogrendszere mennyire liberális, milyen körülmények között, milyen okok fennforgása esetén engedélyezi a házastársaknak házasságuk felbontását. Erre mindenképpen tekintettel kell lennünk, amikor a hazai adatokat akár történeti visszatekintésben, akár nemzetközi összehasonlításban elemezzük. Amikor tehát arról beszélünk, hogy milyen mértékben emelkedett a válások aránya egy korábbi időponthoz képest, vagy, hogy milyen Magyarország helyzete a válások tekintetében Európában, tulajdonképpen a válási jogszabályok eltéréseit is vizsgálnunk kellene.

Magyarország már a század első felében kitűnt az európai országok között a válások magas arányával és ez a relatív fölénye a II. világháború után még fokozódott is. Ennek hátterében az állt, hogy amíg Európa más országaiban — elsősorban Európa nyugati régiójában — a világháborút követő válási hullám az ötvenes években "lecsengett" és egy hosszabb ideig tartó stagnálás következett, Magyarországon már az ötvenes évek elejétől — a liberális válási jog bevezetésével támogatva — radikális emelkedés kezdődött a válások számában. A későbbiekben azután Európa szinte minden országában engedélyesebb válási jogszabályokat vezettek be és ezek mindenütt megerősítették a válások amúgy is emelkedésbe forduló trendjét. Így ma Magyarország az ezer

lakosra jutó 2,1—2,2 ezrelékes válási arányával a közepes válási gyakoriságú országok közé sorolható (4. tábla).

A házasság felbontások előfordulását a nyers aránynál jobban mutatja az ún. teljes válási arány, ami azt fejezi ki, hogy változatlan válási gyakoriság mellett egy adott naptári évben megkötött házasságokból átlagosan mennyi fejeződné be válással. E mutató alapján a legmagasabb válási arány a skandináv országokat (Dánia 49, Svédország 44, Norvégia 40 százalék) jellemzi, de igen magas a válások aránya az Egyesült Királyságban is [7]. Ehhez képest a magyar válási arány lényegesen alacsonyabb: amennyiben az 1993-ban tapasztalt házasságtartam-specifikus válási arányszámok állandósulnának, akkor az ugyanebben az évben megkötött házasságoknak mintegy 29 százaléka végződne válással. Ez az arány némileg ismét magasabb, mint az egy évvel korábbi, és még inkább alátámasztja azt a korábbi feltételezést, hogy a válások visszaszorítása a jogszabályok szigorításával nem vezet tartós eredményre. Erre eléggé egyértelműen következtethetünk a válással végződő házasságok trendje alapján is (VI. ábra).

A VI. ábrán a jelenlegi helyzet szempontjából lényegesnek tűnő utolsó húsz év házasságtartam-specifikus válási arányszámait tüntettük fel. Ez az ábra több szempontból is érdekes. Egyrészt rávilágít arra, hogy a válások naptári éves aránya 1987-ig minden házasságtartamnál növekedett, azaz a válások teljes arányának emelkedése nemcsak a rövid tartamú házasságok nagyobb válási gyakoriságával magyarázható. Ez az együttmozgás — az 1988-as mélypontot is beleértve — az elmúlt időszakra is érvényes azzal a különbséggel, hogy az 1988-as visszaesés és az azt követő kisebb válási hullám legélesebben a rövid, 3—5 éve fennálló házasságokat érintette. Az 1990-es évek elején tapasztalható kisebb lanyhulás nem jelentett igazi fordulópontot a válások arányában. Inkább időleges megtorpanásnak tűnik, aminek a magyarázatát lehet, hogy a bírósági ügymenetben vagy a statisztikai számbavétel sajátosságaiban kellene keresni. Annyi azonban bizonyos, hogy a Családjogi Törvény 1987 közepén bevezetett újabb módosítása, amely a házasságok stabilitásának növelése céljából eljárásjogi szigorításokat vezetett be a bontóperekbe, nem érte el a célját. Tulajdonképpen még az is kétséges, hogy az 1988-as mélypont tényleges tartózkodást jelent-e a válásoktól vagy csupán látszólagos és az okozta a visszaesést, hogy a jogszabály módosításra számítva lényegesen több válási keresetet nyújtottak be, illetve több bontópert zártak le a törvénymódosítás hatályba lépése előtt. 1988 óta válások aránya az 1970-es évek végének megfelelő, már akkor is magasnak mondható színvonal körül ingadozik, és szó sincs arról, hogy megfordult volna a válások alapirányzata.

Egy másik említést érdemlő körülmény, amit szintén ez az ábra szemléltet az, hogy a válás leggyakoribb a harmadik házassági évforduló körül. Ezt követően fokozatosan csökken a válások gyakorisága. Ha ezeket a házasságtartam-specifikus válási arányszámokat a házasságkötéstől eltelt évek számának megfelelően összeadjuk (kumuláljuk), akkor azt találjuk, hogy a házasságok 17—18 százaléka a házasságkötést követő tíz éven belül felbomlik.

A válások tendenciái azért is figyelmet érdemelnek, mert ma már többségben vannak az olyan esetek, amikor a házasság felbontása egy vagy több, a házasságból származó gyermeket is érint. Az 1950-es évek elején még a

felbontott házasságok közel fele gyermektelen volt. Ma háromnegyed részben gyermekes házasságok bomlanak fel. Ez azt jelenti, hogy az sem tartja vissza a házastársakat a válástól, ha egy vagy több gyermekük van. 1980 és 1990 között a kétgyermekes családok felbomlásának gyakorisága másfélszeresére emelkedett, de hasonló arányú növekedés következett be a három- és többgyermekeseknél is, habár lényegesen alacsonyabb előfordulási szám mellett. Ez a jelenség nemcsak azt jelzi, hogy a gyermekek családot összetartó ereje csökkent, hanem azt is, hogy a válás mint a házassági konfliktusok megoldásának módja a társadalom minden rétegében elterjedt.

Következtetések

A házasságkötésekben és a házasságok megszűnésében tapasztalható újabb tendenciák alapján az 1990-es évek házassági viszonyainak lényeges elemei a következők:

1. Magyarországon mind abszolút számát, mind arányát tekintve csökkent a házassági kedv. Ez a folyamat az újránházasságokban kezdődött majd az 1980-as évek elejétől az első házasságkötések alakulásában is nyilvánvalóvá vált.

2. A jelenlegi helyzet fontos sajátossága, hogy az első házasságkötési arányszámok csökkenését nem kísérte az átlagos házasságkötési kor ugrásszerű növekedése. Ezen a téren a hazai házassági magatartás jelentősen különbözik a nyugat-európai trendektől. Magyarországon az első házasságkötési kor még mindig hagyományosan alacsony, és az a jellemző, hogy akik házasságra lépnek ezt igen fiatalon 20 éves koruk körül megteszik. A részletesebb vizsgálat azonban azt is kimutatta, hogy különösen 20 éves kor alatt jelentősen megritkultak a házasságkötések.

A korai házasságnak mindig jelentős szerepe volt a hazai népesedési viszonyok alakulásában. Így többek között elősegítette a gyermekek megszületését és ezáltal fékezően hatott a termékenység csökkenő alapirányzatára. Ugyanígy, a korai házasságkötések elmaradása, még ha csak a házasságkötések átmeneti késleltetéséből adódik is, a házasságban élők alacsonyabb arányán keresztül visszahat a termékenység naptári éves mutatóira.

Az élettársi kapcsolatok terjedése és a növekvő mértékű házasságon kívüli gyermekvállalás mellett a házasságkötések késleltetésének egyéb összefüggései is vannak. Így például ismeretes, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedekben szinte kizárólag a házasságkötés adott lehetőséget az önálló háztartás alapítására, elköltözésre a szülőktől. Amennyiben nem javulnak az önálló életkezdés feltételei, a korai házasságok szokásától való eltávolodás fontos feszültségforrássá léphet elő a családon belüli kapcsolatokban a hosszabb ideig otthon élő nem házasságban született gyermekek és szülei között.

3. A házasságok megszűnésében az özvegyülések mellett továbbra is jelentős szerepe van a válásoknak. A válások alakulásában az 1987-es családjogi változások után sem következett be lényeges fordulat, inkább egy viszonylag magas szinten, kisebb mértékű megtorpanás figyelhető meg. Ennek okai azonban még kevésbé feltártak.

Az újránházasodások elmaradásával jelentősebbé válnak a házasságok felbontásának demográfiai és társadalmi következményei. A statisztikai adatok szerint az elváltak körében egyre népszerűbb az élettársi kapcsolat, amely részben megelőzi, részben helyettesíti a házasságkötést, ugyanakkor egyre nő az egyszülős családok száma is. A válás szerepe az egyedülállók számának növekedésében ugyancsak jelentős.

Míndezek a jelenségek új kérdéseket és feladatokat vetnek fel a társadalompolitika, a népesedés- és a családpolitika számára, így többek között a gyermeknevelés, a családgondozás, a családok életszínvonala, az időskorú, egyedülálló népesség ellátása, a társadalmi szolgáltatások területén.

IRODALOM

- [1] *Andorka Rudolf*: Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1987. 372.
- [2] *Chenais, J.-C.*: Population trends in the European Community, 1960—1986. European Journal of Population. 1987. no. 3. 281—296.
- [3] *Csernák Józsefné*: Házasodási szokások Finnországban és Magyarországon. Statisztikai Szemle, 1993. 10. sz. 782—806.
- [4] *Csernák Józsefné*: Házasság és család; a demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. Demográfia, 1992. 1—2. sz. 87—112.
- [5] *Hoffmann-Nowotny, H.J.*: The future of the family. European Conference 1987, Jyveskyle: Issues and Prospects. Plenaries. 1987. 113—200.
- [6] *Klinger András*: A házasságok megszűnése. In: Bevezetés a demográfiába (Szerk. dr. Szabady Egon). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1964. 204—206.
- [7] *Klinger András*: Magyarország demográfiai helyzete Európában. Demográfia, 1991. 1—2. sz. 19—60.
- [8] *Manting, D.*: Dynamics in Marriage and Cohabitation. An inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution. PDOD Publications. Amsterdam. Thesis Publishers, 1994. 223.
- [9] *Schmid, J.*: The family today: Sociological highlights on an embattled institution. European Demographic Information Bulletin, 1982, Vol. XIII. no. 2. 49—72.
- [10] *Schulz, W.*: A "családtól" mint intézménytől a férfi, a nő és a gyermek közötti részleges kapcsolatokig. Szociológiai Szemle. 1985. 2. sz. 79—93.

Tárgyszavak:

Házasság
Válás
Újránházasodás

1. A házasságkötések számának és arányának alakulása, 1948—1993

Év, évek átlaga	A házasságkötések		Ezer 15 éves és idősebb nem házas		Teljes első házasságkötési arány ² száz	
	száma	aránya ezer lakosra	férfira	nőre	férfira	nőre
			jutó házasságkötés			
1948—1949	102 765	11,2	88,8	66,6
1950—1959	98 235	10,2	93,2	69,3	112,8	110,5
1960—1969	89 523	8,8	84,2	61,6	98,5	96,5
1970—1979	97 097	9,2	80,4	61,4	91,7	96,0
1980—1989	72 854	6,9	58,0	43,5	76,5	82,9
1990	66 405	6,4	47,4	35,9	77,1	77,2
1991	61 198	5,9	42,3	32,3	70,2	70,4
1992	57 005	5,5	38,3	29,3	64,9	63,7
1993	54 099	5,3	35,4	27,2	60,3	59,7

Forrás: Történeti Statisztikai Idősorok, 1867—1992. I. kötet Népeség—Népmozgalom. Demográfiai Évkönyv, 1992. Budapest, 1992.

Dr. Klingner András: Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. Statisztikai Szemle, 1992. 4—5. szám 325—348.

²A teljes első házasságkötési arány mutatója azt fejezi ki, hogy a férfiaknak és a nőknek milyen hányada kötne házasságot 50 éves koráig, ha az adott év (naptári időszak) kor szerinti házasságkötési arányai változatlanok maradnának. A száz százalékot meghaladó érték a házasságkötési kor fiatalodására, általános fellendülésre utal.

2. Az először házasságkötők és az újránházasságkötők arányának alakulása, 1948—1993

Év, évek átlaga	Száz házasságkötőből előzőleg			Ezer megfelelő családi állapotú népességre jutó házasságkötés					
	egyik sem volt házas	az egyik	mind a két	férfi			nő		
		fél házas volt	nőtlen	elvált	özvegy	hajadon	elvált	özvegy	
1948	79,4	14,2	6,4						
1950—1959	75,8	15,6	8,6	92,5	272,3	45,1	114,8	114,8	10,9
1960—1969	73,3	15,3	11,4	81,8	211,8	33,8	105,7	94,1	6,2
1970—1979	74,3	14,6	83,0	83,0	128,9	22,6	115,6	70,8	4,3
1980—1989	69,4	16,9	13,6	62,0	73,3	14,6	91,0	46,8	3,0
1990	72,2	15,6	12,2	53,3	46,4	10,3	74,8	32,4	2,1
1991	73,0	15,1	12,0	47,5	41,2	8,9	66,4	28,2	1,8
1992	73,9	14,8	11,4	43,2	36,2	7,9	59,7	24,7	1,6
1993	74,5	14,1	11,4	39,8	33,5	7,3	54,7	22,5	1,5

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok, 1867—1992. I. kötet, Népeség—Népmozgalom, KSH Budapest, 1992.

Demográfiai Évkönyv, 1992. Budapest, 1992.

Dr. Klínger András: Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. Statisztikai Szemle, 1992. 4—5. szám 325—348.

3. A házasságra lépők átlagos életkorának alakulása, 1948—1993

Év, évek átlaga	A házasságkötő		Az először házasságkötő		Az újránházasságkötő			
	férfiak	nők	férfiak	nők	elvált		özvegy	
	átlagos életkora (év)		átlagos életkora (év)		férfiak	nők	férfiak	nők
	átlagos életkora (év)							
1948	28,8	24,5	26,4	22,8	39,8	34,5	46,8	38,4
1950—1959	28,9 ³	24,8 ³	25,7 ³	22,3 ³	38,8 ³	33,9 ³	52,8 ³	45,3 ³
1960—1969	28,1	24,3	24,7	21,6	37,8	33,3	54,9	47,2
1970—1979	26,7	23,5	23,7	21,0	36,6	32,6	56,4	49,0
1980—1989	27,7	24,5	24,3	21,4	37,0	33,4	57,3	49,8
1990	27,4	24,4	24,2	21,5	38,0	34,4	57,2	49,2
1991	27,4	24,4	24,2	21,5	38,5	34,8	53,3	49,4
1992	27,4	24,4	24,3	21,6	38,8	35,0	57,6	49,5
1993	27,6	24,5	24,4	21,7	39,3	35,6	57,9	49,3

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok, 1867—1992. I. kötet, Népeség—Népmozgalom, KSH Budapest, 1992.

Demográfiai Évkönyv, 1992. Budapest, 1992.

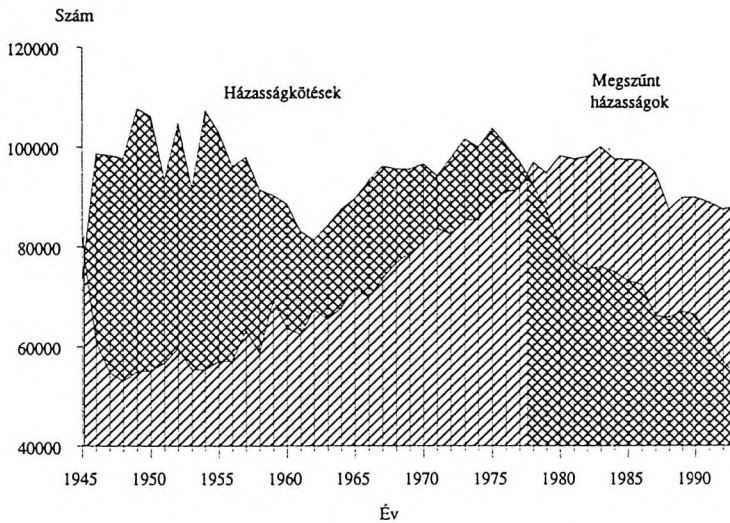
Dr. Klínger András: Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. Statisztikai Szemle, 1992. 4—5. szám 325—348.

³Az 1955—1959. évek átlaga.

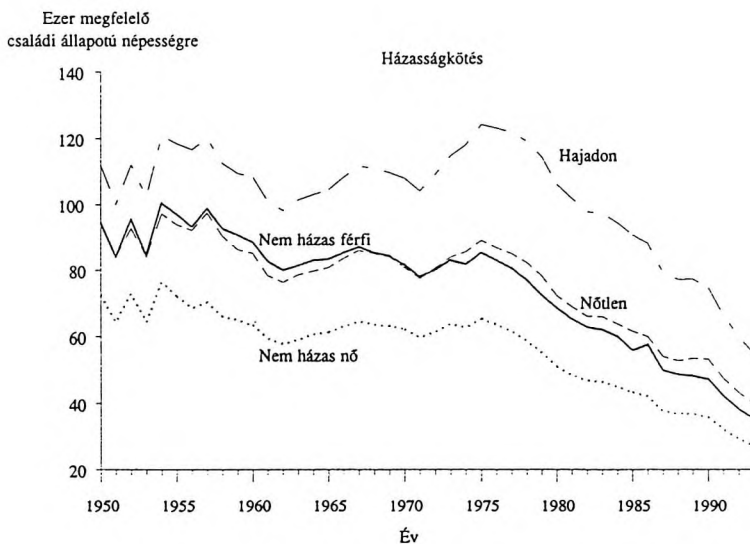
4. A válások számának és arányának alakulása, 1949–1993

Év, évek átlaga	Válások száma	Ezer			Teljes válási arány 100 házasságra ⁴	A férfi	A nő
		lakosra	fennálló házasságra	házasságkötésre		átlagos életkora (év) a váláskor	
1949	12 556	1,4	5,8	116,5	15,9	38,6	34,4
1950–1959	14 037	1,4	5,8	144,0	15,8	37,9	34,1
1960–1969	19 474	1,9	7,4	217,3	21,6	37,2	33,6
1970–1979	25 671	2,5	8,3	265,3	27,3	36,3	33,0
1980–1989	27 940	2,7	10,3	384,4	31,6	36,2	33,2
1990	24 888	2,4	9,9	374,8	30,6	36,7	33,8
1991	24 433	2,4	9,8	399,2	30,7	36,7	33,7
1992	21 607	2,1	9,8	379,0	27,5	36,7	33,8
1993	22 350	2,2	9,2	413,1	29,1	36,8	33,9

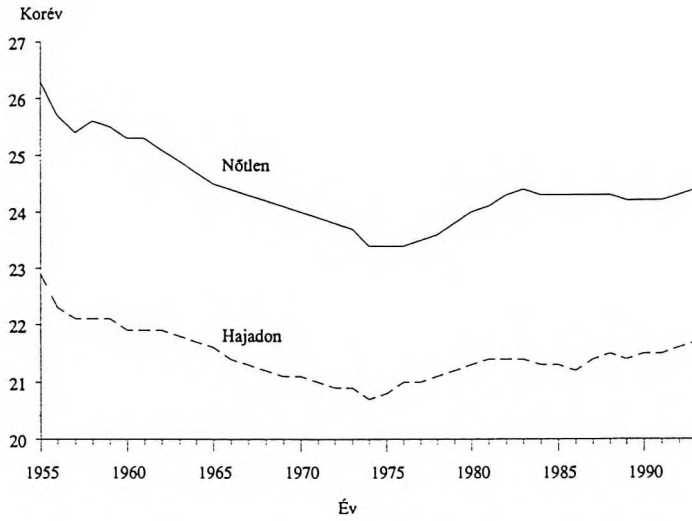
⁴A teljes válási arány mutatója azt fejezi ki, hogy az adott év (naptári időszak) házasságtartam szerinti válási arányszámainak változatlan fennmaradása esetén a megkötött házasságoknak hányadrésze végződne válással.

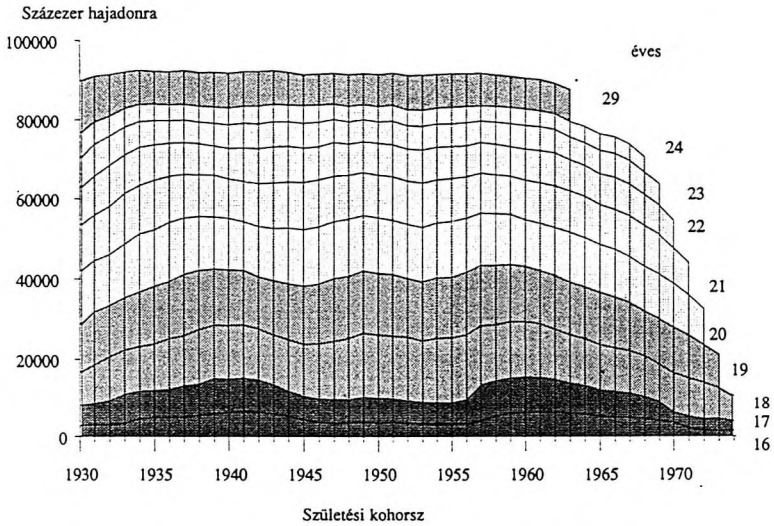
I. A házasságok mérlege, 1945-1993

II. Házasságkötési arányszámok ezer 15 éves és idősebb megfelelő családi állapotú férfira és nőre, 1950-1993

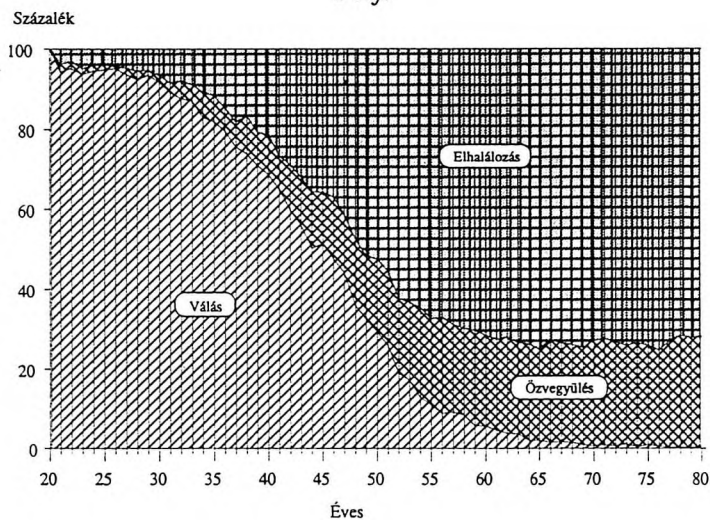

III. Átlagos életkor az első házasságkötéskor, 1955-1993

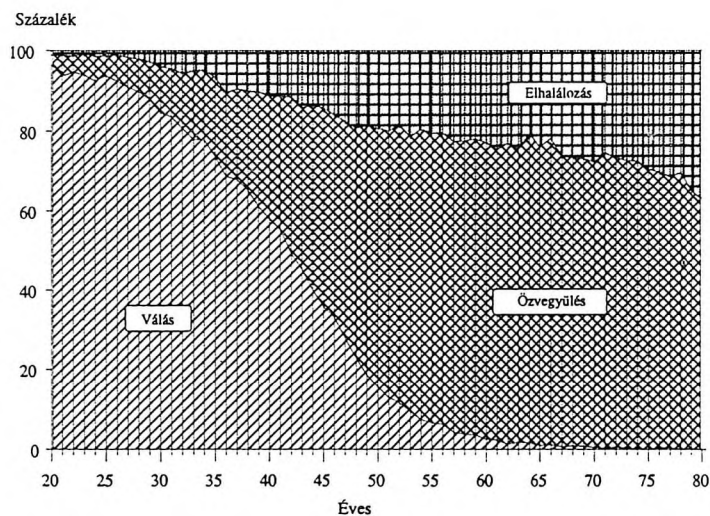

IV. Adott korévben és fiatalabb korban házasságot kötött hajadonok száma születési kohorszok szerint (Százézer 15 éves korát elért hajadonra számítva)

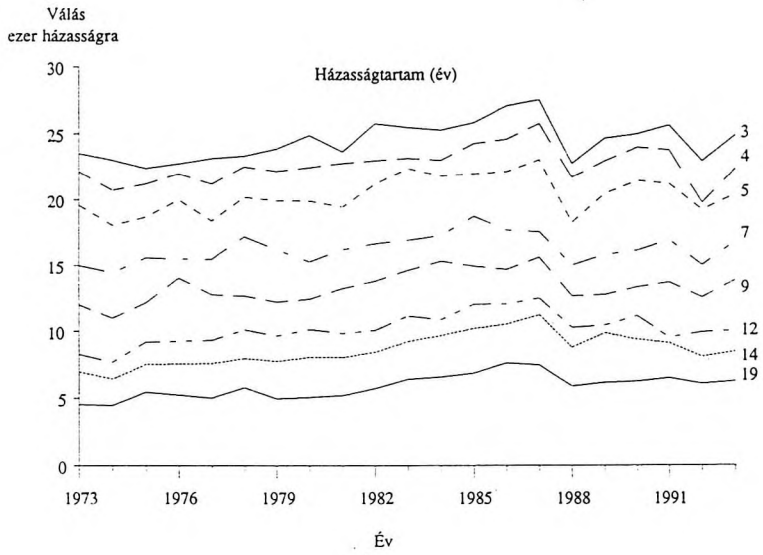
Férfi

Nő

V. A megszünt házasságok megoszlása a megszünés oka szerint korcsoportonként, százalékban, 1993

VI. Válással végződő házasságok aránya
kiemelt házasságtartamok szerint, 1973-1993, 1000 házasságra

ÚJ GYERMEKVÁLLALÁSI STRATÉGIÁK

KAMARÁS FERENC

Mintegy tíz évvel ezelőtt egy új fogalom jelent meg a demográfia szakirodalomban, amit "Második demográfiai átmenet" néven vezettek be szerzői (*Lestaeghe* 1983, *van de Kaa* 1987). A demográfiai magatartásoknak olyan korábban nem észlelt tartós és tömegesen előforduló változását tapasztalták a nyugat-európai országokban, amelyek alapján úgy vélték, hogy a demográfiai fejlődés egy új szakasza kezdődik. Lényegében a klasszikus (első) demográfiai átmenet elméletének újragondolásáról van itt szó, mert kiderült, hogy a demográfiai folyamatok nem egészen úgy alalulnak, mint ahogy az elmélet szerint ez várható lett volna. A klasszikus demográfiai átmenet nem más, mint átmenet egy magas termékenységű és magas halandóságú népességből egy olyan népesedési helyzetbe amelyet az alacsony termékenység és alacsony halandóság jellemez. Az elmélet szerint az átmenet harmadik és egyben lezáró szakaszában egy olyan viszonylag stabil népesség alakul ki, amelyre a lassú vagy zéró népességnövekedés jellemző egy kiegyensúlyozott korösszetétel mellett. A nyugat-európai országok többsége az 1960-as években került az átmenet harmadik szakaszába, a várt stabilizálódás azonban azóta sem következett be. Ez készítette a demográfusokat arra, hogy a fejlett társadalmak népességfejlődésében "második demográfiai átmenetről", vagy a demográfiai átmenet negyedik szakaszáról beszéljenek. Ennek kiváltó okát elsősorban a termékenységben, a gyermekvállalással kapcsolatos magatartásokban történt változások képezték.

A termékenység hosszú ideje tartó alapvetően csökkenő trendje jól ismert tény a fejlett társadalmakban. Az egyszerű reprodukciós szint alatti tartós termékenység azonban viszonylag új jelenségnek számít, ami csak néhány évtizede jelent meg Európában, de gyors terjedése miatt egyre inkább a fő demográfiai jellemzőjévé válik a fejlett társadalmaknak. Ennek demográfiai következménye a népesség jelentős előregedése, hosszabb távon pedig a népesség lélekszámának tartós és jelentős csökkenése. Nem egy átmeneti jelenségről van szó, mert azok a társadalmi, gazdasági tényezők, amelyek kiváltották ezt a gyermekvállalással kapcsolatos magatartást a jelek szerint tartósan bizonyulnak. A termékenység-csökkenés tehát egy demográfiai válasz a társadalomban végbemenő változásokra, amelyek elsősorban a társadalom alapegységeit, a családokat érintették. Ennek kísérő jelenségei a hagyományos — házassági kötelékben történő — családi életforma vonzerejének jelentős visszaesése, a házasságon kívüli együttélési formák gyors és tömeges elterjedése, a házasságon kívüli gyermekvállalás általánossá válása, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenése. Ezek a jelenségek az 1970-es években terjednek el a nyugat-európai országokban és követendő mintául szolgálnak a tengeren túli fejlett társadalmak számára is.

A nyugat-európai demográfiai minták első jelei már az 1980-as évek elején megjelennek Magyarországon, az 1990-es években egyre határozottabbá válnak.

A termékenység szintjét tekintve a magyar demográfia bizonyos értelemben megelőzte a nyugati társadalmakat, mert a második világháborút követően Európában először Magyarországon csökkent a termékenység az egyszeri reprodukciós szint alá, és ez a folyamat a leghosszabb ideje — több mint 30 éve — tart. Más szempontból viszont a magyar termékenységi magatartások lényegesen különböztek a nyugat-európai mintától. A fiatalok házasságkötés a fiatalon vállalt anyasággal járt együtt, nem volt jellemző az akaratlagos gyermektelenség, mindenki kívánt legalább egy gyermeket, általánossá vált a kétgyermekes családmodell, ritka volt a 30 vagy 35 év feletti gyermekvállalás, alacsony volt a házasságon kívüli születések aránya.

Ez a termékenységi minta az 1980-as évek elején már a változások jeleit mutatta, ami az utóbbi években egyre határozottabbá vált. Miben mutatkoznak meg ezek a változások? A termékenység hosszú ideje tartó csökkenő trendje az anyák fiatalodásával együtt ment végbe. Más szóval főleg a 30 év feletti nők termékenysége és ezzel együtt a magasabb paritású gyermekek megszületése esett vissza, a fiataloké viszont nem változott, sőt emelkedett. Az 1980-as évek elejétől viszont először találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a termékenység továbbra is csökkenő irányzata az anyák "öregedésével" jár együtt. Emögött az áll, hogy a 20 év alattiak termékenysége a felére esett 1980 óta, a 20—24 éves nőké pedig negyedével csökkent. A 25 év feletti nők termékenysége viszont mérsékelten emelkedett (I. sz. ábra).

Az 1993. év mélypontot jelentett a magyar termékenység történetében. A teljes termékenységi arányszám nem érte el az 1,7-es értéket (1,69), ami azt jelenti, hogy a jelenlegi termékenységi viszonyok tartós megmaradása esetén 100 nő mintegy 170 gyermeket hozna világra élete folyamán, ami 20—25 gyermekkel jelentene kevesebbet a jelenlegi tényleges befejezett termékenységi szinthez viszonyítva (100 nőre 190—195 gyermek). A nettó reprodukciós együttható 0,804-es értéke az ilyen termékenység mellett felnövekedő gyermekgenerációk létszámát mintegy 20%-kal jelzi kisebbnek a szülői generációk létszámánál. Ilyen alacsony általános termékenységi viszonyok mellett is a 25—40 éves nők gyermekvállalása 12—18%-kal haladta meg a hasonló korú nők 1980. évi termékenységét. Itt tehát egy jelentős változás tanúi lehetünk a gyermekvállalás korstruktúrájában. Érzékletesen mutatja ezt a korszpecifikus termékenységi arányszám 1980. és 1993. évi görbéjének egybevetése (II. sz. ábra).

A görbe alatti terület az általános termékenység szintjét jelzi, ami 12%-kal csökkent 1980 óta, mivel a fiatalok termékenység csökkenését nem tudta kompenzálni a 25 év feletti nők mérsékelt termékenység-emelkedése. Ezzel egyidejűleg a termékenységi görbe modális értéke a 21. életévről a 24. évre emelkedett, más szóval három évvel nőtt az az életkor, amikor a nők leggyakrabban vállalnak gyermeket. E struktúra változások nemcsak a kor szerinti termékenység móduszát változtatták meg, hanem a szülő nők átlagos életkorát is emelték gyermekük vállalásakor. Ennek értéke az 1980-as évek elejétől folyamatosan nőtt és különösen szembetűnő ez a házas nők esetében,

akik jelenleg mintegy 1,2 évvel idősebb korban vállalnak gyermeket, mint tizenöt évvel ezelőtt. Ez a jelenség szorosan összefügg az átlagos házasságkötési kor emelkedésével, ami egyben a házasságkötések későbbre halasztását jelenti. Nemcsak a házas, hanem az összes szülő nő (házas, nem házas) átlagos életkora is emelkedett, ennek dinamikájában azonban megtorpanás észlelhető az 1980-as évek második felétől. Ez azzal magyarázható, hogy a házasságon kívüli születések arányában főleg ekkortól jelentkeznek jelentős változások és ebben súlyuknál fogva a fiatalabb nem házas nők gyermekvállalása játsza a főszerepet (III. sz. ábra).

A termékenység korösszetételének a propagatív kor idősebb korosztályra történő fokozatos eltolódása figyelemre méltó változást eredményezett az élveszületések születési sorrend szerinti megoszlásában is. Ennek átlaga azt fejezi ki, hogy átlagosan hányadik gyermeküket hozzák világra az anyák. Az első- és másodszülöttek dominanciája hosszú ideje jellemzi a magyar termékenységi viszonyokat. Az általános termékenység csökkenő irányzata az első- és másodszülött gyermekek arányának növekedésével járt együtt. 1980-ban az összes születések mintegy 85%-át tették ki az első- és másodszülött gyermekek a születési sorrend átlaga pedig 1,82 volt. Az 1980-as évek közepétől először találkozni azzal a jelenséggel, hogy a termékenység csökkenése a születési sorrend átlagának emelkedésével jár együtt. A fiatalok termékenységének visszaesése miatt csökkent az első, de a másodszülöttek aránya is és ez szinte automatikusan nagyobb súlyt adott a magasabb paritású születéseknek, megemelve ezzel a születési sorrend átlagát. 1993-ban ennek értéke 1,93 volt.

A születési sorrend megoszlásán alapuló elemzéseknek az a hátránya, hogy nem lehet egyértelmű feleletet adni arra, hogy a megoszlásokban történt változások hogyan viszonyulnak a megfelelő gyermekszámú nők termékenységéhez. Ezeket a megoszlásokat ugyanis a propagatív korú női korosztályok korösszetétele is befolyásolhatja. Ha pl. emelkedik a szülőképes korba lépő fiatal női generációk létszáma ez megemelheti az elsőszülöttek arányát az összes születések között, de nem feltétlenül jelenti egyben a gyermektelen nők termékenységének emelkedését is és megfordítva a másodszülöttek arányának csökkenéséből nem lehet automatikusan arra következtetni, hogy visszaesett az egygyermekes nők termékenysége. Az 1980-as években számottevően csökkent a propagatív korú fiatal generációk létszáma, mert az 1960-as évek alacsony születési évjáratú női generációi léptek szülőképes korba. Ugyanakkor jelentősen nőtt a 25 év feletti nők létszáma az 1950-es évek közepén született nagylétszámú női korosztályok ilyen korba lépése miatt. Ezek a változások is befolyásolhatták a születési sorrend szerinti megoszlásokat.

Így tisztább képet kapunk akkor, ha a paritás szerinti termékenységet elemezzük, vagyis azt nézzük, hogy hogyan alakult a gyermektelen, az egy-, kettő-, vagy háromgyermekes nők termékenysége. Ezáltal kiküszöbölhetjük a szülőképes korú nők létszámingadozásaiból származó hatásokat a születési sorrendre. Ilyen mutatók számítása csak az utóbbi néhány évben vált lehetővé és először kerülnek közlésre is, így indokolt, hogy a trendeket hosszabb

időszakra az 1970-es évek elejétől mutassuk be¹. A gyermektelen és egygyermekes nők termékenységének alakulását a IV. sz. ábra mutatja. Az 1970-es évek eleje az az időszak, amikor fiatal korban és nagy arányban hozták világra első gyermeküket az anyák. Ebben szerepet játszott az is, hogy a menyasszonyok 20—25%-a már a házasságkötés idején állapotos volt első gyermekével. Nem volt jellemző a házasságon kívüli gyermekvállalás, ezért magas volt az első házasságkötések aránya, ami gyakran a születendő gyermek legalizálását is jelentette. Az 1970-es évek közepének népesedési célú intézkedései tovább serkentették az első gyermekek világra hozatalát, de nagyobb hatással voltak az egygyermekes nők termékenységére vagyis a második gyermekek megszületésére, mert ennek aránya időlegesen meghaladta a gyermektelen nők termékenységét. Tartósnak tűnő változások az 1980-as évek közepétől észlelhetők, amikor a gyermektelen nők folyamatos termékenység-visszaesése felgyorsul és ettől kezdve a második gyermekek nagyobb arányban születnek, mint az első. A kor és paritás szerinti termékenységi mutatók alapján egyértelművé válik, hogy a 25 éves és az ennél fiatalabb gyermektelen nők valamennyi életkorukban jelenleg jóval kisebb mértékben vállalják első gyermeküket mint az 1980-as évek elején. A 25 év feletti gyermektelen nők termékenységében viszont semmilyen változás sem észlelhető. Lényegében ugyanezt mondhatjuk az egygyermekes nők termékenységéről is. Annak oka, hogy a második gyermeküket kisebb arányban vállalják jelenleg a nők mint 1980-ban, kizárólag a 25 év alatti egygyermekes anyák termékenység csökkenésével magyarázható mivel ez életkor felett a második gyermekek vállalása nem változott (V—VI. sz. ábra). Ezekben az irányzatokban már komoly szerepet játszanak a házassági mozgalomban bekövetkezett és már korábban jelzett változások.

Figyelemre méltó képet mutat a két- és háromgyermekes nők termékenységének alakulása is (VII. sz. ábra). Ebben az az érdekes, hogy a háromgyermekes nők termékenysége folyamatosan meghaladja a kétgyermekes nőkéét. Ez alól az 1970-es évek közepén találunk csak kivételt. Más szóval az ekkor életbe lépett intézkedések az egy- és kétgyermekes nők termékenységére hatottak leginkább elősegítve a második és harmadik gyermekek korábnál nagyobb arányú megszületését. Az 1980-as évek közepe itt is választóvonalat jelent a tekintetben, hogy a csökkenő trend megállt és emelkedésbe ment át. Ennek eredményeként a kétgyermekes nők gyermekvállalása jelenleg ugyanakkora, mint az 1980-as évek elején volt, a háromgyermekeseké pedig mintegy 10—15%-kal magasabb annál. A négy- és ötgyermekes nők termékenysége hasonló meglepetéssel szolgál. Itt is a magasabb paritású ötgyermekes nők gyermekvállalása rendre meghaladja a négygyermekes nőkéét. A trendek mindkét esetben figyelmet érdemlően emelkednek elsősorban az 1980-as évek közepétől, és a növekedés még dinamikusabbá válik az 1990-es években. A négy- és ötgyermekes nők termékenysége jelenleg nemcsak az 1980-as évek elejénél magasabbak, de felülmúlják a hasonló gyermekszámú nők 1970-es évek közepén mért termékenységi értékeit is (VIII. sz. ábra).

¹Az új eredmények az OTKA 2511. sz. kutatási program keretében születtek.

A paritás szerinti termékenységi mutatók alakulása egy új megvilágításba helyezi a jelenlegi termékenységi viszonyainkat. Mivel a gyermektelen nők termékenysége tartósan és erősen visszaesik ez csökkenti az egygyermekes nők arányát, azokét, akik potenciálisan vállalhatják második gyermeküket. Közülük a második gyermekét ténylegesen vállaló anyák hányada az 1980-as évek közepe óta csak kismértékben csökkent, inkább stagnálást mutat. Ezek összhatásaként a kétgyermekes nők hányada is visszaesik, azoké, akik a magasabb paritású gyermekeket vállalhatnák. Ha viszont a második vagy a harmadik gyermek is megszületik, akkor jelenleg nagyobb a valószínűsége annak, hogy még egy testvér születik, mint az 1980-as évek elején vagy közepén. Még inkább igaz ez azoknál az anyáknál akiknek négy és öt gyermekük van. Így minél magasabb gyermekszámú nők termékenységet nézzük annál kedvezőbbnek tűnik termékenységi helyzetünk, miközben az általános termékenység továbbra is csökken. Ennek magyarázata a súlyarányokban keresendő. Hiába emelkedik a magasabb paritású anyák termékenysége össz súlyuk a gyermekes anyák között csökken, így a mindenkor termékenységi viszonyokat alapvetően az első és a második gyermekek megszületése, vagy meg nem születése fogja döntően meghatározni. Jelenleg az a helyzet, hogy ezek a gyermekek nem vagy csak később születnek meg és ez merőben más körülmény, mint ami az 1970-es évek elején, közepén volt, amikor a még viszonylag magas és emelkedő termékenység mögött ezeknek a gyermekeknek gyors és nagyarányú megszületése állott. Itt tehát egy stratégia váltás zajlott le a házassági mozgalomban és a gyermekvállalásban, aminek a rövid távú hatását érzékeljük a termékenységi viszonyokban.

Új eleme a jelenlegi termékenységi helyzetnek a házasságon kívüli születések súlyának a növekedése, amely szintén a termékenységi magatartások és normák változására utaló jelenség. Kétségtelen tény, hogy eddig még nem tapasztalt dinamikával nőtt a házasságon kívüli születések aránya az elmúlt évtizedben és századunk folyamán a legmagasabb értéket érte el. Számszerűen ez azt jelenti, hogy 1980-hoz viszonyítva közel két és félszeresére, az 1970-es évek közepéhez képest háromszorosára emelkedett az ilyen születések hányada és 1993-ban 17,6%-ot ért el. Jelentősek a területi különbségek, így a fővárosban az elmúlt évben majdnem minden negyedik gyermek házasságon kívül született. A házasságon kívüli születések 77%-a hajadonoktól, 20%-a elvált nőktől származik. A hajadonok gyermekvállalása különösen az elmúlt néhány évben emelkedett dinamikusan és csak az 1990-es évek eleje óta fordul elő az, hogy a hajadonok termékenysége meghaladja az elváltakét (IX. sz. ábra). Ne feledjük hogy az arányszámok annak ellenére emelkedtek, hogy a népességen belül is nőtt az ilyen gyermekvállalásnak kitett nem házas családi állapotú nők aránya. A házassági kedv visszaesése jelentősen megemelte a hajadonok arányát különösen a fiatal nők között, az újránházasság drasztikus csökkenése növelte az elváltak és az özvegyek hányadát, de hozzájárult ehhez a folyamathoz a fennálló házasságok stabilitásának csökkenése és a férfi halandóság hosszú idő óta tapasztalt emelkedése is, amely a propagatív korú nők között is emelte az megözvegyültek arányát.

Tanulságos képet mutat a házasságon kívüli születések aránya az anyák kora szerint (X. sz. ábra). Minél fiatalabb korban következik be a terhesség és az

ezt követő gyermekvállalás, annál nagyobb az esélye annak, hogy a gyermek házasságon kívül születik. Úgy tűnik, hogy a házasságon kívüli terhesség egyre kevésbé játszik szerepet mint kényszerítő tényező a házasság megkötésében. A nők bátrabban vállalnak házasságon kívül is gyermeket akár olyan áron is, hogy apa nélkül egyedül nevelik fel őket. A 20 évesnél fiatalabb anyáknál a gyermekek 43%-a születik házasságon kívül, ami 2,3-szeres növekedést mutat 1980-hoz viszonyítva. A magas arány és a fiatal kor miatt ez tekinthető a legkomolyabb társadalmi, szociális gondnak, különösen akkor ha itt nem következik be a későbbi házasságkötés. Az anya korával előre haladva csökken a házasságon kívüli születések hányada és a középkorú nőknél a legalacsonyabb. Ennek egyszerűen az a magyarázata, hogy az ilyen korú nők túlnyomó többsége jelenleg is házasságban él. Akik viszont nem házasok, azok között dinamikáját tekintve jelentősebb volt az emelkedés, mint fiatalabb generációknál. A 20—24 éves nőknél háromszoros, a 25—29 éveseknél 2,5-szeres volt az emelkedés, ami az átlagosnál nagyobb növekedést jelent. Számszerűen ez azt jelenti, hogy 1980-hoz viszonyítva, az 5%-ról 15%-ra, illetve 4%-ról 11%-ra emelkedett ezekben a korcsoportokban a házasságon kívüli születések aránya az összes születések között. Nem tudjuk pontosan, hogy emögött milyen arányban húzódik meg az együttélés melletti gyermekvállalás vagy az apa nélküli gyermeknevelés gyakorlata, illetve szándéka.

A középkorú generációk súlyának növekedése a házasságon kívüli születésekben a nem házas termékenység kor szerinti alakulásából tűnik ki a legnyilvánvalóbban (XI. sz. ábra). Ebből egyértelművé válik hogy főleg a középkorú generációk házasságon kívüli termékenysége emelkedett, bár nem elhanyagolható a növekedés a 25 év alatti nőknél sem. A kor szerinti nem házas termékenység görbéje eltakarja azt a ténytet, hogy az összes házasságon kívüli élveszületés mintegy egyharmada a 20 év alatti fiataloktól származik. A fiatal korévek relatíve alacsonyabb arányszámainak az a magyarázata, hogy rendkívül magas és növekvő mértékű az ilyen kockázatnak kitett népesség hányada. Az ábrából az is kiderül, hogy a 20 év alattiak túlnyomó többsége nem házas családi állapotú, így körükben a viszonylag alacsonyabb arányszámok is jelentős számú házasságon kívüli születéseket eredményeznek.

A házas és nem házas termékenység alakulása és együttes értékelése alapján meglehetősen furcsa kép alakul ki a családok gyermekszámáról. Ebből az derül ki, hogy a fiatalabb házas nők kivételével mindenütt emelkedett az átlagos gyermekszám 1980-hoz viszonyítva. Különösen jelentős az emelkedés a nem házas női népességnél a szülőképes kor valamennyi korcsoportjában. Ezeket tekintve meglepőnek tűnik, hogy mindez az általános termékenység csökkenő trendje mellett következett be. A magyarázat abban van, hogy a termékenységi viszonyokat nemcsak termékenység szintje hanem egyre határozottabban a propagatív korú női népesség családi állapot szerinti megoszlása is befolyásolja. Az említett kivételnek még mindig jelentős a szerepe az össztermékenység szempontjából, mert a fiatal házasok súlya változatlanul jelentős a születési mozgalomban. A házasságon kívüli termékenység jelentős emelkedése ellenére a nem házas női népesség átlagos gyermekszáma jóval alacsonyabb, mint a hasonló korú házas népességé. Mivel a szülőképes korú nők között az

alacsonyabb termékenyséű nem házas női népesség súlya és szerepe nő, ez önmagában is az általános termékenység csökkenése irányába hat.

Az új együttélési formák elterjedése, valamint a házassági mozgalomban és a gyermekvállalásban történő változások megítélése nem egyértelmű. Tény, hogy tartósan együtt kell élni ezzel a társadalmi és demográfiai jelenséggel, mert a változásokat kiváltó okok is tartósnak bizonyulnak. Főleg a nők társadalmi helyzete és a családon belüli szerepe változik. Az anyagi függetlenség, erősíti a nők pozícióját a családon belül, nincsenek rászorulva, kiszolgáltatva férjüknek, ugyanakkor a gyermeknevelés fő terhei változatlanul rájuk hárulnak. Ezek a házasságkötés, a családstabilitás és a gyermekvállalás ellen ható tényezők. A házasságon kívüli együttélési formák csökkentik a partnerek elkötelezettségét egymás iránt, kevésbé vállalnak hosszabb távra szóló stratégiai döntéseket, ugyanakkor az ilyen partnerkapcsolatból vagy azon kívül is egyre növekvő számban születnek gyermekek, ami arra utal, hogy a nők bátrabban vállanak akár apa nélkül is gyermeket. A nők gyermekek utáni vágya még mindig erősebb, mint a tartós partnerkapcsolat utáni vágy és valószínű, hogy ez a jövőben is így lesz. A jövő termékenysége a férfiak családon belüli szerepváltozásától függ majd, írják nyugati szakértők (*Presser, 1987*). Ha a férfi több gyermeket szeretne mint felesége, aki ugyanúgy családfenntartó mint ő, akkor változnia kell, többet vállalni a gyermeknevelésben és a háztartáson belüli munkákban.

A gyermekvállalás későbbre halasztása önmagában nem tekinthető negatív jelenségnek. A gyermektelen évek elősegíthetik a partnerek felkészülését a felelősségteljesebb gyermekvállalásra, és a családon belüli szerepek tisztázására még a gyermekvállalást megelőzően. Ez egyes vélemények szerint a házasságstabilitás növekedését eredményezheti. A vázolt folyamatok demográfiai következményei viszont eléggé egyértelműnek tűnnek. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a későbbi gyermekvállalás egyben kevesebb gyermeket is jelent. Ez főleg az első gyermek utáni további gyermekvállalást befolyásolja, így emeli az egygyermekes családok arányát, és az olyanokét is, akik majd gyermek nélkül élnek le életüket. Ma már lehetőségünk van annak kiszámítására is, hogy a naptári éves születési sorrend szerinti termékenység alapján következtethessünk a befejezett termékenység gyermekszám szerinti megoszlására. Az 1992. évi magyar adatok azt mutatják, hogy ha a kor és paritás szerinti termékenységi viszonyok tartósan megmaradnának, akkor több mint kétszeresére emelkedne a gyermektelenek aránya, növekedne az egygyermekes és csökkenne a kétgyermekes családok hányada, a jelenlegi tényleges helyzethez viszonyítva. A három- és többgyermekes családok aránya viszont a jelenlegi szinten maradna. Összességében ez kedvezőtlenebb lenne a demográfiai helyzetet tekintve, mivel a befejezett termékenység színvonala a jelenleginél is jobban elmaradna az egyszeri reprodukciótól. A nyugati termékenységi minta elterjedése a keleti halandósági viszonyok állandósulása mellett további tartós és jelentős népességcsökkenéssel járna együtt.

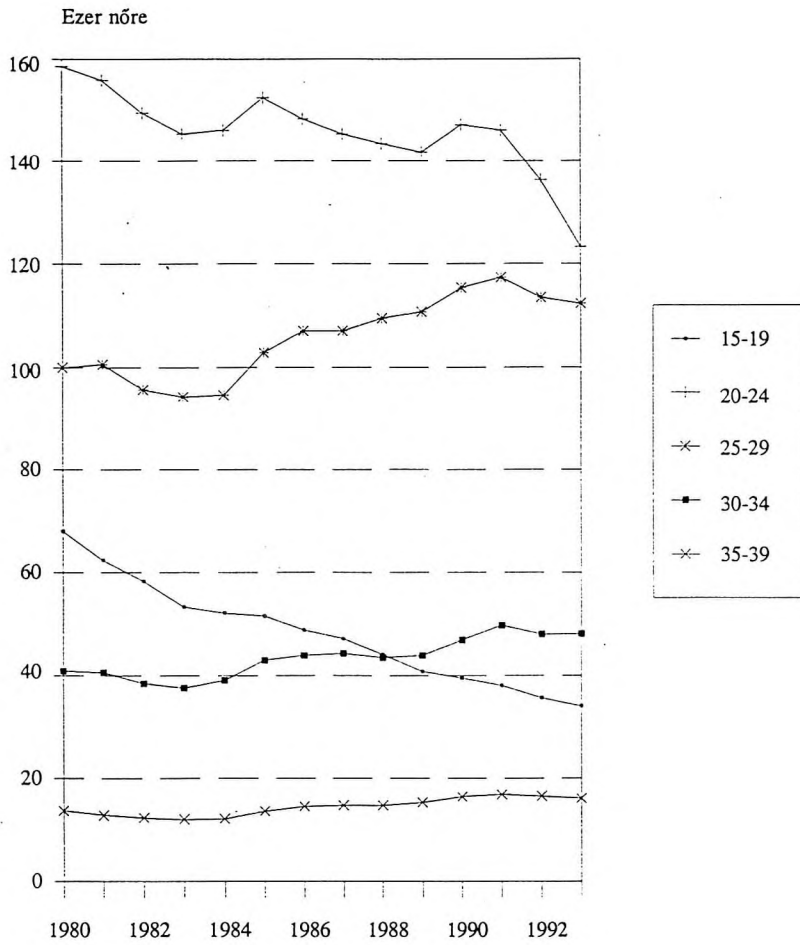
IRODALOM

- Lestaege, R.*, 1983.: A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions, *Population and Development Review* 9 (3): 411—435.
- van de Kaa, D.*, 1987.: Europe's second demographic transition, *Population Bulletin* 42 (1), Population Reference Bureau.
- Preston, Samuel H.*, 1987.: Changing Values and Falling Birth Rate, *Population and Development Review*, Below Replacement Fertility in Industrial Societies, A supplement to Vol. 12. 1986, 1987 by The Population Council: 176—195.
- Presser, Harriet B.*, 1987.: Comment, *Population and Development Review*, Below Replacement Fertility in Industrial Societies, A supplement to Vol. 12. 1986, 1987 by The Population Council: 197—200.
- Westoff, Charles F.*, 1991.: The Return to Replacement Fertility: A Magnetic Force?, *Future Demographic Trends in Europe and Northern America*, United States Edition published by Academic Press, 227—333.
- Lutz, Wolfgang*, 1994.: *Future Reproductive Behavior in Industrialized Countries, The Future Population of the World, What can we assume today?* EARTHSCAN Publication Ltd, London 1994, 267—294.

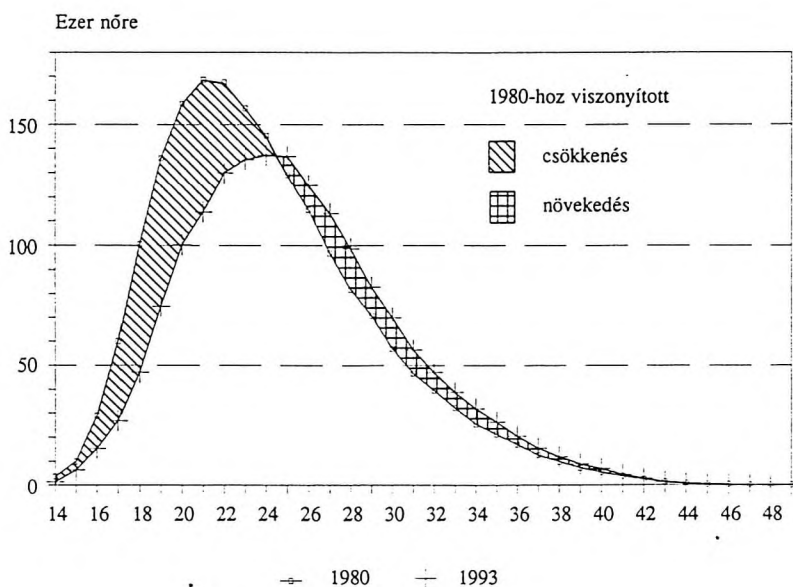
Tárgyszavak:

Termékenység
Születések

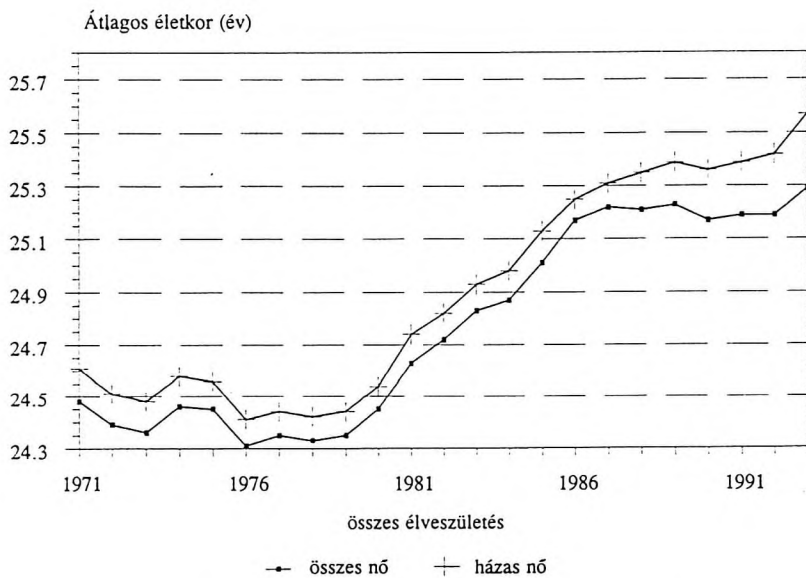
NEW STRATEGIES IN UNDERTAKING CHILDREN

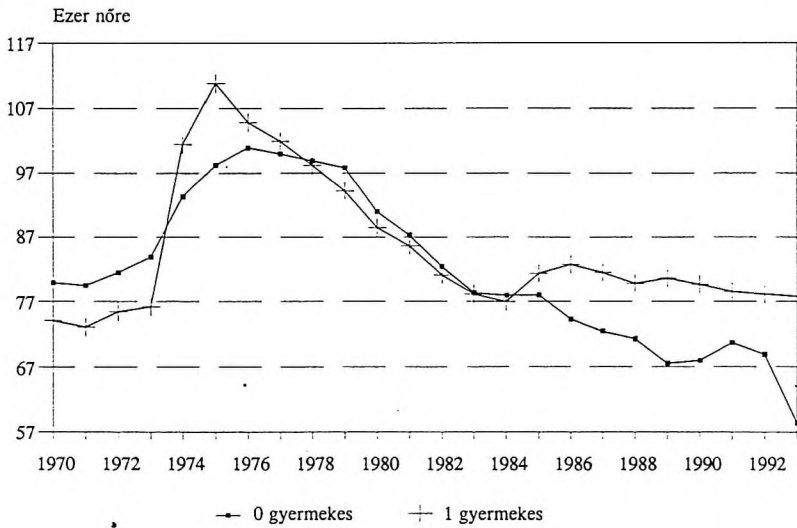
I. Korcsoportos élveszületési arányszámok
(1980-1993)

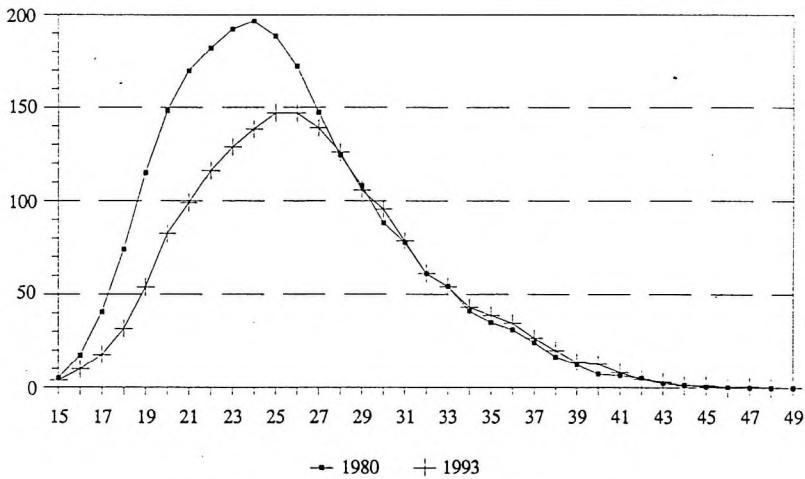
II. Élveszületési arányszámok korévenként

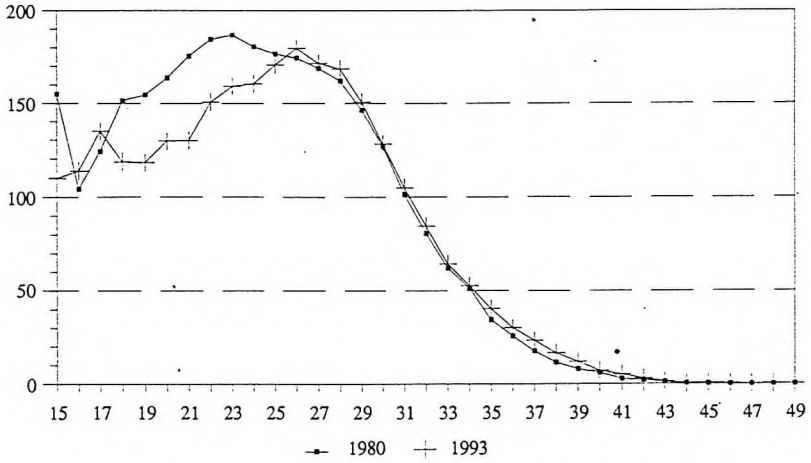
III. Az anyák átlagos életkora gyermekük születésekor (1971-1993)

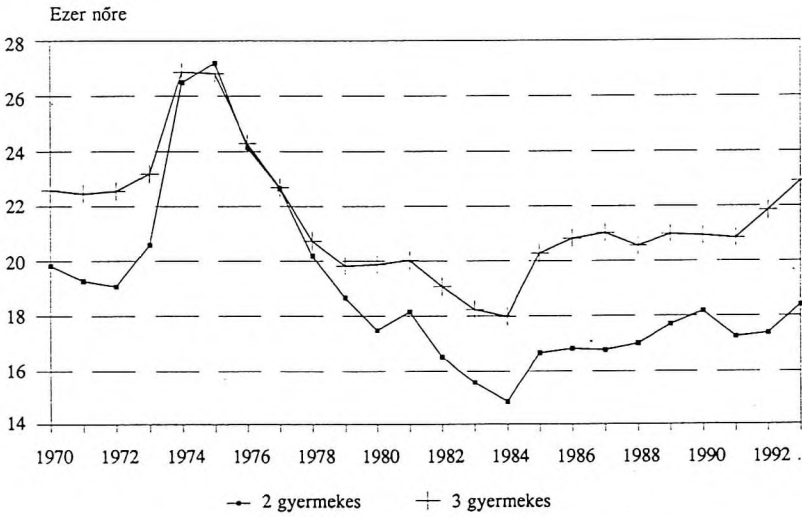
IV. A gyermektelen és egygyermekes nők élveszületési arányszáma (1970-1993)

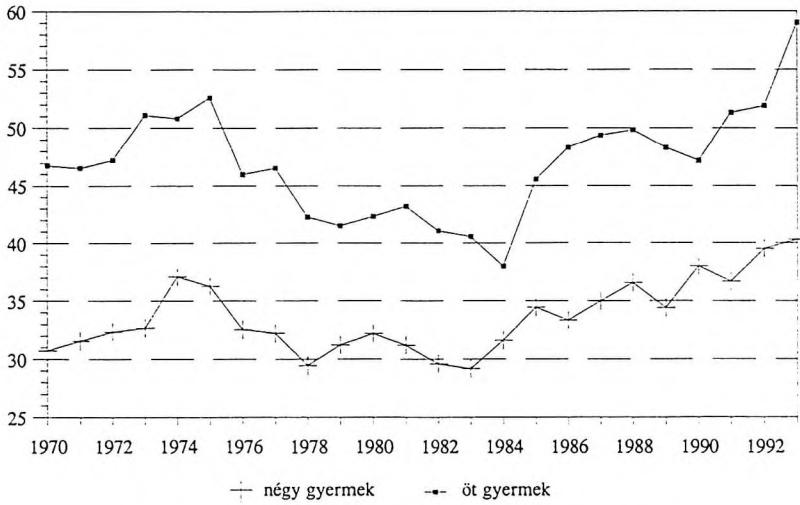
V. Kor és paritás szerinti élveszületési arányszámok (elsőszülöttek)

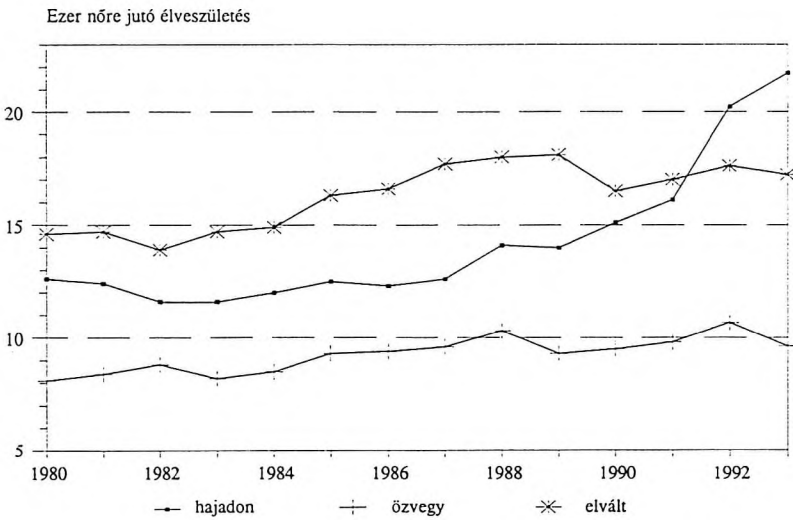
VI. Kor és paritás szerinti élveszületési arányszámok
(másodszületettek)

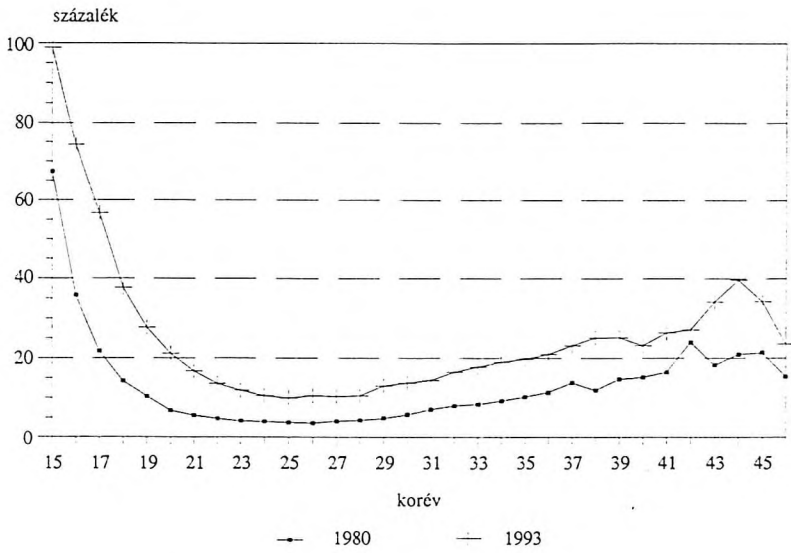
VII. A két- és háromgyermekes nők élveszületési arányszáma
(1970-1993)

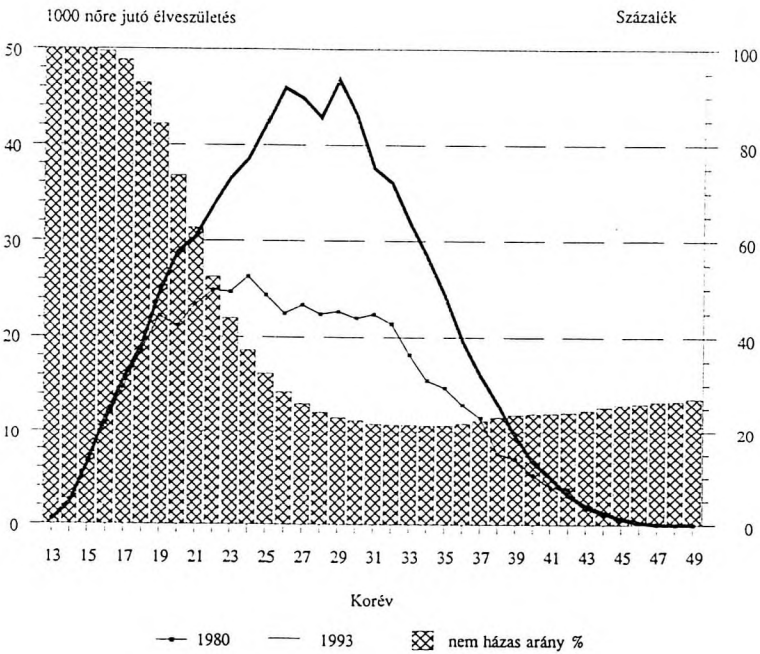
VIII. A négy- és ötgyermekes nők élveszületési arányszáma

IX. Házasságon kívüli élveszületések családi állapot szerint
1980-1993

X. Házasságon kívüli elveszítési arányok az anya korá szerint

XI. Házasságon kívüli elveszítések és nem házas arányok korév szerint

A CSALÁD HÁZTARTÁSGAZDASÁGA — A HÁZTARTÁSGAZDASÁG MŰKÖDÉSE A 90-ES ÉVEK ELEJÉN

SPÉDER ZSOLT

A korreferátumban két témával kívánok bővebben foglalkozni. Egyrészt azzal a kérdéssel, hogy hogyan változott meg a háztartásgazdaságok működése, a háztartások megélhetése az elmúlt időszakban, különös tekintettel az 1992-től terjedő rövid három évre¹. Másrészt ezen időszak dinamikáját vizsgálva rá szeretnék mutatni a makro- és mikroszintű jelenségek közötti döntő különbségekre, s érvelni szeretnék amellett, hogy a folyamatok megértéséhez mennyire fontos az individuális és családi attributumok megkülönböztetése.

Az elemzés kiindulópontja a háztartásgazdaság, melyet a család² megélhetését biztosító intézménynek tekintjük. Alapvető funkciója, hogy a rendelkezésre álló szűkös erőforrásokat (a családban élők munkaerejét, jövedelmeit, a család és tagjainak kapcsolati tőkéjét, a föld és más reálvagyon tárgyakat stb.) úgy szervezze (velük úgy gazdálkodjon), hogy a család mindennapos és hosszú távú (generációkon is túlnyúló) megélhetését biztosítsa. Ennek keretében,

- felosztja a család és tagjainak munkaerejét a munkavállalás, informális munkavégzés, a háztartásgazdaság, a rokonai segítségnyújtás és más munkaszférák között;
- a lehetőségekhez mérten igénybe veszi a különböző jövedelemforrásokat, így a munkajövedelmeket, jóléti transzfereket, tőkejövedelmeket, rokonai és más kapcsolathálózati transzfereket;
- meghatározza a pénzkezelés módját (ki miről dönt a családban stb.), felosztja a jövedelmeket megtakarítás és fogyasztás között, megtakarítási és befektetési döntéseket hoz;
- kialakítja a család fogyasztási stratégiáját, ezen belül a magán-, köz- és saját fogyasztás arányait, piaci vásárlásaihoz keresési, takarékosági eljárásokat dolgoz ki;

vagyis szervezi és "kivitelezi" a család megélhetését.

Dolgozatunkban természetesen a háztartásgazdaság működésének csak néhány jellegzetességével foglalkozhatunk, hiszen a szisztematikus, minden vonatkozást érintő tárgyalás messze túlmutat egy rövid hozzászólás keretein. Így például nem foglalkozunk azzal a ténnyel, hogy az elmúlt néhány évben ismeretlen jelenségből mindennapivá vált a munanélküliség tapasztalata, ami az egyes háztartás jövedelmeinek csökkenésével és a saját használatra "kvázi

¹A dolgozat létrejöttét az OTKA F 4610. sz. kutatási projektje támogatta.

²Itt nincs hely a család és más "családszerű" intézmények, így például az élettársi viszonyban vagy vadházasságban, vagy éppen egyedül élők stb. pontos elhatárolására. Mikor családról beszélek minden "családszerű" együttélési formára gondolok, így a fent említett példákra is.

szabad idő" növekedése révén döntő módon változtatta meg a háztartásgazdaságok működési feltételeit.

Elemzésünk tárgya az a társadalomtudományokban lassan hagyományossá váló kérdésfeltevés, hogyan alkalmazkodnak a háztartások a gazdasági recesszióból eredő nehézségekre. Ismert, hogy a 70-es és 80-as években a háztartások széles köre használta a többletjövedelemszerzés különböző formáit, s csak kevesen kényszerültek a fogyasztáskorlátozás gyakorlatára (*Tardos*, 1988). A 90-es évek fordulójára, a munkaerőpiac keresleti oldalának beszűkülésével, a második gazdaság "de-institucionalizálódásával" lecsökkent a többletjövedelemszerzés lehetőségeinek sokfélesége. Ennek és más a továbbiakban említendő folyamatnak következményeként új helyzet alakult ki. A gazdálkodás súlypontja a háztartásgazdaság jövedelmi (vagy bevételi) oldaláról a fogyasztási (vagy kiadási) oldalra tevődött át³. Az egyes fogyasztási tételekről való lemondás, adott fogyasztási tételek vásárlásának lecsökkentése, a minőségromlás akceptálása az alacsonyabb ár fejében, az olcsóbb vásárlási lehetőségek felkutatása, az önfogyasztás-önellátás növekedése a vizsgálatok szerint a megélhetés alapelemévé vált (*Sik*, 1992, *Harcsa*, 1994). Többször leirt jelenség az is, hogy a háztartások korábbi fogyasztási színvonaluk fenntartása érdekében felélik megtakarításaikat (*Harcsa*, 1994). Gyakran hallhatjuk a rokonsági, baráti kapcsolathálózatok (bővülő) használatát, ám tudjuk, hogy az általában a kölcsönösségen alapul s így az a váratlanul krízishelyzetbe került egyes háztartás "ideális" problémamegoldási eszköze.

A továbbiakban vizsgáljuk meg alaposabban, hogyan alakult az 1992 és 1994 közötti időszakban a háztartások problémahelyzete és milyen jellegzetességeket mutatnak a feloldásra igénybe vett egyes módszerek. Az elemzésre a Magyar Háztartás Panel adatrendszerét használjuk.

Elsőként elemezhetjük, hogy 1994-ben gyakoribb volt-e a hó végi pénzzavar, a kiadások visszafogása, a lemondás, mint 1992-ben, azaz — a fogyasztást tekintve — nehezebb körülmények között éltek-e (fogyasztottak-e) a mintába került háztartások, vagy sem.

Adataink alapján (1., 2., 3. táblázat) azt mondhatjuk, hogy az elmúlt három évben a megélhetés körülményei alig változtak. Nem növekedett a hó végi pénzzavar száma és gyakorisága (1. táblázat), nem nőtt az alapszükségletek kielégítésekor kifizetési gondba került háztartások aránya (2. táblázat), sem azok aránya nem lett számosabb, akik aktuálisan vagy tartósan kénytelenek voltak lemondani alap, szekunder vagy szabadidős szükségleteikről (3. táblázat). Első lépésben tehát nem igazolható, hogy rosszabbodtak a megélhetés körülményei.

A saját fogyasztás vagy önellátás alakulásának megértéséhez a kistermelés helyzetét, pontosabban kistermelés egyes típusainak részarányát kell a vizsgált években szemügyre venni. A részvételi arányszámokat tekintve azt látjuk, hogy jöllehet kevesebb háztartás vesz részt a kistermelésben, mint a nyolcvanas években, ám arányuk a teljes népességben belül, ha kismértékben is, de

³Ma is létezik többletjövedelemszerzés, de az inkább a jobb társadalmi helyzetben élőket jellemzi (*Spéder*, 1992).

folyamatosan nő (4. táblázat). A másik jellemző, s kérdéfelvetésünk szempontjából ennek van jelentősége, hogy *megnőtt azok aránya, akik csak fogyasztásra termelnek*. Míg 1992-ben a kistermelők alig több mint kétharmada (67,4%) termelt csak fogyasztásra, addig 1994-ben majdnem négyötödük (78,6%) esetében maradt az agrártermelés a háztartásgazdaságon belül.

A megtakarításokat tekintve akármelyik kritérium alapján értékeljük is az elmúlt három év időszakát, ugyanazt a tendenciát tapasztaljuk. 1992-től 1993 elejére megnőtt a megtakarítással rendelkezők száma, majd ez az arány 1994 elejére visszaesett az 1992-es szintre (5. táblázat).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy mintha alig változott volna a háztartásgazdaságok helyzete, hiszen nem lett elterjedtebb a fogyasztási kiadások esetén fellépő pénzzavar, alig csökkent valamivel a megtakarítással rendelkező háztartások részaránya. Egyedül a kistermelés növekedését tekinthetjük jelentősebb elmozdulásnak, ami a háztartásgazdaság önellátó funkciójának megerősödését jelzi. E makroszintű, viszonylagos stabilitás ténye kételyeket ébreszthet fel bennünk, hiszen alapvetően szemben áll a nyilvánosságban elterjedt képvel, és részben személyes tapasztalatainkkal.

Többféle hipotézist fogalmazhatunk meg a háztartásgazdaságok működésének 1992–1994 közötti viszonylagos stabilitását illetően.

Feltételezhetjük azt, hogy a változások, a háztartásgazdaság működési körülményeinek romlása az empirikus felvétel előtti időben, 1989 és 1991 között megtörtént. Ezen állításnak lehet részgazsága, ám ismerünk olyan folyamatokat melyek ellentmondanak ennek. Például az, hogy az adott időszakban a háztartások reáljövedelme nem csökkent (*Kolosi, Róbert, 1992*).

Feltételezhetjük azt is, hogy a háztartások fogyasztói aspirációik csökkentésével alkalmazkodtak a körülményekhez. Ez úgyszintén releváns lehet az esetek egy részében. Mi egy harmadik közelítési módot részesítünk előnybe.

A makroszintű stabilitás úgy is fennmaradhat, hogy bizonyos háztartásgazdaságok esetében növekednek a működési gondok máshol pedig ritkulnak. A panel kutatások lehetővé teszik ezen feltételezés vizsgálatát, ún. tranzíciós, átmenet mátrixok és változók képzésével. Példaképpen tekintsük a "hó végi pénzzavar" és a megtakarítások alakulásának esetét. Az 1992-ben állandó hó végi pénzzavarral küszködők egyötöde ritkán másik egyötöde sohasem került pénzzavarba 1994-ben. Más oldalról akik 1994-ben rendszeresen pénzzavarba kerültek, azok 40%-a nem volt állandó pénzzavarba 1992-ben (6. táblázat). A háztartásgazdaság egy másik sarkpontját, a megtakarításokat tekintve, a háztartások 31,9%-a soha, 25,4%-a pedig mindhárom évben rendelkezett megtakarítási állománnyal. A háztartások több mint negyven százalékának legalább egyik évben volt, s legalább egy másik évben nem volt megtakarítása (7. táblázat). Tehát jónéhányan felélték megtakarításaikat 1994-re, mások pedig megtakarítókká váltak.

A fogyasztói és megtakarítói helyzettel egyetemben, azt részben magyarázandóan, egyik évről a másikra döntően megváltozik a háztartások jövedelmi helyzete (*Kolosi, Szívós, Bedekovics, 1994; Spéder, 1994*), illetve a szegénységi pozíciója (*Andorka, Spéder, 1993*). 1992-ről 1993-ra a háztartások kb. felének változik meg a relatív jövedelmi helyzete (7. táblázat), a szegények közel fele,

a küszöbökötől is függően, újonnan válik szegénnyé, illetve lép ki a szegénységből (8. táblázat).

Mi a magyarázata a fenti igen intenzív mikroszintű mozgásnak? Hogyan értelmezhető a relatív jövedelmi helyzetek ilyen nagyfokú "cseréje", a háztartásgazdaság alapjellemezőinek (jövedelmi helyzet, megtakarítás, pénzzavar) egyik évről másikra történő ilyen tömeges átalakulása? A jelenség mögött sokféle "kis átrendeződés", s ezek interferenciája húzódik meg. Eddig ezen "kis átrendeződések" egy részét sikerült sikeresen csak statisztikai módszerekkel is azonosítani. Tudjuk például, hogy a *gazdasági aktivitási helyzet változása* (foglalkoztatottból munkanélkülivé, vagy nyugdíjassá válás), a "*beragadás*" egyes munkaerőpiacon kívüli helyzetekbe (tartós munkanélküliség, állandó inaktivitás) növeli a szegénységbe kerülés és a tartósan szegény élethelyzet valószínűségét. Feltehetően a nők esetében a munkavállalás — gyed — gyes — újra munkavállalás, vagy pedig inaktívvá válás "aktivitási útja" úgyszintén jelentékenyen befolyásolja a háztartások jövedelmi pozícióját. Ismeretes az is, hogy az elmúlt években eltért a különböző jövedelemtípusok, a munkavállalói, vállalkozói, társadalombiztosítási jövedelmek dinamikája és jelentős különbség mutatkozott az egyes foglalkozási csoportok jövedelemnövekedése között is (Förster, Tóth, 1993).

A fenti elmozdulások egyéni szinten értelmezendők, ám családi szinten "aggregálódva" hozzák létre a háztartásgazdaság jövedelmi inputját, az egyének anyagi helyzetét. A hatások a család szintjén felerősíthetők és kiolthatják egymást, hiszen az egyik családtag dinamikusan növekvő jövedelme mellett a másik családtag sokféle pozíciója képzelhető el: az ő jövedelme is nőhet ugyanolyan gyorsan, ám munkanélkülivé is válhat vagy lehet hosszú időn keresztül beteg. Végső soron tehát az egyének jövedelmi helyzetének és gazdasági aktivitása változásának *családi profíljá* határozza meg nem csak a háztartásgazdaság, de az egyének helyzetét is.

Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy mindeközben hogyan alakul a családháztartás szerkezete. Az adott időszakban születette-e gyermek, vagy éppen házasságot kötött-e a fiatal felnőtt, költözött-e idős, gondozásra szoruló szülő a fiatalokhoz, elhalálozott-e valaki, vagy felbomlott-e elköltözéssel, válással a család. A szegénységbe kerülés esetén statisztikailag is megragadható a háztartásszerkezet változásának hatása. Másrészt az a tény, hogy a nem "normál családok" (gyereket egyedül nevelő szülő, nukleáris családban élő távoli rokon stb. típusú családok) nagyobb valószínűséggel szegények, és kerülnek szegénységbe (Andorka, Spéder, 1994), megítélésem szerint a családszerkezet háztartásgazdaságra való visszahatásként értelmezhető.

A jövedelmi inputok és az adott jövedelemre eső fogyasztók számaránya egyértelmű határokat jelöl ki a fogyasztás számára. Azt azonban, hogy milyen gyakori a pénzzavar, hogy mely kiadási tételek esetében volt kemény a költségvetési korlát, van-e, vagy nincs, s ha van mennyi a háztartás megtakarítása az a fogyasztási gyakorlattól és a fogyasztói aspirációktól is függ.

Mégha a magyarázatokkal szemben a hipotézisek túlsúlyban is voltak, remélhetőleg sikerült beláttatnunk, hogy a makroszintű statisztikák mögött meghúzódó igen intenzív mikroszintű helyzetváltoztatások megértéséhez elengedhetetlen feladat a családi szinten bekövetkező változások és "megmara-

dások" értékelése. A család jövedelemdinamikája, a háztartás gazdasági aktivitási profilja, a családi események váratlanul és kiszámíthatóan bekövetkező szekvenciái, a fogyasztói magatartás stabilitása és változása érthetővé, vagy inkább érthetőbbé teszi a jövedelmi helyzetek ilyen nagyarányú fölcserélődését, a szegénységbe való be- és kikerülést, a megtakarítói pozíciók átváltozását: a háztartásgazdaság működésének dinamizmusát.

Tárgyszavak:

Család

Jövedelem

Gazdasági helyzet

HOUSEHOLD MANAGEMENT — ITS FUNCTIONING IN THE EARLY NINETIES

*1. A hó végi pénzzavar előfordulásának gyakorisága
1992 és 1994 között*

Az elmúlt évben milyen gyakran került hó végi pénzzavarba?	1992	1993	1994
Havonta	26,4	26,3	25,4
Kéthavonta	10,7	11,6	11,0
Háromhavonta	10,7	11,0	9,6
Félévente	6,7	5,5	6,6
Ritkábban	7,0	6,5	6,0
Soha	38,5	39,0	41,1
Összesen %	100,0	100,0	100,0
N =	(2050)	(2154)	(2111)

*2. A háztartások költségvetésének szűkössége 1992 és 1994 között
(az egyes kiadási tételek esetén valaha fizetési zavarba került háztartások aránya)*

Előfordult-e az elmúlt 12 hónapban ...	1992	1993	1994
... hogy nem jutott elegendő pénz ennyivalóra?	13,1	14,2	13,8
... hogy nem volt elég pénzük a lakbért, fűtés-, villany- és gázzámlát kifizetni?	12,0	12,1	12,6
... hogy pénzhiány miatt kevesebbet vagy csak a lakás egy részét fűtötték?	27,3	29,9	26,3
... hogy nem használták az autót, mert nem volt elegendő pénz benzinre?	39,2	40,3	34,9

3. Az egyes fogyasztási tételekre a szükségesnél kevesebbet, és a semmit nem költő háztartások aránya 1992-ben és 1994-ben

Fogyasztási tételek	1992				1994			
	"gond nélkül"	kevesebb jutott	nem költenek rá	összesen N=	"gond nélkül"	kevesebb jutott	nem költenek rá	összesen N=
Élelmiszer	62,7	37,3	—	2047	60,1	39,9	—	2112
Ruházat	32,9	52,5	14,6	2048	30,3	57,4	12,3	2111
Szolgáltatás (pl. tisztító, fodrász)	39,6	30,5	29,9	2044	40,3	34,2	25,5	2112
Lakáskarbantartás	44,0	34,7	21,3	2045	43,1	40,4	16,5	2108
Könyv, kultúra	26,7	40,6	32,8	2045	24,3	42,0	33,7	2109
Vendéglátás	34,1	24,8	41,1	2047	34,7	28,4	36,9	2110
Szórakozás	16,0	26,4	57,6	2039	15,2	28,9	55,9	2109
Nyarlás, utazás	17,4	29,6	53,0	2043	17,7	32,8	49,5	2108

4. A kistermelés típusainak alakulása 1992 és 1994 között

Típusok	1992-ben	1993-ban	1994-ben
(Van) Csak eladásra termelés	10,3	7,8	8,0
Eladásra másodsorban	6,3	7,0	4,2
Csak fogyasztásra	34,4	37,8	44,4
Nincsen	49,0	47,4	43,5
Összesen %	100,0	100,0	100,0
N =	(2051)	(2154)	(2114)

5. A megtakarítással rendelkező háztartások aránya az össznépeségben, 1992–1994⁴ (százalékban)

	Rendelkezik megtakarítással	10e Ft feletti megtakarítással rendelkezik
1992	45,6	35,7
1993	48,4	40,2
1994	42,5	36,7

⁴Az adatok az adott év márciusára vonatkoznak.

6. A hó végi pénzzavar gyakoriságának "vándorlása" a háztartások között (Az 1992-es pénzzavar megoszlása az 1994-es helyzet szerint)

A hó végi pénzzavar 1992-ben	A hó végi pénzzavar 1994-ben			
	1–2 havonta	3 és több havonta	soha	N =
1–2 havonta	59,6	21,2	19,2	752
3 és több havonta	30,8	32,7	36,5	505
Soha	17,6	16,1	26,2	772
Összesen	36,5	22,1	41,4	2029

7. *Megtakarítási pozícióváltozások 1992—1994 között*⁵

Megtakarítói utak	Az összes háztartás %-ban
Soha nem volt megtakarító (N-N-N)	31,9
Időlegesen volt megtakarító (N-V-N)	8,1
94-ben vált megtakarítóvá (N-N-V)	6,2
Tartósan megtakarítóvá vált (N-V-V)	7,3
Tartósan elvesztette megtakarításait (V-N-N)	8,6
94-ben vesztette el megtakarításait (V-V-N)	8,8
Ideiglenesen nem volt megtakarítása (V-N-V)	3,8
Mindig volt megtakarítása (V-V-V)	25,4
Összesen %	100,0
N =	1956

⁵Minden típus mögött zárójelben találunk egy megtakarítási "kódot". Ennek első betűje az 1992-es, a második az 1993-as, a harmadik az 1994-es megtakarítói pozíciót jelöli a szokásos módon. Azaz V: volt megtakarítás az adott évben, N: nem volt megtakarítás az adott évben.

8. *A személyek "kilépési" (outflow) mobilitása
(az adott év jövedelmei alapján számított átlagos fogyasztási
egységhez viszonyított)
jövedelmi osztályok⁶ szerint 1992 és 1993 között
(Az 1992-es jövedelmi osztályok %-ban)*

1992-es jövedelmi osztályok	1993-as jövedelmi osztályok						
	-0,50	0,50—0,75	0,75—1,00	1,00—1,25	1,25—1,50	1,50—2,00	2,00—
-0,50	44,6	26,3	14,9	6,3	—	—	—
0,50—0,75	13,7	49,7	25,5	6,2	—	—	—
0,75—1,00	3,9	26,5	45,2	17,1	3,1	2,1	—
1,00—1,25	—	9,6	34,4	33,6	11,0	8,9	—
1,25—1,50	—	7,8	16,5	27,9	20,9	15,4	9,5
1,50—2,00	—	—	14,1	17,7	17,9	35,6	13,6
2,00—	—	—	—	—	—	15,6	43,6

⁶A jövedelmi osztályokat az életkort is figyelembe vevő fogyasztási-egység súlyok alapján képeztük.

9. A népesség megoszlása a szegénység különböző típusai és a nem szegénység között, a különböző szegénységi küszöbök szerint⁷, 1992–1993-ban

Típusok	40%-os küszöb	50%-os küszöb	60%-os küszöb
Egyik évben sem szegény	90,2	83,7	72,7
1992-ben szegény 1993-ban már nem szegény ("kilépett")	4,2	6,3	9,7
Mindkét évben szegény	2,4	5,1	10,1
1992-ben nem szegény 1993-ban már szegény ("belépett")	3,2	4,9	7,5
Összesen %	100,0	100,0	100,0
N =	6022	6022	6022

⁷A jövedelmi helyzetet az életkort is figyelembe vevő fogyasztási-egység súlyok alapján képeztük, és a szegénységi küszöbök is az átlagos fogyasztási egységre eső jövedelem adott %-át jelentik.

A CIGÁNY NÉPESSÉG, CSALÁDOK HELYZETE AZ 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS ALAPJÁN

MÉSZÁROS ÁRPÁD

Bevezetés

A magyar demográfia a nemzetiségi/etnikai csoportok lélekszámának megragadására több, történelmileg kialakult módszert alkalmaz. A népszámlálások hagyományosan megkérdezik mindenkitől anyanyelvét, illetve nemzetiségét, így az egész népesség nemzetiségi/etnikai hovatartozásáról rendelkezünk adatokkal. Azonban ezen adatok szubjektív elemekkel terhesek, mindig azt mutatják, hogy adott időpontban és adott körülmények között mennyien vállalják etnikai hovatartozásukat. Konceptcionálisan a fentiekől eltérő módszer az, amikor az etnikai hovatartozás megítélésében a környezet ítéletére hagyatkozunk s azt tekintjük egy etnikai kisebbséghez tartozónak, akit a környezetében élők annak tekintenek. E módszer hátránya, hogy pontosan nem definiálható a környezet ítéletének alapja, de az állítható, hogy döntően az életmód tradicionális elemei, a kulturális hagyományok megőrzése és a felmenő rokonság etnikai hovatartozása játszik szerepet az ítéletalkotásban.

Jelen dolgozatban a cigány családok és cigány népesség helyzetét alapvetően a népszámlálási adatok (anyanyelv, népesség) felhasználásával mutatjuk be, de a cigány népesség lélekszámának bemutatásánál támaszkodunk az úgynevezett minősítéses módszerre is.

A cigány népesség lélekszáma

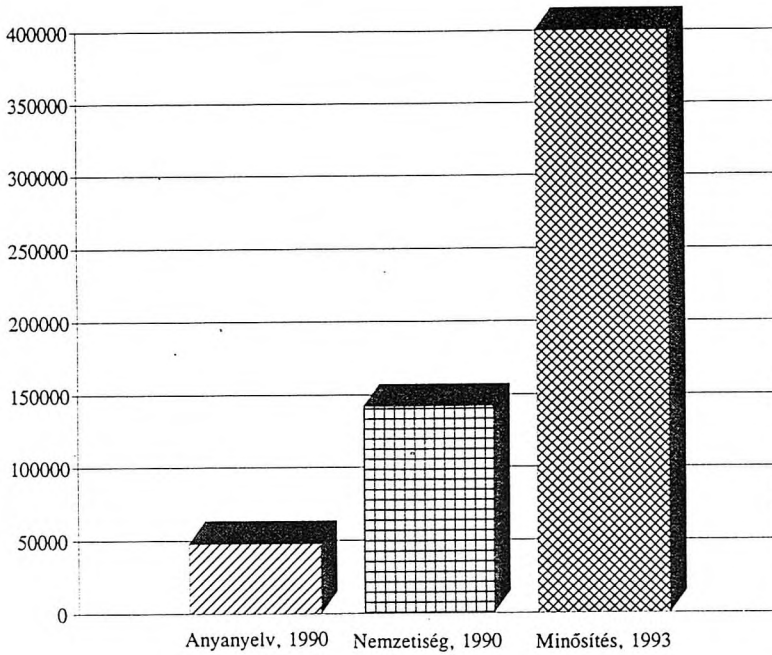
Az 1990. évi népszámlálás kimutatja, hogy az ország népessége hogyan oszlik meg az egyes nemzetiségi/etnikai csoportok között. Ennek során megállapíthatjuk, hogy a jelzett időpontban 48 072 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek, 142 683 cigány nemzetiségűnek. Történelmileg kialakult tény, hogy a cigány nemzetiséghez tartozók töredéke beszél csak a cigány nyelvet, viszont megállapítható, hogy a cigány anyanyelvűek, mintegy kilenctized része cigány nemzetiségűnek vallja magát.

Fentiekkel szemben a Központi Statisztikai Hivatal 1993-ban végrehajtott, 27 ezer háztartásra kiterjedő adatfelvétele — amelyben arra is kérdést vártunk, hogy az egyes háztartásokban a környezet etnikai hovatartozását hogyan ítéli meg — azt mutatja, hogy a környezet által egyértelműen cigánynak tekintett népesség lélekszáma mintegy 400 ezer főre tehető, ugyanakkor további 90 ezer fő esetén nem zárható ki, de nem is állítható egyértelműen a cigány etnikumhoz tartozás.

9. A népesség megoszlása a szegénység különböző típusai és a nem szegénység között, a különböző szegénységi küszöbök szerinti⁷, 1992–1993-ban

Típusok	40%-os küszöb	50%-os küszöb	60%-os küszöb
Egyik évben sem szegény	90,2	83,7	72,7
1992-ben szegény 1993-ban már nem szegény ("kilépett")	4,2	6,3	9,7
Mindkét évben szegény	2,4	5,1	10,1
1992-ben nem szegény 1993-ban már szegény ("belépett")	3,2	4,9	7,5
Összesen %	100,0	100,0	100,0
N =	6022	6022	6022

⁷A jövedelmi helyzetet az életkort is figyelembe vevő fogyasztási-egység súlyok alapján képeztük, és a szegénységi küszöbök is az átlagos fogyasztási egységre eső jövedelem adott %-át jelentik.

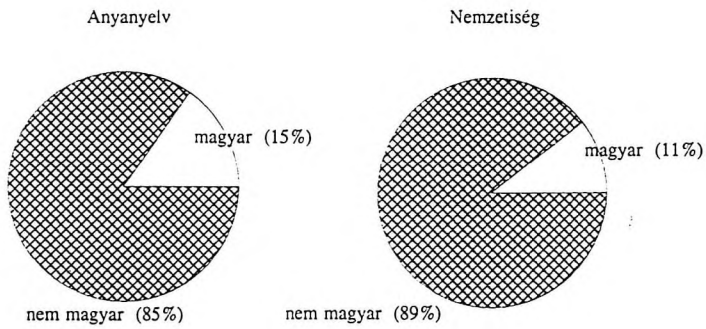

A cigány népesség száma az 1990-es években

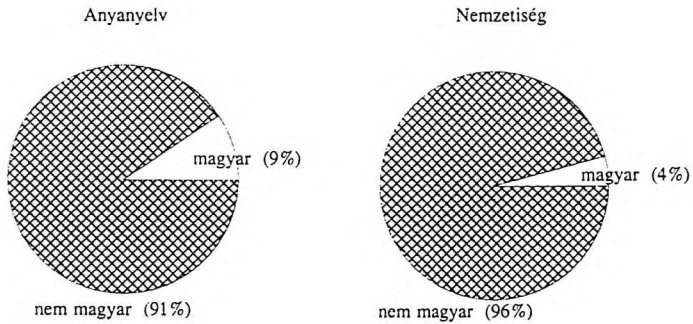
A cigány népesség demográfiai összetétele

A családok, illetve háztartások etnikai összetételét vizsgálva megállapít-hajuk, hogy a cigány családok etnikailag homogén közösségeket képviselnek. Anyanyelv, illetve nemzetiség szerint vizsgálva a cigány nemzetiségű feleségek 85–90 százaléka cigány nemzetiségű férjet választott, míg a cigány nemzetiségű, illetve anyanyelvű szülők gyermekei 90–95 százalékban követik szüleik etnikai hovatartozását.

Fenti arányok nemzetiségenként eltérőek, s az integrációs és asszimilációs folyamat mutatóinak tekinthetők, s a hazai cigányság körében értékeik igen magasak.

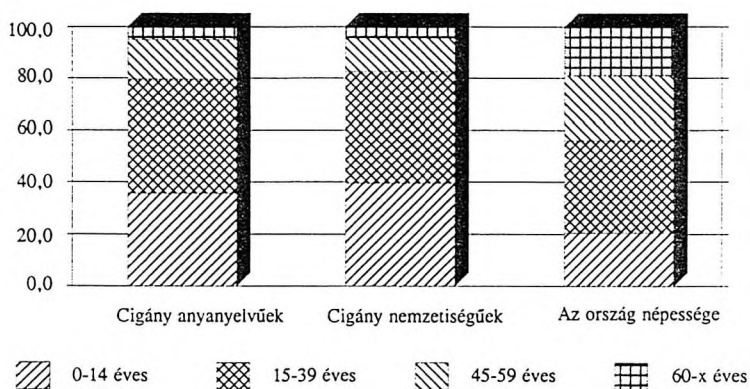

A házastársukkal élő cigány nők a házastárs anyanyelve, illetve nemzetisége szerint

A cigány szülők magyar anyanyelvű, illetve nemzetiségű gyermekeinek aránya

A cigány népesség korösszetétele jellegzetesen eltér az ország népességétől: a fiatalok aránya igen magas és az időskorúak igen alacsony aránya jellemzi. Míg az ország népességében a 0–14 évesek aránya csak a népesség egyötödé addig a cigány népesség körében 36–40 százalék.

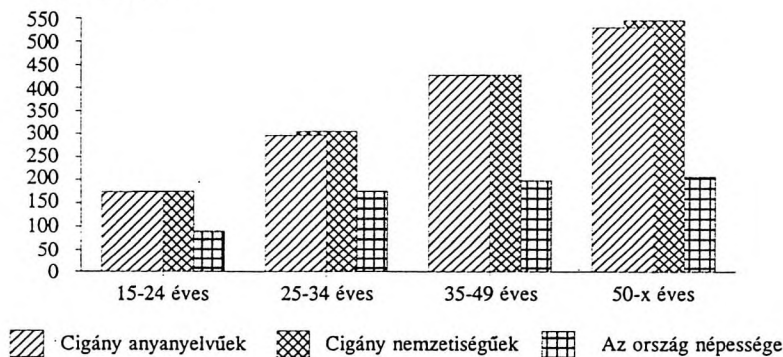

A népesség korcsoport szerint

Ugyancsak jellegzetesen eltérő az időskorúak aránya is. Míg az ország népességében az időskorúak (60 éven felüliek) aránya közel 20 százalék addig a cigány népességben csupán 4–5 százalékot képvisel.

Az eltérő korösszetétel alapvetően a termékenységi és halandósági viszonyok különbözőségéből fakad. E nemzetiség halandósági viszonyairól pontos adatokkal nem rendelkezünk, azonban a termékenységi különbségekre jól mutat rá a házasság népszámlálási termékenysége.

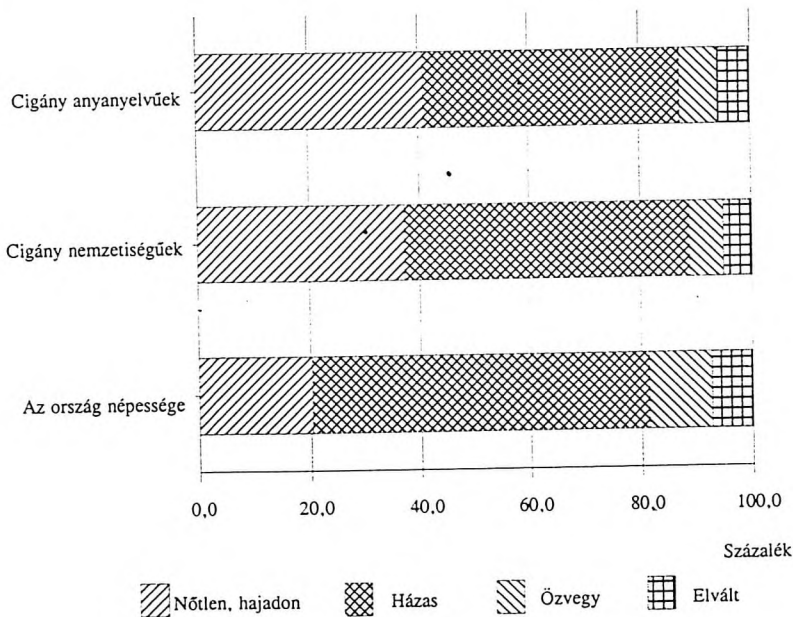
100 nőre jutó gyermek

100 15-x éves házasság nőre jutó élveszületett gyermekek száma

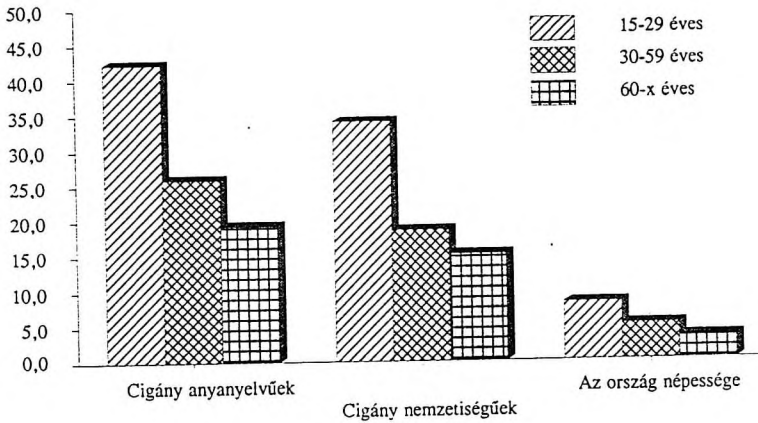
A házas nők befejezett termékenysége igen jelentős különbségeket mutat: míg a cigány népességben az 50 éves és idősebb nők átlagosan több, mint öt, addig az ország népességében a hasonló körű házas nők átlagosan két gyermeket szültek. A befejezett termékenységekben mutatkozó különbségek az életút folyamán fokozatosan alakulnak ki, de már a 24 éves kor alatt is jelentősek a különbségek: míg a népességben az e korcsoportban a nők átlagosan kevesebb, mint egy gyermeket szültek, addig a cigány népesség körében közelebb van a két gyermekhez.

Ugyancsak jellegzetes képet mutat a családi állapot szerinti összetétel. A 15 éves és idősebb cigány népesség körében 37—41 százalék a hajadonok, 42—50 százalék a házasok aránya. Ezek az arányok a népességben 20, illetve 41 százalékot tesznek ki. A cigányok körében jellegzetesen alacsonyabb az özvegyek, és említhetően alacsonyabb az elváltak aránya.

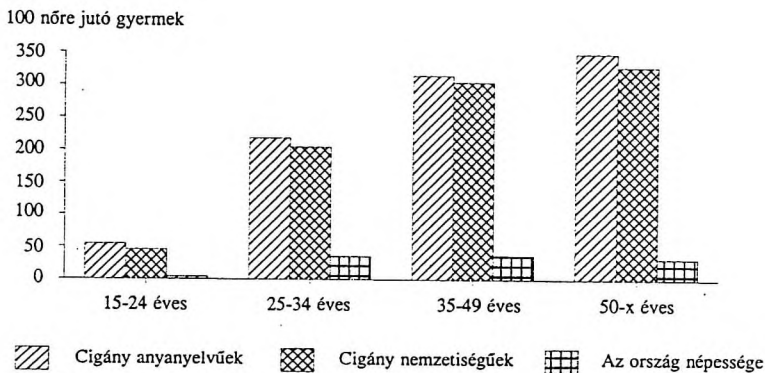
A népesség családi állapot szerint

A családi állapot szerinti különbségek részben magyarázhatók a korösszetétel különbségeivel. Ugyanakkor a hajadonok és házasok eltérő aránya a korösszetétel eltérésén túl a házassodási, együttélési szokások különbözőségeivel is magyarázható. Míg a cigány etnikumhoz tartozó párok korcsoportonként változó arányban, de összességében egynegyede-egyharmada él együtt életjársi kapcsolatban, ez az arány az ország népességében csupán öt százalék.

A 15 éves és idősebb családot alkotók között az élettársak aránya

A fentebb említett okok miatt a cigány közösségekben a hajadonok magas aránya nem jelenti egyben az együttélők alacsonyabb arányát is, így ez az arány nem befojásolja jelentősen e népesség reprodukcióját. Ennek oka, hogy a cigány népességben a hajadonok termékenysége igen magas, nemcsak a nem cigány hajadonok, de 25 év felett a nem cigány házas nők gyermekszámát is meghaladja. A cigány hajadonok a szülőképes kor végére átlagosan több mint három gyermeket szültek.

100 15-x éves hajadon nőre jutó elveszületett gyermekek száma

A cigány népesség iskolai jellemzői már az általános iskolás korban alapozódnak meg. A tanköteles korú népesség egy hányada mindig alacsonyab osztályba jár, mint az életkor alapján várható lenne. A korának nem megfelelő általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a tanköteles népességben 15 százalék, ez az arány viszont a hasonló korú cigány népességben meghaladja az 50 százalékot is.

*A cigány anyanyelvű, illetve nemzetiségű népesség
az iskolai végzettség szerint (Százalék)*

Megnevezés	Anyanyelv	Nemzetiség	Az ország népessége
A 15 éves és idősebb népességből legalább az általános iskola 8. osztályát végezte	36,0	42,6	78,1
18 éves és idősebb népességből legalább középiskolai végzettsége van	0,9	0,9	29,2
25 éves és idősebb népességből felsőfokú iskolai iskolai végzettsége van	0,2	0,2	10,1

Ez azt jelenti, hogy a tanköteles kor végére a cigány népesség jelentékeny hányada nem végzi el az általános iskola 8. osztályát. Míg országosan a 15 éves és idősebb népességből közel 80 százalék elvégezte legalább az általános iskola 8. osztályát, addig ez az arány a cigány népesség körében ennek mintegy csak a fele. Ezek a különbségek a magasabb iskolai végzettségek megszerzésénél még jobban megmutatkoznak. A 18 éves és idősebb népességnél 29 százaléka rendelkezik legalább középiskolai végzettséggel, ezzel szemben ez az arány a cigány etnikum körében 1 százalék körül alakul. A 25 éves és idősebb népesség mintegy egytizede rendelkezik felsőfokú végzettséggel, a cigányok körében viszont ez az arány a százalék töredékével mérhető.

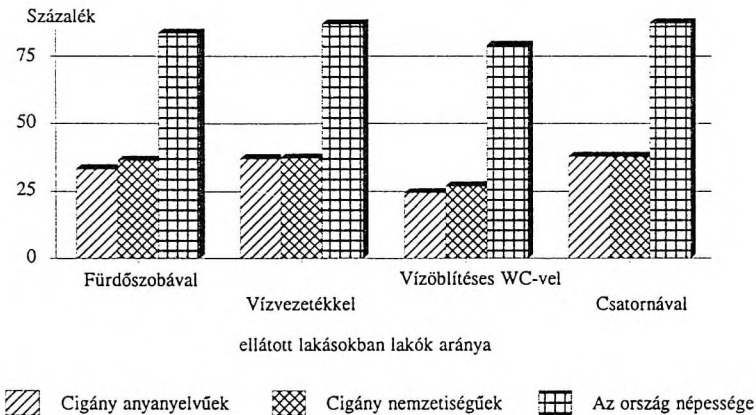
A cigány népesség lakásviszonyai

A lakáskörülmények alapvető mutatói a lakások komfortfokozata, illetve a lakások felszereltsége. Az ország népességének mintegy háromnegyed része komfortos, vagy összkomfortos lakásban lakik. A cigány népesség ugyanekkora hányada legfeljebb félkomfortos, de döntő arányban komfort nélküli lakásokban lakik.

*A cigány anyanyelvű, illetve nemzetiségű népesség
a lakás komfortfokozata szerint (Százalék)*

Komfortfokozat	Anyanyelv	Nemzetiség	Az ország népessége
Legalább komfortos	22,0	25,6	74,1
Félkomfortos	8,3	7,7	7,1
Komfort nélküli	61,8	59,2	15,7
Szükség- és egyéb lakás	8,0	7,5	3,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

A lakáskörülményekben mutatkozó különbségeket húzzák alá a lakások felszereltségében mutatkozó eltérések is, míg az ország lakásállományának 80–90 százaléka fürdőszobával, vízvezetékkel, vízöblítéses W.C.-vel és csatornával el van látva, addig a hasonló felszereltségű és cigány népesség által lakott lakások aránya egyik felszereltségi mutatónál sem éri el a 40 százalékot.

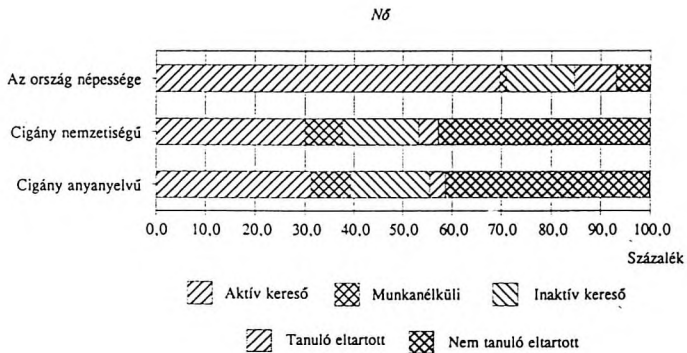
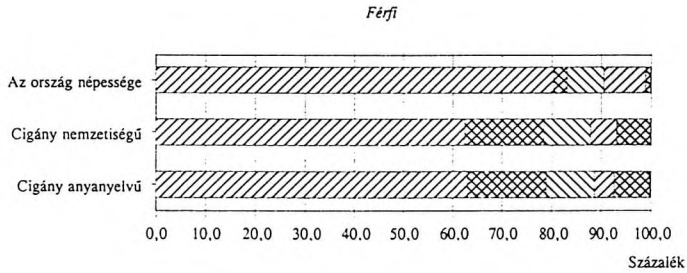
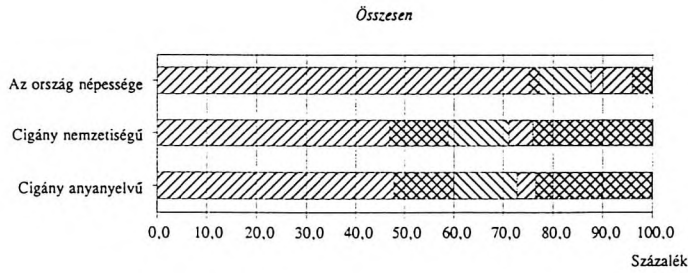

A népesség a lakások felszereltsége szerint

A cigány népesség foglalkoztatottsága

1990-ben a munkavállalási korú cigány népesség kevesebb mint fele dolgozott. Ez az arány az ország népességében 75 százalék volt. A cigányok körében a munkanélküliség már akkor mintegy hatszorosa volt az országban tapasztaltnak, és jellemző e népességre az eltartottak igen magas aránya. Az eltartottakon belül a cigányok körében a nappali tagozaton tanulók aránya közel

fele a népességben tapasztaltnak, míg a nem tanuló eltartottak aránya – szemben a népességben tapasztalt 4 százalékkal – körülben 24 százalék.

A munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitás szerint

A nemek szerint is jellegzetes különbségek figyelhetők meg a foglalkoztatottságban. 1990-ben még a cigány férfiak körében az aktív keresők aránya meghaladta a 60. százalékot, ami alacsonyabb volt, mint a népességben tapasztalt arány, de jelezte, hogy a cigány családok több mint háromötöde munkakeresettel rendelkezik. De figyelemre méltó volt már akkor is, hogy igen magas a cigány férfiak körében a munkanélküliek és a nem tanuló eltartottak aránya, aminek együttesen 23 százalék volt, az ország férfi népességében tapasztalt alig 4 százalékkal szemben. Még jellegzetesebb képet mutat a cigány női népesség foglalkoztatottsága, alig egyharmaduk rendelkezett munkajövedelemmel, magasabb munkanélküliség jellemezte őket, és kiugróan magas volt a nem tanuló eltartottak aránya. A munkanélküliek és a nem tanuló eltartottak aránya a munkaképes korú cigány nők körében e népesség felét tették ki, míg az ország női népességében ennek aránya mintegy 8 százalék csak.

Az 1990 óta a foglalkozási struktúrában lezajlott változások is jellegzetesen érintették a cigány népességet. A cigány férfiak körében az aktív keresők arányának jelentős csökkenése kisebb mértékben a munkanélküliek, nagyobb mértékben a nem tanuló eltartottak arányát növelte. Mivel a cigány népességben a munkajövedelemmel rendelkezők zömmel a férfiak voltak, így jelentősen emelkedett azon háztartások, családok aránya, ahol munkajövedelemmel nem rendelkeznek.

Tárgyszavak:

Népességstruktúra
Etnikum
Kisebbség

THE SITUATION OF GIPSY POPULATION AND FAMILIES
ACCORDING TO THE 1990 POPULATION CENSUS

A CSALÁDOK ÉS A HÁZTARTÁSOK JÖVŐBENI ALAKULÁSA¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

A családok és háztartások jövőbeni alakulására, mégha a kérdést a családok és háztartások számának feltételezhető változására korlátozzuk is, csak meglehetősen bonyolult módon tudunk válaszolni.

Mindenekelőtt arra utalhatunk, hogy a család és a háztartás statisztikai fogalma is összetett. A család alapulhat egy házaspáron, egy férfi és egy nő élettársi kapcsolatán, családnak nevezzük azt is, amikor egy szülő és legalább egy, nőtlen/hajadon gyermek él együtt. A háztartás lehet magánháztartás és intézeti háztartás, a magánháztartás tartalmazhat egy vagy több családot és ekkor család-háztartásról beszélünk, illetve a háztartás állhat egyetlen személyből, vagy családot nem tartalmazó, rokon vagy nemrokon személyek csoportjából.

A család-háztartásokhoz a családok tagjain (szülők és gyermekeik) kívül más rokon, nem rokon személyek is tartozhatnak. Lényeges tehát a családi-háztartási állás figyelembevétele is. Továbbá a fogalmakat átszővi a családi állapot kategóriája is, továbbá tekintetbe kell venni a nemet és a korcsoportot is.

Mindezek még így is *statikus* elemek, a *dinamikus* elemekről, vagyis a családi állapot változását, a családok, háztartások kialakulását, változását és megszűnését előidéző *folyamatokról* még nem is esett szó.

Ha tehát a családok és háztartások számának jövőbeni alakulását demográfiai alapokon értelmezzük, a személyek felől közelítjük, akkor a viszonylag egyszerű kérdésfelvetésekre is komplex számítások, előreszámítások adhatnak korrekt választ, legalábbis a demográfia mai nemzetközi és hazai gyakorlata mellett.

A KSH Népszégtudományi Kutató Intézetében az 1990. évi népszámlálásból induló demográfiai előreszámítások sorában a közelmúltban jelent meg az 1990—2010 közötti időszakra szóló család-háztartás előreszámítás². Az előreszámítás a népességet férfiak, nők, ezen belül ötéves korcsoportok, ezen belül családi állapot, ezen belül háztartás-típus, családi állás szerinti bontásban adja meg. Az előreszámítás technikai, tehát változatlan átmenetvalószínűségeken és állapotarányokon alapul. Ennek ellenére, részletessége okán, a tendenciákat nagyobb, s feltehetően - rövidebb távon _ a mértékeket sem sokkal kisebb bizonyossággal mutathatja.

¹A tanulmány alapját képező kutatás és előreszámítás az OTKA T 400 jelű kutatási project keretében készült.

²*Hablicsek László*: Családok és háztartások előreszámítása, 1990—2010. Az 1990. évi népszámlálás és az 1992. évi népmozgalom adatain alapuló technikai előreszámítás eredményei. KSH Népszégtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései Demográfiai Tájékoztató Füzetek, 15. 1994/1.

Hosszabb távon az előreszámítás *figyelemfelhívó* jellegű. Olyan _ részben folytatódó, részben új _ tendenciákra hívja fel a figyelmet, amelyek stratégiai jelentőségűnek minősíthetők a tágabb értelemben vett népességgazdasági, családpolitika számára. Az előreszámítás lényeges közvetlen *demográfiai* következményeket is mutat, így előrevetíti, hogy a családi állapotban bekövetkező változások a gyermekszám további csökkenése, a halandóság további emelkedése irányában hathatnak.

Főbb eredmények

Az előreszámítás szerint *folytatódik a házas népesség számának 1980 óta tartó csökkenése* és ez lesz a következő 10–15 év egyik markáns tendenciája. 2010-ig a házas családi állapotúak száma 4,3 millióra, 560 ezer fővel csökken, nagyobb mértékben, mint a népesség teljes száma (400 ezer fő).

A népességcsökkenés mellett is növekszik a nőtlenek/hajadonok, az elváltak és kisebb mértékben az özvegyek száma. 2010-re a jelenleginél 100 ezer fővel több 15 éves és idősebb nőtlen/hajadon, ugyanennyivel több elvált becsülhető, létszámuk 2 millió, illetve 750 ezer fő körül jelezhető. Az özvegyek száma 2005-ig még növekszik, utána viszont csökkenni kezd és várhatóan 1 millió fő alatt marad. A házások aránya a 15 éves és idősebb nők körében 51 százalékra, a férfiaknál 57 százalékra csökken.

Jellegzetessége lesz a következő időszaknak a *nőtlen, hajadon, elvált népesség jelentős öregedése.* 2010-ig a nőtlenek átlagos kora 4, az elvált férfiak átlagos kora 3 évvel emelkedik. Ugyanezek az értékek a hajadonoknál közel 3, az elvált nőknél csaknem 5 év. Miközben csökken a 40 év alatti elvált népesség száma, 20 százalékkal nő a 40–59 évesek, 70 (!) százalékkal a 60 évesek és idősebbek száma. Közel kétszeresére(!) emelkedik a 40–59 éves nőtlenek, hajadonok száma és megközelíti a 300 ezer főt.

A jövőt érintő másik *markáns tendencia* az előreszámítás szerint *a családok, azon belül a házaspáros családok számának csökkenése* lesz. 2010-ig a családok összes száma 300 ezerrel, 10 százalékkal csökkenhet, ennél nagyobb számban (330 ezer) és arányban (14 százalék) fogy a házaspáros családok száma. Feltehetőleg tartós tendencia lesz az *élettársi közösségek* számának növekedése. Lényeges változás viszont a korábbi évtizedekhez viszonyítva az előreszámítás feltételei mellett az, hogy a kialakult félmilliósi szinten *megáll az egyszülőös családok számának emelkedése.*

Az előreszámítás szerint *új tendencia lesz a családok által képzett háztartások számának jelentős csökkenése.* A család-háztartások száma az 1990. évi 2,8 millióról 2010-re 2,5 millióra változhat, ami kevesebb, mint az 1960-as évek elején volt. A család-háztartásokon belül leginkább az egycsaládos háztartások száma csökken, miközben már nem változik a többcsaládos háztartások kialakult 3–4 százalékos aránya.

700 ezer fővel csökken a család-háztartásokban élők száma, ami szinte kizárólag a családok, családtagok számának csökkenéséből adódik. A család-háztartásban élő rokonok, egyéb személyek száma ugyanis mintegy 10

százalékos emelkedést mutat. Részben ennek tudható be, hogy az előreszámítás szerint az *egy család-háztartásra jutó személyek száma megemelkedik* 317 főről 325 főre, ami *ellentétes* az elmúlt évtizedekben megfigyelt változással.

Az összes magánháztartások száma viszont lényegesen kisebb mértékben csökken 2010-ig, miután *a család-háztartások számának csökkenését* 2000-ig teljesen, majd 2010-ig nagy részben *ellensúlyozza* a nem család-háztartások, azon belül különösen *az egyszemélyes háztartások számának emelkedése*. Az egyedülállók száma az 1990. évi 946 ezer főről 2010-re várhatóan 1 millió 136 ezer főre emelkedik.

Összességében a nem család-háztartások aránya az összes magánháztartáson belül 28 százalékról 34 százalékra emelkedhet.

Néhány következmény

A népesség, a családok és háztartások alakulásának vázolt lehetséges jövőbeni tendenciái és mértékei igen sok területen figyelemre méltó hatással lesznek. Elegendő talán utalni arra, hogy a változó család- és háztartásszám és -összetétel közvetlenül kihat a lakáshelyzetre, a háztartások gazdasági aktivitási szerkezetére, jövedelemszükségletére, fogyasztási szerkezetére.

Az előreszámításnak vannak lényegesnek tűnő demográfiai következményei is, s a következőkben ezekkel foglalkozom.

A házas és a nemházas népesség alakulása, arányeltolódása azért is figyelemre méltó, mert a jelenlegi körülmények között *a halandóság további emelkedése irányába hathat*, elsősorban a férfiaknál. Ennek az az oka, hogy a házasok és a nemházasok közötti halandósági különbségek igen nagyok. 30–60 éves kor között a nem házas férfiak elhalálozási kockázata közel háromszorosa a házas férfiakénak. Egy 40 éves házas férfi 8–9 évvel hosszabb élettartamra számíthat, mint nőtlen, elvált, özvegy társai. A 40 éves házas nők várható további élettartama 2–4 évvel több a nemházas nőkénél és átlagosan 7 évvel élik túl az azonos életkorú házas férfiakat.

Mindez azt jelenti, hogy kizárólag a népesség családi állapot szerinti összetételének változása hatására a születéskor várható átlagos élettartam további 1 évvel történő csökkenése lenne várható.

Hasonló a helyzet a *gyermekszám* esetében. Miután a házas nők termékenysége még mindig jelentősen magasabb, mint a nemházas nőké, ezért a nemházasok arányának növekedése a gyermekszám csökkenése felé hat. A halandósághoz hasonló számítás szerint a népesség családi állapot szerinti összetételének változása hatására a nők 7 százaléka vállalna eggyel kevesebb gyermeket a jövőben a mai feltételek mellett.

Különös figyelmet érdemel az időskorú népesség családi állapot és háztartástípus szerinti összetétele. A nők és a férfiak közötti igen nagy élettartambeli különbség az időskorú nőknek az időskorú férfiakhoz viszonyított nagy létszámtöbbletében jelenik meg, s családi állapot szerint pedig az *idős és özvegy nőkre* koncentrált. Ezeknek a nőknek, és általában az időskorú, nemházas családi állapotúaknak többsége pedig nem család-háztartásban él. Az

előreszámítás szerint az *időskorú egyedülállók* száma, általában az időskorú, nem család-háztartásban élők száma az élettartam csökkenése, stagnálása mellett is növekszik, 2010-re meghaladhatja a 600, illetve a 800 ezer főt.

Mindezek mellett az előreszámítások fő konklúziói a családdal kapcsolatos általános jellemvonásokat illetően a következők lehetnek:

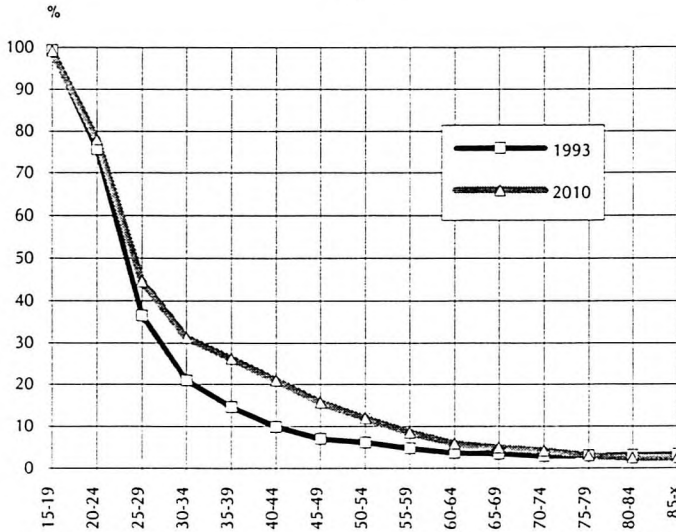
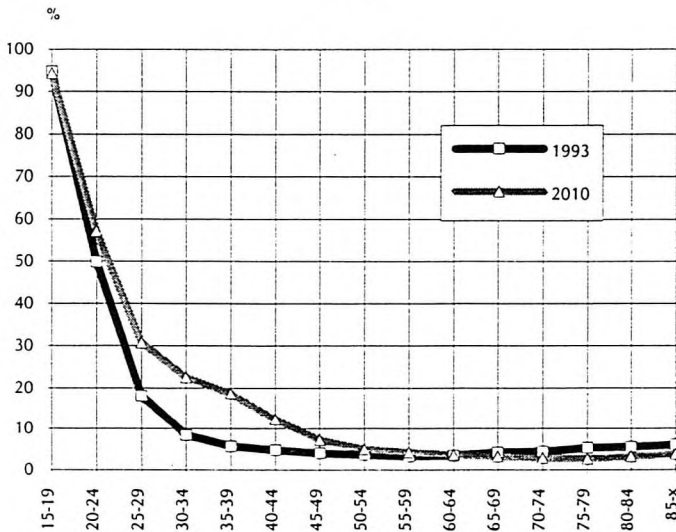
1. *A következő időszakban még fennmarad a hagyományos, házaspáros család domináns szerepe.* A tipikus életút továbbra is az, hogy nőtlen/hajadon állapotban születünk, többségünk házasságot köt, s életünket házasság, vagy özvegy állapotban fejezzük be. Ugyanakkor — főleg a fiatalabb korcsoportokban és a nők esetében — *a házasság állapot dominanciája lecsökken*, 2010-re a nemházasság aránya megközelítheti, elérheti a házasság arányát a népességben belül.

2. *Ugyanakkor fokozatosan teret nyer a már egy ideje megfigyelhető mintaváltás*, ahogy a mai fiatal generációk, melyek ezt produkálják, idősödnek és ahogy a nyomukba lépő új generációk ezeket a mintákat követik. Ez a váltás általánosan illeszkedik a *második demográfiai átmenet* keretébe, a konkrét körülmények azonban jelentősen gyorsíthatják a folyamatot, s a folyamat hatásai is erősebbek lehetnek, mint számos országban. A mintaváltás ugyanis azokat a *nagylétszámú, 1970-es években született generációkat* érinti, amelyek "utolsó tartalékai" a népességcsökkenést belső forrásból mérsékelni kívánó népességpolitikának. *Ezek a generációk a gazdasági rendszerváltás nyomán egyébként is kedvezőtlen helyzetbe kerültek.* A legújabb felmérések szerint a 15—24 éveseknek egyharmada munkanélküli, illetve más kategóriába be nem sorolható, egyéb gazdaságilag nem aktív státuszú. *Kérdéses, hogy ilyen körülmények között a fiatalok jelentős része számára a házasság milyen realitással bír, nem is szólva arról a hosszabb távú elkötelezettségről, amit a gyermekek vállalása jelentene.*

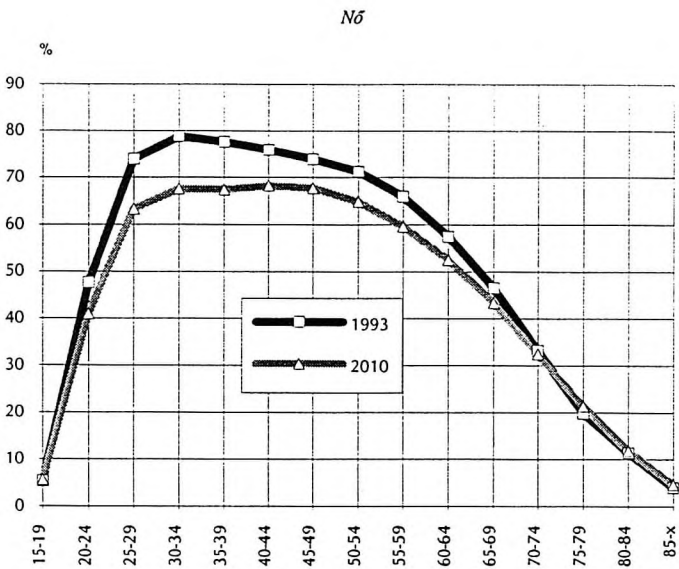
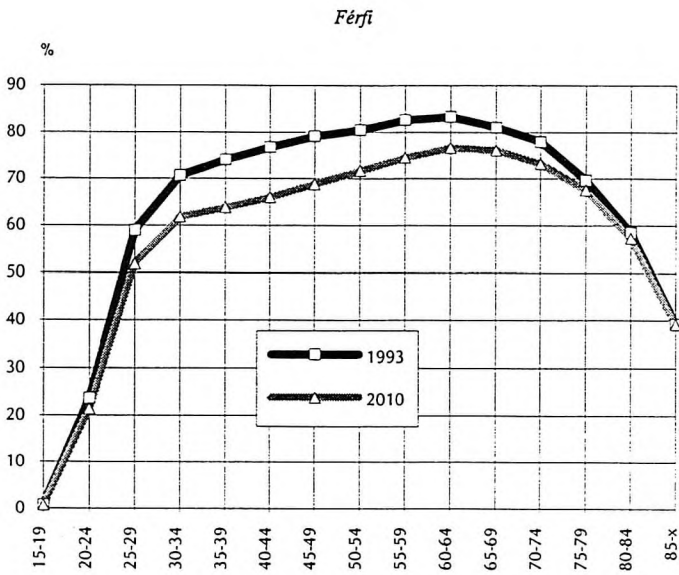
Tárgyszavak:

Családszerkezet
Népességelőreszámítás

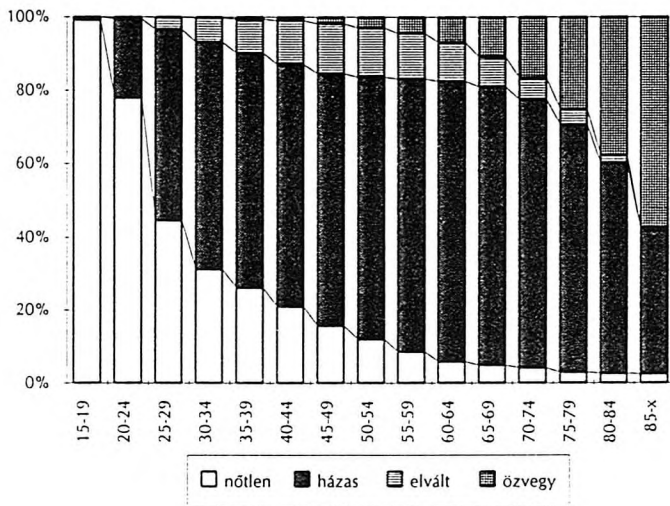
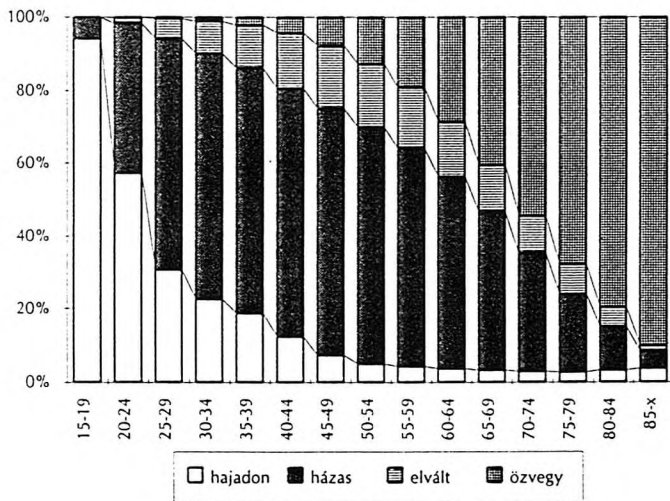
FUTURE DEVELOPMENTS OF THE FAMILIES AND HOUSEHOLDS

Férfi*Nő*

I. A nőtlen/hajadon népesség aránya korcsoportok és nemek szerint, 1993, 2010

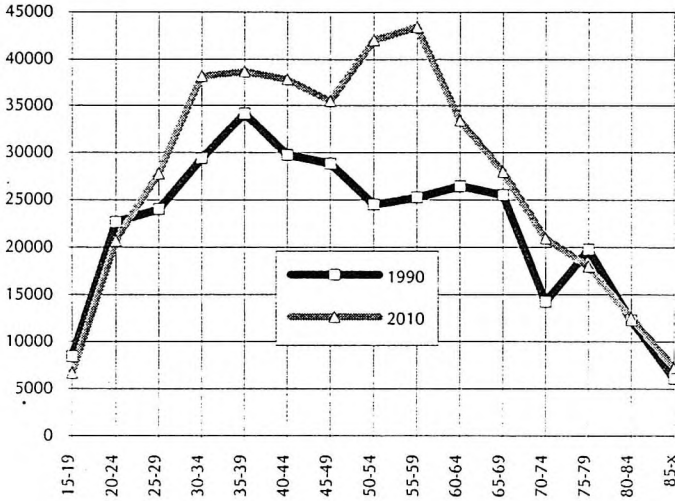

II. A házas népesség aránya korcsoportok és nemek szerint, 1993, 2010

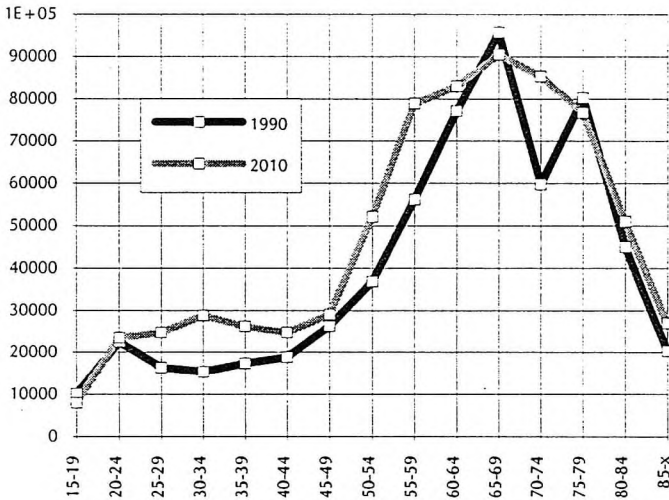
Férfi*Nő*

III. A népesség megoszlása korcsoportok, családi állapot és nemek szerint, 2010. I. 1.

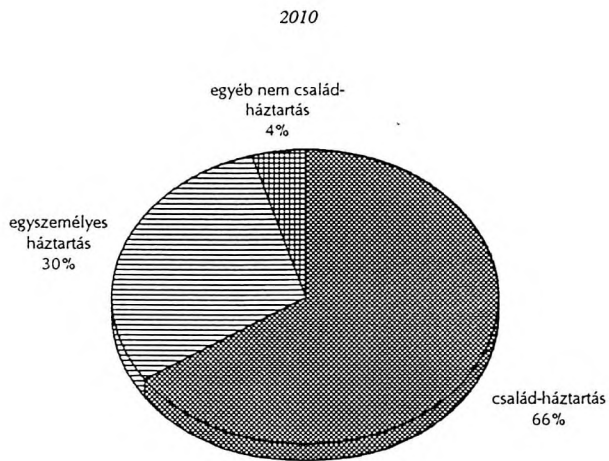
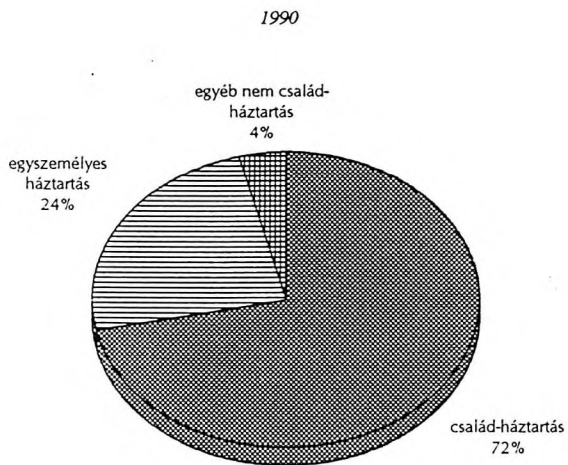
Férfi

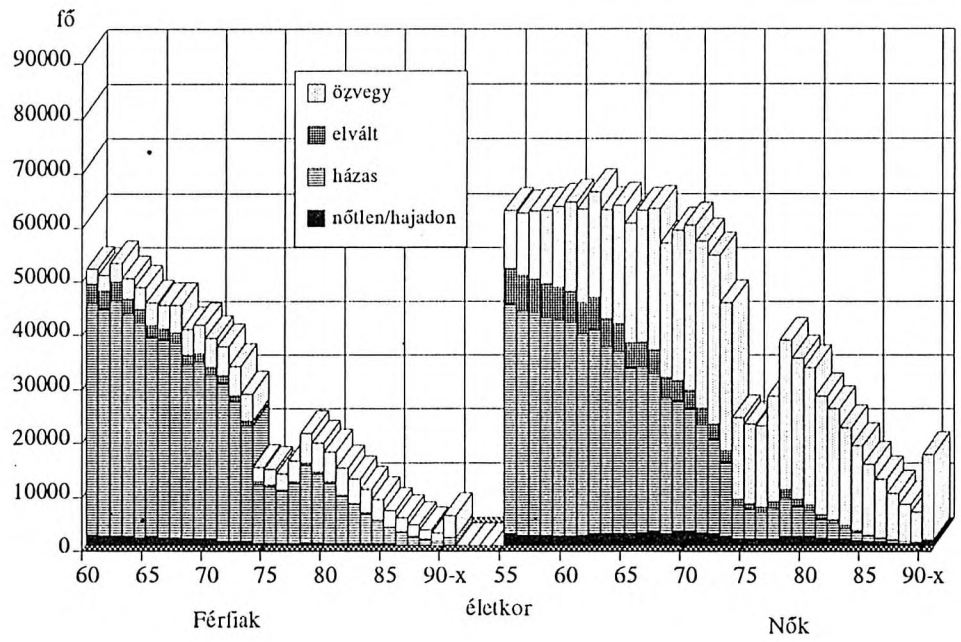
Nő

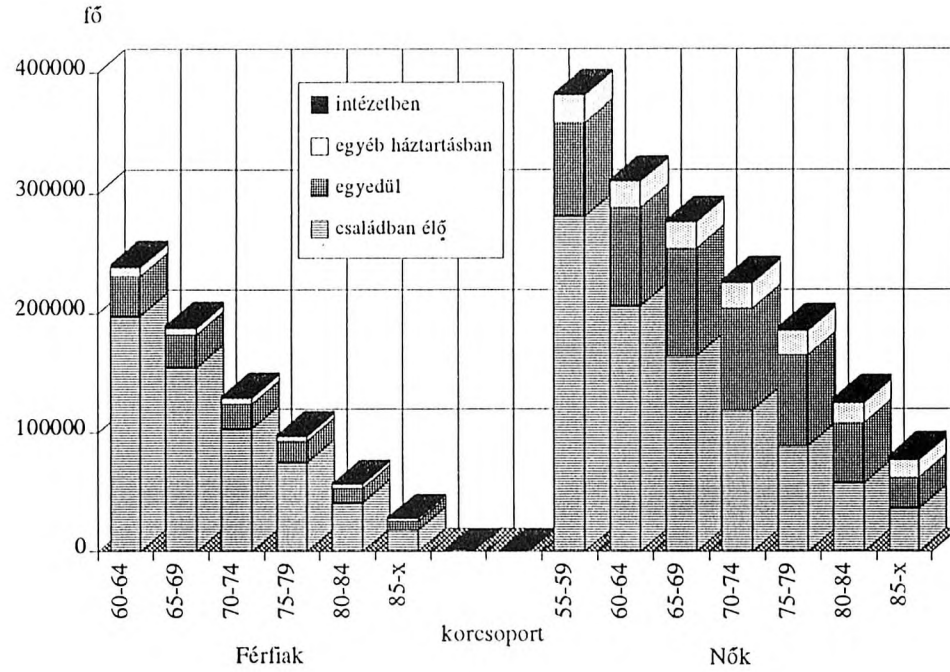
IV. Az egyedülállók száma korcsoportok és nemek szerint, 1990, 2010

V. A különböző típusú háztartások megoszlása, 1990, 2010

VI. Az időskorúak száma életkor, nemek és családi állapot szerint, 1993

VII. Az időskorúak száma korcsoport, nemek, háztartástípus szerint, 2010

A CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZET VÁRHATÓ ALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY GAZDASÁGI ÖSSZEFÜGGÉSE

MILTÉNYI KÁROLY

Figyelemmel a hozzászólások időbeli korlátaira a címben jelzett témakörön belül csupán két kérdéssel foglalkozom:

1. A háztartások számában várható változások hatása a lakáshelyzetre.
2. A gazdaságilag aktív, illetve inaktív háztartások arányainak változása és ennek várható gazdasági és társadalmi következményei.

Mindkét témakörben egyrészt az 1970—1990, illetve 1994 közötti változásokat is áttekintem, elsősorban azért, mert ez elengedhetetlen a 2010-ig terjedő előrejelzés tárgyalásánál. A várható 2010-es helyzet elemzésénél a Népeségtudományi Kutató Intézet előrejelzéseire (népesség, háztartás és család, gazdasági aktivitás) támaszkodom, összekapcsolva a háztartási és gazdasági aktivitási előrejelzéseket. A lakásállomány 2010-ig várható alakulását némileg önkényesen a legutóbbi évek trendjeinek folytatásával becsültem meg.

ad 1.

A lakáshelyzet magyarországi alakulásának egyik feltűnő és némileg paradox vonása volt az, hogy a lakásszám és szobaszám lényeges emelkedése és az 1980 után meginduló népességcsökkenés ellenére a lakáshiány nem enyhült, vagy pontosabban szólva a lakáshoz jutás esélyei elsősorban a családalapító fiatalok körében nem javultak. Ez elsősorban azzal függött össze, hogy az 1970-es és 1980-as években a lakásárak növekedése nagyságrendileg gyorsabb volt, mint az általános infláció. Ezért figyelembe véve a különböző szociálpolitikai kedvezményeket és hitelkonstrukciókat is, a fiatal házaspárok részére jövedelmükhöz képest egyre fokozódó megterhelést jelentett a lakáshoz jutás. Bár ebben a folyamatban nyilván számos nem demográfiai tényező is szerepet játszott, ezzel összefüggésben nyomatékosan utalni kell arra a díszkrepanciára, ami az elmúlt évtizedekben a népességszám, illetve a háztartásszám alakulása között mutatkozott és ami várhatóan a jövőben is folytatódik.

Az 1. számú tábla és az I. számú grafikon adatai jelzik, hogy 1970 óta a népességre számított mutatók (100 lakásra jutó lakosok száma, 100 szobára jutó lakosok száma) rohamosan javultak. Ehhez 1980 óta hozzájárult a népesség csökkenése is. Ugyanakkor rendkívül mérsékelt volt a csökkenés a 100 lakásra jutó háztartások számában, jóllehet nyilvánvaló, hogy a lakáshiányt, illetve a szükségletet ez a mutató jelzi, miután a lakásigény nem személyi, hanem háztartási szinten jelentkezik. Más szavakkal, a háztartások elaprózódása következtében előállott növekedés a háztartások számában lényegében napjainkig fenntartott egy kismértékű, 1990-ben 6—7 %-ra becsülhető lakáshiányt, elsősorban a városokban. Úgy tűnik — legalábbis a számok alapján —, hogy ez megszűnőben van. A tényleges helyzet azonban az, hogy egyre nagyobb az olyan háztartások, sőt személyek száma, akiknek két vagy több lakásuk van; a második, illetve további lakásukat bérbeadás keretében jövedelemszerzésre használják. Ez a motívum az új lakások építésében is érvényesül; részben ezzel magyarázható, hogy a rendkívüli mértékben

viSSzaesett lakásépítésekben belül feltűnően megnövekedett a drága, esetenként luxus igényeket kielégítő aránya.

Mindazonáltal várható, vagy legalábbis elképzelhető, hogy a következő 10—15 évben kínálati lakás piac fog kialakulni az üresen álló lakások növekvő arányával. Ennek jelei egyébként már az elmúlt években is észlelhetők voltak; 1990 után a lakásárak emelkedése az inflációhoz képest lelassult és az utóbbi években annál alacsonyabb volt. Ehhez hozzájárulhat az is, hogy az elmúlt években megindult a háztartásszám csökkenése is (összefüggésben a népesség-szám gyorsuló csökkenésével). Ebből adódóan várható, hogy a lakásárak alakulása az elmúlt évekhez hasonlóan a jövőben sem fogja meghaladni az általános inflációs arányt, hanem valószínűleg ez alatt lesz. Ehhez az is hozzájárulhat, hogy valószínűleg nőni fog az alternatív befektetési lehetőségek köre. Kétséges persze, hogy mindebből mennyit tudnak kihasználni a pályakezdő, családalapító fiatalok, akik a szabadpiaci szituációban — ha csak szüleik nem támogatják őket — többnyire rossz, esetenként reménytelen helyzetben vannak. Elképzelhető azonban, hogy a lakásárak relatív csökkenését ők is kihasználhatják megfelelő szociálpolitikai támogatások és hitelkonstrukciók igénybevételével.

Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a lakáshelyzetben bizonyos javulást okozhat a népességszám gyorsuló csökkenése, ami a továbbiakban várhatóan a lakásszükségletet is redukálja. Ugyanakkor a népességcsökkenéssel együttjáró előregedés — *ceteris paribus* — feltehetően továbbra is erősen fékezni fogja a lakásmobilitást.

A kereslet várható csökkenése értelemszerűen jelentkezni fog azoknál a tartós fogyasztási javaknál, valamint azoknál a szolgáltatásoknál, melyek a lakásokhoz kapcsolódnak, különösen ott, ahol már megközelítően telített helyzet van.

ad 2.

A magyar háztartások és családok szerkezetében bekövetkezett múltbeli és várható jövőbeli változások, valamint ezeknek hatása a családok/háztartások nagyságára többé-kevésbé közismertek; ezekkel e konferencia más előadói is foglalkoztak. Viszonylag kevés figyelmet fordítottunk azonban arra, hogy a változások milyen hatással voltak és lesznek a gazdasági aktivitásra. A továbbiakban előadásom ezzel foglalkozik.

Amint ezt a II. számú grafikon jelzi, az aktív illetve az inaktív háztartások arányában már 1970—1990 között lényeges módosulás történt. A háztartások számának növekedése kizárólag az inaktív háztartásoknál következett be; az aktív háztartások száma és különösen aránya lényegesen, 1970 és 1990 között 81%-ról 68%-ra csökkent. Ezzel összefüggésben megjegyzem, hogy inaktív háztartásnak csak azokat a háztartásokat tekintem, ahol nincs aktív kereső. Az ún. vegyes háztartásokat, vagyis ahol pl. aktív kereső és nyugdíjas is van, ebben az előadásban az aktív háztartások közé soroltam. Viszont inaktívnak tekintem mindazokat a háztartásokat, ahol csak nyugdíjas, gyese, gyeden, vagy gyeten lévő személy, illetve munkanélküli van.

Az inaktív háztartások arányának növekedése várhatóan felgyorsul az elkövetkező 15 évben; 2010-ben a háztartások közel felében valószínűleg nem

lesz aktív kereső. Ez nagyrészt az aktív keresők számának várható visszaesésével függ össze. A demográfiai háttér alapján készített technikai előreszámítás szerint 2010-ben 3,4 millió aktív, azaz társadalombiztosítási járulékot is fizető kereső lesz a formális gazdaságban. Ez egyébként nem tekinthető egy különösen pesszimista előrejelzésnek, hiszen fenti szám jelenleg, azaz 1994-ben is alig haladja meg a 3,5 milliót.

A grafikonból egyébként az is megfigyelhető, hogy az aktív keresők száma gyorsabban csökken, mint az aktív háztartásoké. Ez összefügg azzal, hogy az aktív háztartásokon belül is csökkent a két- vagy többkeresős háztartások aránya és növekedett az egykeresősé. Így például ez Magyarországon az a korábbiakban még tipikusnak tekinthető családháztartás, amelyben mindkét szülő aktív kereső és gyermek, illetve gyermekek is vannak, már 1990-ben csak 1/4-ét adta az összes háztartásnak; ez az arány várhatóan tovább csökken.

A III. számú grafikon illusztrálja az aktív, illetve inaktív háztartások alakulását egyes háztartástípusokban. Az aktivitás csökkenése megfigyelhető a házaspárból álló családháztartásokban. Technikai okokból itt egy kategóriába soroltam a gyermekes és gyermek nélküli házaspáros családtagokat, jóllehet e tekintetben lényeges különbségek vannak e két alcsoport között. Míg a gyermekes házaspárból álló családok között elég ritka az inaktív háztartás, addig a gyermektelen házaspárok esetében már 1990-ben a háztartások valamivel több mint fele inaktív volt és 2010-re arányuk várhatóan megközelíti a 2/3-ot. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy itt zömmel olyan idősebb házaspárokról van szó, akiknek gyermekei a háztartást már elhagyták.

Míg az egyszülő + gyermek típusú háztartásokban viszonylag alacsony az inaktív háztartások aránya, addig az egyedülállóknál az inaktív arányának növekedése rohamos. 2010-ben várhatóan mintegy 850 ezer inaktív egyszemélyes háztartás lesz, ami az egyedülállók több mint 2/3-át jelenti.

Az eddigiek, valamint a mellékelt 2. számú táblázat adatai alapján összefoglalóan megállapítható, hogy az inaktív háztartások arányának növekedése két egymást erősítő tendenciára vezethető vissza. Egyrészt minden háztartástípuson belül növekedett az inaktivitási arány. Másrészt a háztartások szerkezete úgy módosult, hogy azoknak a háztartástípusoknak az aránya nőtt a legerősebben (elsősorban az egyszemélyes háztartásoké), ahol az inaktív aránya már korábban is magas volt.

A fentiek háttérében kétségkívül a népesség előregedésének folyamata húzódik meg. Ugyanakkor azonban egyértelműen megállapítható, hogy az inaktivitás terjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az ide vonatkozó jogszabályok, intézményrendszerek és joggyakorlat alakulása is. Ezek ugyanis lehetővé tették olyan általános és tömeges családi stratégiák kialakulását, amelyekben a jövedelemszerzés egyrészt a különböző társadalombiztosítási, költségvetési juttatások igénybevételén alapul. Másrészt valószínű, hogy ehhez jelentős mértékben kapcsolódik az informális gazdaságban, illetve a fekete-piacon végzett munka. Közismert, hogy nagyarányú visszaélészerű gyakorlat alakult ki a rokkantsági nyugdíjak, a korkedvezményes nyugdíjak és a munkanélküliségi segélyek témakörében. Kisebb mértékben, de jelentkezik ez a gyes/gyed/gyet igénybevételénél is. A folyamatok nagyságrendjének alakulására jellemző, hogy az elmúlt évek rokkantsági nyugdíjazási aránya több

mint ötszöröse volt az 1960-as évekének és több mint kétszerese az 1980-as években jelentkező, már akkor is mesterségesen megnövekedett arányoknak. Az ezzel kapcsolatos olyan érvelés, mely szerint végeredményben a fekete-gazdaságban végzett munka is hozzájárul a GDP-hez és így a fenti folyamatok legfeljebb a bürokratákat és a statisztikusokat irritálják, nyilvánvalóan téves. Jelenlegi, egyébként gazdasági fejlettségünkhöz viszonyítva valóban rendkívül széles körű társadalombiztosítási és szociálpolitikai juttatási rendszereinket túlnyomórészt a társadalombiztosítási befizetések, kisebb részben az adóbevételek fedezik. Miután pedig a fekete-gazdaság lényege éppen az ezzel kapcsolatos fizetési kötelezettségek elkerülése, nyilvánvaló, hogy e rendszerek finanszírozása a formális gazdaságban mutatkozó aktivitás visszaesése nyomán egyre nagyobb arányban ellehetetlenül. Ennek jelei már most is mutatkoznak. A népességelőrejelzések alapján végzett előreszámítások pedig egyértelműen jelzik a jelenlegi trendek folytatódásának következményeit. Mindazonáltal eddig semmi jelét nem észleltem annak, hogy a jelenlegi kormányzat véget vetne annak a felemás és a lényeges — bár kétségkívül népszerűtlen — döntéseket ismételtlen elődázó gyakorlatnak, aminek e témakörben az elmúlt 15 évben tanúit voltunk. Az adatok alapján nyilvánvaló, hogy az ide vonatkozó döntések további halogatása várhatóan egyre súlyosabb feszültségekkel és következményekkel fog járni.

FELHASZNÁLT ADATFORRÁSOK

1. *Farkas János—Vajda Ágnes—Vita László*: A lakáspiac egyes jellemzői Budapesten 1990—1993. Társadalomstatistikai Füzetek 1. szám. KSH. 1994.
2. *Farkas János—Szabó Márta*: Lakásminőség, lakáshoz jutás. Társadalomstatistikai Füzetek 2. szám. KSH. 1994.
3. 1970. évi Népszámlálás 25. kötet. A háztartás és család adatok I. KSH Bp. 1973.
4. 1970. évi Népszámlálás 24. kötet. A háztartások és a családok adatai. KSH Bp. 1993.
5. Magyar Statisztikai Évkönyv 1992. KSH Bp. 1993.
6. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1993. KSH Bp. 1994.
7. Statisztikai Évkönyv 1993. Országos Egészségbiztosítási Pénztár és Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság. Bp. 1994.
8. *Hablicsek László*: Családok és háztartások előreszámítása 1992—2010. Népeség tudományi Kutató Intézet Demográfiai Tájékoztató Füzetek 15. szám. Bp. 1994.
9. *Hablicsek László*: A gazdasági aktivitás előreszámítása, 1994—2010. Népeség tudományi Kutató Intézet Demográfiai Tájékoztató Füzetek 16. szám. Bp. 1994.

Tárgyszavak:

Családszerkezet
Lakáshelyzet
Gazdasági aktivitás

SOME ECONOMIC RELATIONS
OF THE CHANGES OF FAMILY- AND HOUSEHOLD-STRUCTURES

1. Lakások és háztartások száma, 1970—2010

	1970	1980	1990	1994	2010
Lakásállomány (ezerben)	3122	3542	3853	3955	4300 ¹
100 lakásra jutó lakos	331	302	269	260	230
100 szobára jutó lakos	202	152	114	109	92 ²
Háztartások száma (ezerben)	3328	3719	3890	3873	3812
100 lakásra jutó háztartás	108	105	101	98	89

¹Feltételezve a lakásállomány évi 20 ezer lakással való növekedését.

²Feltételezve a szobaszám évi 80 ezer szobával való növekedését, figyelembe véve a hozzáépítéseket is (2010-ben 10,7 millió szoba).

2. A háztartások háztartás-összetétel és gazdasági aktivitás szerint, 1970—2010

(ezer)

Háztartás- összetétel	Összesen			Aktív kereső van									Nincs aktív kereső, csak inaktív kereső/eltartott/munkanélküli		
				együtt			ebből								
	1970 1990 2010						1			2 és több					
				1970	1990	2010	1970	1990	2010	1970	1990	2010	1970	1990	2010
	(1) = (2) + (5)			(2) = (3) + (4)			(3)			(4)			(5)		

Összesen 3378 3890 3812 2746 2641 2125 1192 1202 . 1555 1439 . 631 1249 1687

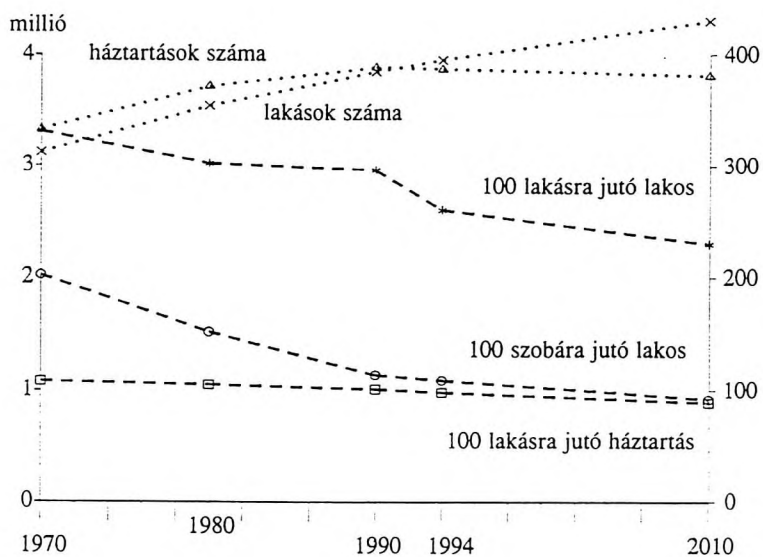
Házaspáros családok gyermekkel, gyermek nélkül³ 2269 2282 1955 2003 1782 1355 706 536 . 1297 1245 . 266 500 600

Egy szülő gyermekes családok 247 411 415 215 352 345 134 255 . 81 97 . 32 59 70

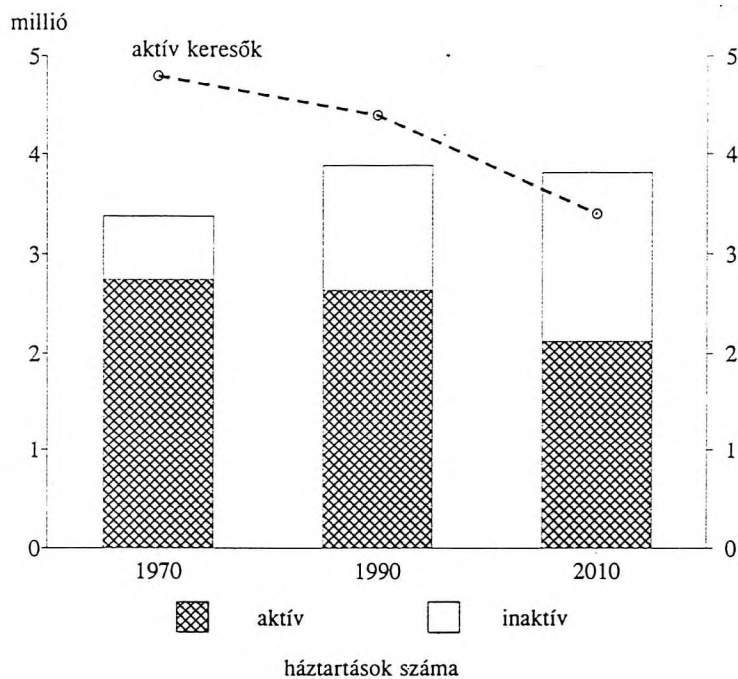
Egyszemélyes háztartások 590 946 1136 286 321 286 286 321 . — — . 304 625 850

Egyéb háztartások 272 251 306 243 186 139 67 88 . 177 97 . 29 65 167

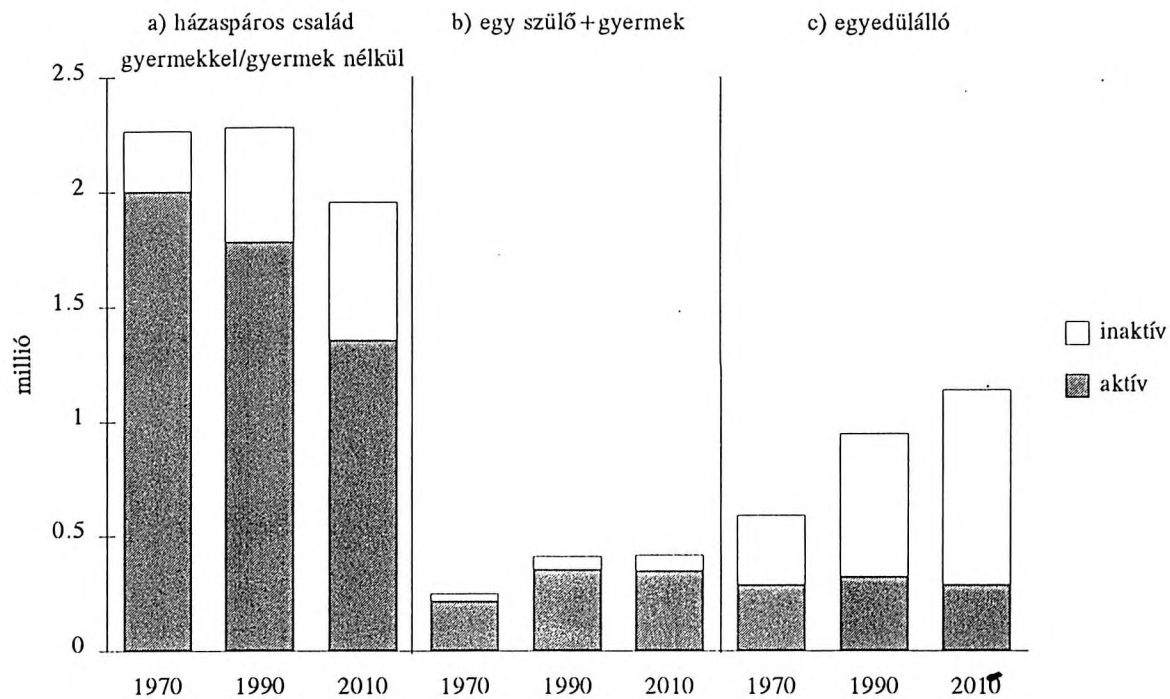
³Élettársi kapcsolatokkal együtt.

I. Lakások és háztartások

II. Aktív és inaktív háztartások, aktív keresők

III. Gazdasági aktivitás szerinti megoszlás egyes háztartás/család típusokban

AZ ÉRTEKEK VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA A CSALÁDOK MŰKÖDÉSÉRE

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

A Nemzetközi Családév alkalmából rendezett tudományos konferencia I. ülésén elhangzott főreferátum és a hozzászólások több oldalról mutatták be a családok jelenlegi helyzetét és nyilvánvalóvá tették, hogy az elmúlt három évtizedben lényeges fordulat következett be a családok formájában, szerkezetében és működésében. Olyan méretű változásnak lehettünk tanúi, amilyen korábban, a XIX. század második felében és a XX. század elején zajlott le és nem vitatjuk azon demográfusok, szociológusok megnevezésének jogosságát, akik a két folyamat hatásának méretét egybevetve ma "Második demográfiai átmenetről" beszélnek. Ahogy a három-négy gyereket szülő, de azokat fel is nevelő polgári család különbözött az előző hat-nyolc gyereket szülő, de azoknak felét el is veszítő paraszt családtól, úgy — vagy talán még jobban — eltér a házasságkötés nélkül együttélő, átlagosan kettőnél kevesebb gyermeket vállaló, nagy valószínűséggel életközösségét egy idő múlva megszüntető család a XX. század közepére jellemzőtől.

Az én feladatomban nem az, hogy megismételjek néhány délelőtt elhangzott megállapítást, hanem hogy megkíséreljem azt bemutatni, hogy a család formájának, szerkezetének és működésének változásával egyidejűleg lezajlott szemléleti átalakulások mennyiben hozhatók kapcsolatba az előbbiekkal; pontosabban választ keressek arra a kérdésre, hogy az emberek értékrendjében bekövetkezett módosulás milyen mértékig járult hozzá a "Második demográfiai átmenet"hez".

Bár az ismétlést el kívánom kerülni, mégis két jellegzetességét vissza kell idéznem a korábban elhangzottaknak. Az egyik a változás egész Európára kiterjedő jellege. Igaz, hogy kezdetének időpontja változott, de az eltérés egymásfél évtized volt. Ez az egyetemleges jelleg mindenképpen kizárja, hogy az egyes országokban bekövetkezett változásokat elsősorban helyi okokkal magyarázzuk, de ezen túlmenően — figyelembe véve, hogy az időbeli különbség nem lehetett elég az azonos gazdasági-társadalmi viszonyok kialakulására — különös jelentőséget tulajdonítsunk a médiáknak az új formák, magatartás típusok terjesztésében országhatárokon belül és keresztül egyaránt.

Tehát Portugáliától Finnorszáig, Hollandiától Ukrajnáig elterjedt változásokról van szó, de itt hivatkoznom kell egy másik, délelőtt elhangzott megállapításra: nincs egy ország sem, amelyben az új jellegzetességek univerzálisan elterjedtek volna és ne lennének kisebb vagy nagyobb társadalmi csoportok, amelyek továbbra is a korábbi nézeteket vallják, magatartásokat tanúsítják. Ez a család jövőbeni alakulására vonatkozó gondolkodásnál nem elfelejtendő.

Itt megjegyzendő, hogy a családi formák pluralitása és az egyes funkciók eltérő teljesítése korábban sem volt ismeretlen: így például a XX. század elején is, a "Viktóriánus" Európában mindenfelé előfordultak házasságkötés nélküli

együttélések, az önkéntes gyermektelenséget választó házaspárok és bontópe-
rek. A nagy különbség e jelenségek előfordulási gyakoriságának ugrásszerű
emelkedésében van, valamint a "széles" közvélemény megítélésében, mely
akkor az említetteket tekintette deviánsnak, míg ma a fiatalabb korosztályokban
fordított a helyzet.

Értekezésemben két részre bontva kísérlem meg az értékek változását
követni. Először a családi élet egyes jelenségeire vonatkozó szemléleti
változásokat kívánom külön-külön bemutatni, majd arra a kérdésre keresek
választ, hogy vannak-e az általános világnézetben bekövetkezett átalakulásnak
olyan jellegzetességei, amelyek egyaránt hatnak a különféle formák közötti
választásnál, a funkciók teljesítésénél.

Kezdjük a családok keletkezésével, az ebben bekövetkezett változás
szemléleti hátterének kutatásával. Európában a családok zöme évszázadok óta
házasságkötéssel jött létre és a házasságkötések népszerűsége a II. világháború
után még nőtt. Az 1960-as évek második felében indult hódító útjára Skandiná-
viában a házasságkötés nélküli együttélés s terjedt el Európa-szerte. Kétféle
értelmezése volt és van ma is. Az egyik szerint próbaházasságról van szó: azok
a párok, akik között érzelmileg már erős kötődés jött létre, annak érdekében,
hogy a házaselet minden körülményét gyakorlatban is kipróbálják összeköl-
töznek és házasságra csak azután lépnek, ha meggyőződtek választásuk
helyességéről. Ez a felfogás elsősorban az amerikai kutatók többségét jellemzi:
az ő általuk vizsgált együttélők többsége egyetemi kampuszokon költözik össze,
azaz a lakáskörülmények lényegesen különböznek a későbbi házaselet
viszonyaitól. De próbaházasságnak tekinti, vagy legalábbis hosszú időn át
annak minősítette az együttélést néhány kiemelkedő európai kutató is, mint pl.
Nave-Herz.

Amennyiben valóban próbaházasságról van szó, úgy az együttélés
választásánál tulajdonképpen csak egy erkölcsi norma változása játszik szerepet
s ez a zsidó-keresztény követelmény felfüggesztése, mely szerint a férfi és a nő
együttélésének feltétele e kapcsolat egyházi megáldása. Ennek gyengített
változata a közvélemény elmarasztaló megítélése azon esetekben, ha a
partnerek nem tartották szükségesnek együttélésüket hivatalosan regisztrálni.
Mind ez azonban feltételezhetően pótolhatik, amikor a próbaházasság véglegessé
válík a felek megítélése nyomán.

A házasságkötés nélküli együttélés másik értelmezése szerint ez helyettesíti
a házasságot, a felek, de a környezet szempontjából nincs különbség a kettő
között. A jelenséggel elsősorban svéd és holland vizsgálatok foglalkoztak s ezek
azt tapasztalták, hogy az együttélést választók közel fele nem-legitimált
kapcsolatát azonos értékűnek minősítette, mint a házasságot, gyermekeket szült
ebben a státusban és nem érzett semmi különbséget saját kapcsolata és a házasság
kapcsolat között. Intézményesült az együttélés: egyik széles körben elterjedt
formává vált. Mint a svéd *Trost* írja: a párok nem választják az együttélést a
házasság helyett: egyszerűen együttélnek. A kettő között a különbség abban
van, hogy alig van házasság melyet ne előzött volna meg együttélés, míg nem
minden együttélő szánja el magát, hogy előbb vagy utóbb mégis házasságot
kössön.

A belga *Lesthaege* más véleményen van: nem látja ennyire azonosnak a kétféle forma közül választókat. Szerinte különböző személyiségvonások döntik el, hogy ki köt házasságot és ki nem. A házasságot kötők nagyobb stabilitást kívánnak s ezt a hagyományos formákhoz való ragaszkodással remélik elérni. Az együttélők viszont kapcsolatukat, annak szükségleteik kielégítésében játszott szerepét nagyobbra értékelik és a viszony minőségére helyezik a hangsúlyt. Amennyiben ezen vágyuk nem teljesül, úgy megszakítják a kapcsolatot s ez okozza, hogy ezen együttélések több mint egyharmada felbomlik: a "válás" aránya magasabb mint a házasságoknál.

A szekularizáció, a vallási előírások figyelmen kívül hagyása az együttélők ezen második csoportjánál feltételezhető mélyebben gyökeredzik. Ugyanakkor nem kell feltétlenül filozófiai mélységű indoklásra gondolni. Erre utal *Trost* legújabb tanulmányának azon leírása, mely a svéd szakszervezetek házasságkötés érdekében kifejtett agitációjáról emlékszik meg: ennek hatására a szokásos havi 2000 házasságkötés helyett 1989 decemberében 64 000-en kötöttek házasságot, a mass mediától megdolgozva.

Valószínűleg átgondoltabb döntés a fiatalok és középkorúak részéről az, amikor egyáltalán nem hoznak létre tartós párkapcsolatot, sem házasságot, sem együttélést, hanem az egyedüllétet, az egyszemélyes háztartást választják. Ennek természetesen feltétele a megfelelő lakásellátottság. Ott, ahol ez megvan, mint Skandináviában és Hollandiában, az elmúlt évtized folyamán a "magányosan" élők aránya jelentősen emelkedett. Nehéz ezeket az ún. "Living Apart Together" (Különélve-együttélni) kapcsolatoktól elválasztani, hiszen a magányosok nem tesznek szerzetesi fogadalmat. Indokul erre a megoldásra a teljes függetlenség megőrzésére való törekvést szokták felhozni, ami mögött nemcsak a lehetséges partner iránti bizalmatlanság van, hanem a saját állhatatosságban való kétség is. Itt általánosabb emberképről van szó, amely nem hisz de nem is tartja szükségesnek a stabilitást, hanem az ösztönös igények korlátozása nélküli, spontán kielégítésben látja az emberi élet értelmét.

Ez a korlátozás nélküliség nyilvánul meg a házasság ideje alatt mással, mint a partnerrel folytatott szexuális élet ideológiájában, a "Nyitott házasság" ideológiájában is. Az *O'Neill* házaspárnak az 1970-es években megjelent ilyen című könyve nagy népszerűsége tett szert azáltal, hogy nemcsak a szükségsszerűségét fejtette ki annak, hogy a házastársak időnként más partnerrel is nemi kapcsolatot teremtsenek, hanem ezeket a "kirándulásokat" a házasság szemponjából is hasznosnak írta le: a házasságon kívül szerzett tapasztalatok ugyanis gazdagíthatják a házastársak érintkezését.

Ahhoz, hogy a nyitott házasság modellje egy adott házasságban jól funkcionáljon, szükséges, hogy a partnerek azon túl, hogy elfogadják az alapelvet, összhangban legyenek érzelmeik alakulását tekintve: ne kívánjanak teljes intimitást, ne akarjanak egymás "felei" lenni, akik megosztottnak örömben, bánatban, és társuk boldogulását sajátjukkal egyenértékűnek tekintik, sőt azért áldozatot is hajlandók hozni. A nyitott házasság sikerének záloga, hogy a felületen mozog: egyik fél sem támaszt totális kötődést kívánó igényeket.

Ez a visszafogottság nyilvánul meg a házasság felbontásának, a válásnak a megítélésében is. A mai családokat bemutató előadások egyik fő témája volt a

válások gyakoriságának emelkedése a 60-as évek óta Európa-szerte. E témakör szakértői nem győzik hangsúlyozni, hogy bár ez idő alatt az európai országok többségében olyan változásokat hajtottak végre a családjogban, mely egyszerűsítette a házasságok felbontását, nem ez volt a válások emelkedő tendenciájának az oka: általában a bontó keresetek számának növekedése, a tényleges családi helyzetűtől eltérő jogi státus értelmetlensége feszítette szét a korábbi jogi kereteket és ösztönözte a törvényhozókat a bontóperek lebonyolításának megkönnyítésére. Nem az én feladatom ezen a konferencián mind azoknak a társadalmi-gazdasági változásoknak az elemzése, amelyek a 60-as évek óta a házasságokat növekvő gyakorisággal a bíróságok elé vitték; én csak e folyamat háttérében tapasztalható szemléleti változásokról kívánok szólni.

Kézenfekvő ezt a szekularizálódásra való hivatkozással kezdeni. A római katolikus egyház a mai napig felbontatlannak tekinti az egyház által megkötött házasságot, ami azonban a katolikus többségű országok népességét is csak mérsékelten tartja vissza attól, hogy a válást, mint a házastársi konfliktus végső megoldását elfogadja. Ez felfogható úgy, hogy a népesség nagy része nem gyakorolja vallásának előírásait, de úgy is, hogy a hívőket sem tartja többnyire vissza a válástól az egyházi álláspont.

A házasságkötés nélküli együttélések terjedéséből arra lehetne következtetni, hogy akik ezen családi forma elterjedtsége mellett házasságot kötnek, azok ezt alaposan megfontolták és csak kivételes esetekben válnak el. Az adatok azonban ennek a feltételezésnek ellentmondanak: Svédországban, vagy Hollandiában az együttélések magas gyakorisága mellett nagy a mégis megkötött házasságok felbontásának gyakorisága is. Ebből arra következtethetünk, hogy a házasságkötést sem igen tartják egy életre szóló elkötelezettségnek. Ez vonatkozik azokra az országokra is, amelyekben a házasságkötés nélküli együttélés még nem olyan népszerű, mint például Magyarországon, ahol a fiatalok már a házasságkötés pillanatában is mint egyik lehetséges kimenetellel számolnak a válással. Ez a szemlélet részben a mindennapi tapasztalatokat tükrözi: a válás az emberek környezetében már olyan elterjedt, hogy semmiképpen sem tekinthető stigmatizálónak az elváltra nézve, továbbá minta is a konfliktus kezelésre nézve.

De szerepe van a válások magas gyakoriságában annak az általános szemlélet változásnak is, amelyről már az együttélésekkel kapcsolatban volt szó. Ez pedig a fokozódó individualizmus, mely minden kötöttséget rossz szemmel néz és ezért a házastársnak sem kíván lényeges engedményeket tenni. A másik a kísérletezés glorifikálása. Az egyénben rejlő lehetőségek kibontakoztatásához szükség van e szemlélet szerint arra, hogy változó helyzetekbe, különféle személyekkel kialakított kapcsolatokba kerüljön. A válás véget vet a rutinnak és utat nyit új, gazdagító viszony kialakítására.

Jelen családkonferenciánknak kiemelt témája a születések alakulása s ezért természetesen, hogy ezzel kapcsolatban is keressük a szemlélet változás hatását.

A gyermek társadalmi szerepének történeti alakulását bemutató neves francia kutató, *Aries*, mostanában írt tanulmányában az utolsó évtizedekre nézve azt tekintette a legjellemzőbbnek, hogy a gyermek jelentősége elhalványult a családban. Az első demográfiai átmenetet az utódcentrizmus jellemezte: a család fő törekvései a gyerekek nevelése, jövőjének biztosítása körül mutatkoz-

tak, a jelenlegi második átmenetben viszont a házastársaknak, partnereknek nincs többé szükségük gyerekekre ahhoz, hogy az önkifejtésnek maximumát produkálják.

Kétségtelen, hogy a gyerekvállalás csökkenő tendenciájában gazdasági motívumok is lényeges szerepet játszanak: a múlthoz viszonyítva nincs már szükség saját utódra ahhoz, hogy munkaképtelenné válás után biztosítva legyen az idős ember eltartása. A szakképesítéshez, magasabb végzettség megszerzéséhez szükséges idő meghosszabbodása csökkenti a gyerek közreműködésének lehetőségét a családi feladatok ellátásában. Költséges passzióknak is tekinthetik a szülők tisztán anyagi szempontból a gyerekszülést és felnevelést.

A magyar adatokból azt láthatjuk, hogy a gyerekellesnek minősíthető tendenciák a családoknak viszonylag kis hányadánál, 5–7 százalékánál játszhatnak közre abban, hogy egyáltalán nem születik gyerek. Ez közel van ahhoz a nagyságrendhez, amely biológiai, egészségügyi okokból nem is szülhet gyereket. Ebből következik, hogy nálunk a gyermek utánpótlás problémája elsősorban azzal függ össze, hogy a családok milyen hányada vállal csak egy, vagy két gyereket és mekkora a három- és többgyermekes családok aránya.

Az egygyermekes családok növekvő hányada nemcsak Magyarországra jellemző, hanem a nyugat-európai országokra is. Abban, hogy egy gyerek után végeszakad a család szülési hajlandóságának a családkutatók egy része azt a "sokkot" okolja, amely az első gyerek megérkezéssel a házaspárt éri, akiknek addigi életét sok tekintetben át kell szervezni, több kialakult szokását feladnia, és ami többnyire a családi költségvetésben is jelentős negatív hatással van. Másik felfogás szerint sokan kezdetől fogva csak egy gyereket akarnak, mivel azt a funkciót, amit ma a gyerek elsősorban a szülők életében betölt egy gyerek is képes ellátni, nevezetesen a szülők érzelmi szükségleteinek kielégítését. Ezért nincs a szülők számára több gyerekekre szükség ezen orientáció esetében.

Az 5–7 százalékos gyermektelenség több nyugat-európai országban már nem érvényes. A svájci *Höpflinger* azt találta, hogy az 1940 és 1950 között született nők közül Ausztriában 31, Németországban 21, Angliában 20, Franciaországban 10 százalék maradt gyermektelen. Ha ezen arányok tartósan bizonyulnak és más országokra is áttérjednek, akkor lényegesen megváltozik a képünk a tipikus családokról.

A gyermekszüléssel kapcsolatos szemlélet alakulását vizsgálva még egy jelenséget kell megemlíteni s ez a házasságon kívüli születések arányának jelentős emelkedése, amiről Magyarországgal kapcsolatban is történt hivatkozás. Ennek mérete országonként erősen változó és meglepően az egyes országokra jellemző keresztény felekezet szerint változik a kép. A protestáns országok azok, ahol a házasságon kívüli születések aránya magas, míg a katolikus országokban alacsony. Meglepőnek a különbséget azért nevezem, mert mint láttuk, a szekularizálódás más területeken nagyon lecsökkentette a felekezeti hovatartozás hatását a XX. század végére. Ez esetben viszont úgy látszik egy adott kulturális pattern, amelyiknek vallási eredete volt, tovább élt a szekularizálódás után is.

A családi élet egyes jellegzetességeivel kapcsolatban arra törekedtem, hogy az adott jelenség tekintetében szerepet játszó szemléletre hívjam fel a figyelmet. Előadásom hátralevő részében arra a kérdésre keresek választ, hogy mennyiben

mutatható ki olyan általános világnézeti változás a XX. század utolsó harmadában, mely mintegy összefogó magyarázatot adna a család változására, a népesség jelentős hányadánál.

Mint előadásom címe jelzi az emberek értékeiben bekövetkezett változást kívánom kapcsolatba hozni a családi életnél megfigyelt átalakulással. *Kluckhohn* definícióját elfogadva az értékeket azon kívánatos dolgoknak fogom fel, amelyek a lehetséges módok, eszközök és célok közül való választást befolyásolják. Ezek absztrakt ideák, nincsenek kötve egy speciális tárgyhoz, vagy szituációhoz, hanem a cselekvés végső céljára, követendő módjára vonatkozó elképzeléseket fejezik ki.

Ilyen érték az egyéni autonómia, a külső előírásoktól, a szocializáció során internalizált szabályoktól való függetlenség. Másként fogalmazva ez tagadása a mindenki számára mérvadó normáknak, mint amilyenek a család-működését szabályozó írott vagy íratlan szabályok.

A szabályok elvetését az autonómiára való törekvés mellett azzal is szokták indokolni, hogy ezek mögött nincs objektív megfigyelésen, kétségbe vonhatatlan tapasztalaton nyugvó ismereti bázis. Nem is lehet, mert nincs fixen megragadható valóság; képeink vannak a történésekről s ezek szubjektívek. Semmiféle tekintély kinyilatkozása sem fogadható el, sem transzcendentális, sem racionális hivatkozású. Ezek nem érdemelnek több hitelt mint bárkinek a mindennapi tapasztalatai.

Az egyéni autonómiához kapcsolódó másik, vizsgálódásunk szempontjából lényeges érték az önkifejtése. Itt a bennünk rejlő képességek, készségek minél teljesebb érvényesítése az irányító szempont. Ebben nem korlátozhat bennünket saját énünk sem, annak pillanatnyilag adott jellegzettségei: énünk változó és arra kell törekednünk, hogy ezt a változást mozdítsuk elő. Ennek módja az állandó kísérletezés minden területen. Hátrányos minden külső kötöttség, amely a kísérletezés útjába áll, például az egy életre szóló házasságkötés, vagy a gyermekvállalás, amely kötelezettségeket von maga után.

Az új szemlélet értéke az ösztönösség és a spontaneitás is. Ezekkel együtt jár egy a megelőző korszakban nagyra becsült értéknek, a racionalitásnak a tagadása. A racionalitás nemcsak a valóság megismerésénél mondott csődöt, e szemlélet szerint, hanem a jövőre vonatkozó tervezésekben, megfontolásokban is. Sem a tudományos aparátussal végrehajtott előreszámítások, sem a mindennapi meditációk nem voltak képesek a bekövetkező folyamatokat előre kiszámítani, s közben a fontolgatás devitalizált, kiölte az élvezetet a végül végrehajtott cselekedetből, megtörte annak lendületét. A gyors akciókat kell előnybe részesíteni, vállalva a kockázatot a cselekvő számára és nem sokat törődve annak másokra gyakorolt esetleges negatív hatásával. A családi élet szempontjából ez az individualizmusnak a családi szolidaritás fölé való helyezését jelenti.

Az itt felsorolt értékek mellé logikusan oda sorakozik az értékek pluralitásának meghirdetése. Ez viszont azzal is jár, hogy ez a szemlélet nem léphet fel azzal az univerzális érvényesség igényével, mint a megelőző vallási vagy világi világnézetek tették. Következik ebből, hogy a család intézményének esetében egymás mellett megtalálhatók az új és a korábbi formák. A változás hangsúlyozása pedig ideológiát nyújt minden egyes személy számára, hogy élete

folyamán, ha kedve van, a hagyományos formákkal, magatartásokkal is kísérletezzon.

Az értékek változása a népesség jelentős hányadának családi magatartását átalakította, véglegesen, vagy átmenetileg, de nem hozott létre egységes képet. A jelen helyzet vizsgálata és értelmezése éppen ezért a különböző társadalmi csoportokkal külön-külön foglalkozó megközelítést igényel.

A pluralitás figyelembevétele nélkül nem kísérrelhetjük meg annak a kérdésnek a megválaszolását sem, hogy mi várható a jövőben, mennyiben képzelhető el a család átalakulási folyamatának visszafordítása? A kérdés inkább úgy fogalmazandó meg, hogy mik a kilátások arra nézve, hogy a népességen belül megnő, nagyobb arányúvá válik azok hányada, akik a legalizált, stabil párkapcsolatokat fontosnak tartják egyéniségük érvényesítéséhez, biztonságra törekednek elsősorban és a kölcsönös szolidaritást többre becsülik, mint az egyéni sikereket, alkalmankénti élményeket.

Nem tudunk választ adni erre a kérdésre, de az 1940-es és 50-es évek családcentrikus fordulata mutatja, hogy volt már példa a jelenlegi tendenciával ellenkező irányú változásra is Európában és abban az esetben, ha a gazdasági és politikai körülmények is kedvezően alakulnak a stabil, nagyobb létszámú családok számára, akkor nem kilátástalan a már többször elparentált család intézményének jövője.

Tárgyszó:

Családszociológia

**THE EFFECT OF THE CHANGES IN VALUE JUDGEMENT
ON THE FUNCTION OF FAMILIES**

ÉRTÉKEK EGYSÉGE ÉS PLURALITÁSA A CSALÁDI SZOCIALIZÁCIÓBAN

SOMLAI PÉTER

Érdekes kérdések vehetők fel az értékek szocializációjáról, ha egységüket és sokféleségüket próbáljuk meg összefügsbe hozni a családok stabilitásával, a családtagok kapcsolatainak alakulásával és személyiségük fejlődésével. Hadd jelezzem az így adódó problémák körét, tematikáját, főként pedig ellentmondásait két kérdéssel:

- Fenntarthatók-e a családok a szocializáció elsődleges intézményeiként és nyújthatnak-e kellő támaszt tagjaiknak egységes értékrend nélkül?
- Fenntartható-e egységes és stabil családi értékrend patológiák nélkül és torzulásmentesen a modern társadalmakban, a gyorsan változó létfeltételek, perspektívák és a kulturális sokféleség világában?

E kérdések ellentétes feltételezéseit, eltérő kiindulási pontjait és utalásait próbálom árnyalni a továbbiakban elméleti szempontok és összefüggések szembeállításával.

a) Anómia és dezintegráció

Sokféle változatban fogalmazták meg szociológusok az értékrendek egységének funkcióit, stabilitásuk igényét és felbomlásuk okait a társadalmi-kulturális modernizáció kibontakozásától és a modern társadalomelmélet kialakulásától kezdve. E változatok közül századunkban a *funkcionalista magyarázat* terjedt el legszélesebb körben.

A funkcionalizmus a kulturális folyamatosság, a szociális integráció, a személyiség "stabilitása", a "normatív rend", illetve a bomlás (az "anómia", a "devianciák") fogalmkörében értelmezi az értékeket és szocializációt. Eszerint egyén és társadalom egészséges állapotához nélkülözhetetlen az értékek valamilyen egységes rendszere, továbbá az, hogy az emberek tudják, mihez kell igazodniuk. Ellenkező esetben anómia támad, tartós zavar az emberek viselkedésében, a társadalmi együttműködésben.

E. Durkheim fejtette ki (elsőként "Az öngyilkosság" című monográfiájában) azt a hipotézist, hogy az anómia elsősorban a modern társadalmakra jellemző. Ennek oka szerinte a régebbi szabályozó erők gyengülése, a vallásos világképek, hitek és erkölcsiség megrendülése, a hagyományos családi kötelek megbomlása. A világias szellemiség, a fokozott önzés és individualizmus korában "a kollektív érzések meggyengülnek" /1/, a társadalom ... kevésbé tudja visszafogni a divergáló tendenciákat" /2/.

Az anómiát kísérő jelenségek közül előbb *E. Durkheim*, majd főként amerikai követői (*T. Parsons*, *R.K. Merton* és mások) hangsúlyozták az élet értelmének elvesztését, a személyes és szociális patológiákat, az öngyilkosságok és másfajta devianciák számának növekedését.

A házassági és családi anómia azzal jár, hogy a házastársak, a szülők és gyerekek nem tudhatják, valójában mi az elsődleges és mi a másodlagos, miben higgyenek, mire törekedjenek. Ilyenkor megszűnik az összhang egyfelől az értelmes céllá tehető értékek, másfelől a rendelkezésre álló eszközök között. Mindez felbomlasztja a családi szerepkészletet, a nemek és nemzedékek kölcsönösségének rendjét is. A szabályozatlanság helyzeteiben a családtagok magatartása kiszámíthatatlanná, kapcsolatuk bizonytalanná, énjük és identitásuk zavarossá válik.

Ennek az elméletnek nagy hatása volt és van a családszociológiában, a szocializáció-kutatásban, illetve annak határterületein. A modern családok kohéziós problémáiról, a családi és rokonsági kötelek alakulásáról, a nevelésről szóló kutatások hosszú sora használja gondolati előfeltevésként az említett szempontokat. Például a házasságon kívüli együttélési formák terjedése, a válások növekvő száma, az öregek magányossága vagy az intézményes gyermekvédelem kapcsán. Vagy amikor rámutatnak, hogy a modern családokban kevés idő jut a gyerekekre, hogy a pedagógusok és a szülők nem tudnak versenyezni a gyerekek kortárs-csoportjainak hatásával, illetve a tömegkommunikáció értékmintáival és a tömegkultúra bálványáival.

A gyakori hivatkozás nem véletlen, hiszen az értékek egységének, mint elsődleges funkcionális követelménynek eszméje egybevág a közgondolkodás egyik vélemény-csoportjával. A tömegkommunikáció is naponta emlegeti az értékrend egységének hiányát, a család és a szocializáció zavarait főként fiatalkorúak bűnözése, kábítószeresek vagy új, erőszakos kultuszok terjedése kapcsán.

A funkcionalista magyarázat azonban nem fér össze több fontos kérdéssel és szemponttal. Például azzal, hogyan alakulhatnak ki mentális zavarok, súlyos magatartásproblémák, patológiák "túlszervezett családokban". Vagy hogyan keletkezhetnek embertelen előítéletek a magas fokú integráció, egység és a rend közepette? Már *Gordon Allport* utalt a szocializáció fő tendenciáira olyan családokban, ahol elnyomják a gyerek önálló kezdeményezését, ahol nem a bizalom és türelem, hanem a hatalom és engedelmesség szabályozza a kapcsolatokat.

E. Durkheim elméletével szemben *J. Piaget* hangsúlyozta a nem kényszerűen, hanem szabadon elfogadott, nem egyoldalú tekintélyen, hanem kölcsönösen kívánatos együttműködésen alapuló szabályozás fontosságát: "...civilizált társadalmaink, vagyis éppen azok, amelyekhez a gyermeknek alkalmazkodnia kell, a kényszerű szabályt mindinkább az együttműködés folyamán szabadon elfogadott szabállyal törekednek helyettesíteni. A demokrácia lényegéhez tartozik, hogy a törvényt a közösségi akarat termékének tartsa, és ne egy transzcendens akarat vagy egy isteni jogon alapuló tekintély kisugárzásának tekintse. A demokrácia lényegéhez tartozik tehát, hogy a tekintély egyoldalú tisztelete helyett az autonóm akaratok kölcsönös tiszteletét hozza létre" /3/.

A rendet személytelennek tüntetik fel azok, akik kizárólag az értékekre, normákra és hagyományokra hivatkoznak, pedig a normatív rend érvényességének elfogadása nagyon is személyes kérdés. Az értékek bármilyen egységes rendje mindig hatalmat jelent egyesek és alávetettséget mások számára. S ez nemcsak az uralom makrostruktúrára vonatkozik, hanem a családra is. Ezért

is keresnek társas szerkezeteket és személyközi magatartásmintákat azok a szociológusok és szociálpszichológusok, akik az engedelmisséget, konformizmust és lázadást kiváltó okokat kutatják.

b) Sokféleség és kreativitás

Szabályokat nemcsak tudomásul venni és követni lehet, hanem kijátszani és megkerülni, látszólagosan elfogadni és hallgatólagosan megkettőzni is. A családi szocializáció során ezeket a manővereket is elsajátítjuk. A szabályokat azért is tudja többféleképp értelmezni a gyerek, mert szocializációja nemcsak a családban és nemcsak a felnőttek irányítása alatt folyik. A kortársak a szülőkhöz képest mindig új perspektívákat jelenítenek meg és új értékeket érvényesítenek /4/. Mindezek révén felfedezéshez juthat a gyerek, s megváltozhat gondolkodása nemcsak egyik vagy másik normáról, hanem a szabályok mibenlétéről is. Ettől kezdve megnyílik az út a hetronóm erkölctől az autonóm erkölcs felé. E változás lényege az, hogy ettől fogva *a szabályoknak elvileg megvitathatóknak kell lenniük, hiszen érvényességük a vita résztvevőinek egyetértésétől függ.* Tekintélye ezentúl is lehet valamelyik interkációs partnernek, ennek forrása azonban nem lehet "kívülről" a tagok közötti együttműködés.

A norma-szabályozás fejlődése tehát szorosan összefügg azzal, hogy a szocializációban többféle — az életkor előrehaladtával egyre többféle — vonatkozási személy és csoport működik közre. A modern társadalmak és kultúrák amúgy is növelték a partnerek sokféleségét, szempontjaik változatosságát. Szembeötlő jellegzetessége a huszadik század emberének az életfeltételek gyakori és gyors változása. Vonatkozik ez a népmozgalmi jelenségektől kezdve a gazdasági és politikai rendszereken át a tudományos ismeretekig vagy művészeti stílusokig szinte mindenre. Alaposan változnak a családi szocializáció szervezeti keretei és tartalmi is. Hadd hivatkozzak itt néhány közismert tendenciára!

A modern társadalmakban sokféle, családi és családon kívüli formában élnek az emberek. Az *életformák pluralitása* részben a kitolódott életkor, a sokféle életszakasz, az eltérő életfunkciók, szerepek és kapcsolatok következménye. Részben viszont a szubkultúrák gazdagságáé, a változásoké, az egyéni és családi mobilitásé. A modernizáció tehát ösztönöz a sokféleség eltűrésére, illetve az ezekkel kapcsolatos jogosultságok garantálására.

A családi szocializáció egyik legtöbbet kutatott területe a *nemi és házastársi szerepek*, kapcsolatok problémája. Hozzájárul ehhez a nők társadalmi helyzetének (képzettségüknek, munkavállalási arányuknak, közéleti szerepvállalásuknak stb.) megváltozása, a nemi érintkezés, a szexuális normák és magatartások módosulása. De az is, hogy egyre több férfi folytat olyan tevékenységeket, mely korábban a feleségek, anyák, nagymamák kizárólagos szerepköréhez tartozott: csecsemőgondozást, kisgyerekek fürdetését, óvodások hazakísérését, játékot és tanulást gyerekeikkel, közös kirándulást stb. De megváltoztak az *életkori szerepek* is. Elegendő lesz ezzel kapcsolatban a

kamaszkorra utalni, ami egyre hosszabb lett a század folyamán többek között a közoktatás elterjedése, a felsőszintű képzés eltömegesedése miatt.

A közvélemény is másként foglalkozik az értékekkel és magatartásszabályokkal. Korábban a családi élet feszültségeit, zavarait és a családtagok magatartását szinte kizárólagosan erkölcsi nézőpontból, a hagyományok felől ítélték meg. Ehhez képest megfigyelhető, hogy a század folyamán eltolódott a közgondolkodás olyan szempontok felé, melyek inkább *mentális jelenségekre, szocializációs hatásokra, a személyiség számára kedvező vagy patogén folyamatokra vonatkoznak*. Mindez összefügg az ún. "permisszív nevelés" ideológiájával, a pszichiátria és pszichoterápia népszerűvé válásával.

A szocializáció változását mutatja az is, hogy a családtagok elbizonytalanodtak magánéletük alakításában. Például a gyereknevelés problémái egész sor egészségügyi, lélektani, gyógypedagógiai szakmára tartoznak. A mai szülő megtanulja, hogy alig ért valamihez, hogy tájékozatlan a gyerek fejlődésének problémáiban, nem ért a helyes táplálkozáshoz, a testi és lelki higiéne követelményeihez, nem tudja, mekkora alvás- és mozgásigénye van a gyerekeknek. Tudja, hogy gyerekére csecsemőkortól ezerféle veszély leselkedik, s hogy egy szülőnek hozzáértő, hivatásos orvosoktól, gondozóktól kell megtanulnia, milyen mozgást kell(ene) végeznie gyerekének egy évesen, miként kell őt öltöztetni télen és nyáron, mit és mikor játsszék a fiú és a kislány. Egyre többen vesznek igénybe *professzionális segítséget* a csecsemő- és gyerekgondozásban, a nevelésben, pályaválasztásban, de szexuális ügyekben, párkonfliktusokban is. A fejlett országokban növekszik az önismereti csoportokba és szülői tréningbe járók száma.

Az újabb elméletek rámutatnak arra, hogy a családi szocializáció nem egyirányú utca, nemcsak a szülők, nagyszülők és más felnőttek szocializálják a gyerekeket, hanem ők is tanulnak, változnak eközben. A szocializáció újabb kutatási irányaiban előtérbe került a szociális kreativitás jelenségköre, s vele a látens struktúrák, a kapcsolatok kommunikatív "mélyszerkezetei". Ilyen szempontok nyomán terjedt el például a *személyközi kompetenciák vizsgálata*. Ez a fogalom arra vonatkozik, hogy mennyire tudjuk meghatározni társas viszonyainkat, kooperációink vagy konfliktusaink helyzeteit, partnereink magatartását, döntéseit és választásait. Sokszor éppen azoknak van magas szintű szociális kompetenciájuk, akik gyengének látszanak a kapcsolatok felszínén. A fiatalabb gyerek társas befolyása határozottabb lehet például, mint idősebb testvéréé. Kutatók kiderítették, hogy már a csecsemőknek is van szociális kompetenciája, s ezzel néha erősebben tudják ellenőrizni egyik vagy másik szülő viselkedését, mint azok az övékét.

A szociális kreativitás és az interakcionizmus elméletei azonban megakadnak egy sor problémánál vagy kitérnek értelmezésük elől. Nem tudják megmagyarázni azt, hogyan maradnak fenn, hogyan örökítődnek át az ún. "természetes beállítódások" és kulturális magátólértetődőségek. Nem méri fel azokat a kognitív és normatív tényezőket, melyeket az egyének felhasználnak helyzet- és státuszmeghatározásaik, illetve szabályalkotásaik során. Értelmezésük szerint a normatív rend mindig megváltoztatható, de nem adnak számot arról, miből fakad állandósága és ellenálló ereje.

JEGYZETEK

1. *Durkheim*, 1986: 178.
2. *Durkheim*, 1986: 160.
3. *Piaget*, 1970a: 430.
4. Lásd: *Youniss*, 1984.

IRODALOM

- E. Durkheim* 1986. (1893) A társadalmi munkamegosztásról (részletek) — Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- J. Piaget* 1970. A gyermek kétféle erkölce — in: *Piaget*, Válogatott tanulmányok — Bp. Gondolat k. 407—439. old.
- Youniss, James* 1984. Moral, kommunikative Beziehungen und die Entwicklung der Reziprozität — S. 34—60 in: *Edelstein, W.—J. Habermas* (hrsg) Soziale Interaktion und soziales Verstehen — Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Tárgyszó:

Családszociológia

UNITY AND PLURALITY OF VALUES IN FAMILY SPECIALIZATION

CSALÁD ÉS MUNKA — KONFLIKTUS VAGY HARMÓNIA

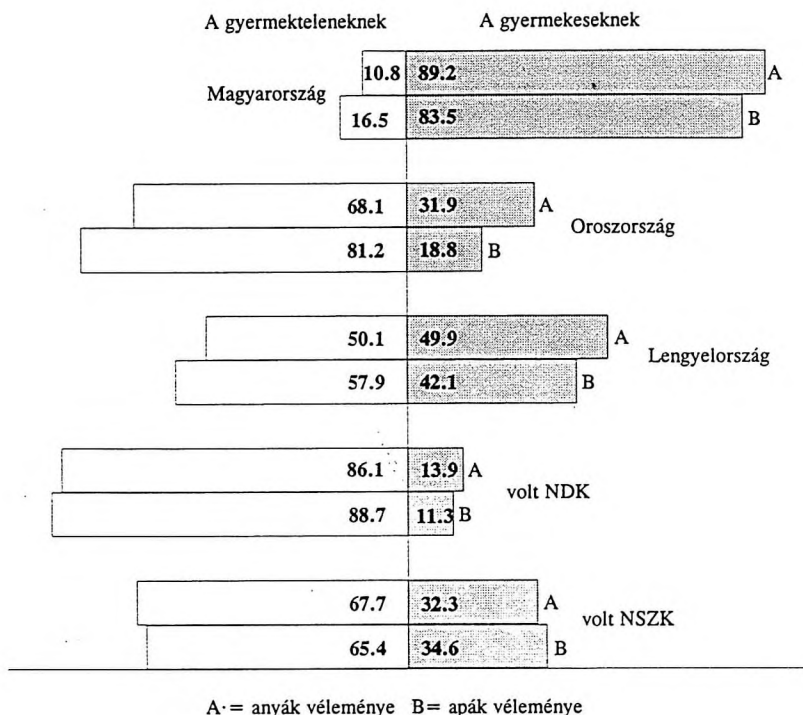
PONGRÁCZ TIBORNÉ

A családi feladatok és a munka vagy hivatás összeegyeztetésének, összeegyeztethetőségének kérdése örökzöld téma nemcsak a társadalomtudományban, de a szélesebb közvéleményben is.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben, a 70-es évek közepe óta, *S. Molnár Edittel* végzett kutatásaink azt mutatták, hogy nemcsak az érintett, a konfliktusszituációt naponta átélő gyermekes anyák, de a társadalom túlnyomó többsége is a gyermeket nevelő nők főhivatású anyaságával, a kereső tevékenység hosszabb idejű szüneteltetésével értettek volna egyet. A gyermekes anyák munkavállalásának negatív megítélését nemcsak intézetünkben végzett kutatásaink, de e témakörben végzett más kutatások is egyértelműen alátámasztották. Úgy tűnik azonban, hogy az utóbbi években, éppen az érintett gyermekszülési korban lévő női népesség körében megváltozott, megnőtt a munka, a hivatás értéke, jelentősége. Mindenesetre erre következtethetünk annak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak az eredményeiből, melyet a közelmúltban *S. Molnár Edittel* együtt végeztünk. A kutatás 6 éven aluli gyermeket nevelő apák és anyák kérdőíves megkérdezésén alapult (Magyarországon kívül kiterjedt Németország keleti és nyugati régiójára, Lengyelországra és Oroszországra). A gyermekneveléssel, szociálpolitikával kapcsolatban számos témakört vizsgált, amelyből — az idő rövidsége miatt — én a munkával és a családdal kapcsolatos értékrend változását, illetve változatlanóságát szeretném bemutatni.

Változatlanóságát mondtam, mert ami a család, a gyermek jelentőségét illeti, a megkérdezettek értékrendjében minden más értéket megelőzve, majorálva a legfontosabb helyet foglalja el. Joggal lehet erre a megállapításra azt mondani, hogy ez teljesen természetes, hiszen gyermeket vállaló, gyermeket nevelő szülők véleményéről van szó, s az lenne meglepő, ha nem lennének család- és gyermekcentrikusak. Valóban minden vizsgált országban a család a szülők értékrendjének abszolút vezető helyét foglalja el, de nem elhanyagolhatók azok a különbségek, amelyek az egyes országok között a gyermek, és a család jelentőségének megítélésében tapasztalhatók. Ennek illusztrálására két kérdés válaszmegoszlásait szeretném bemutatni.

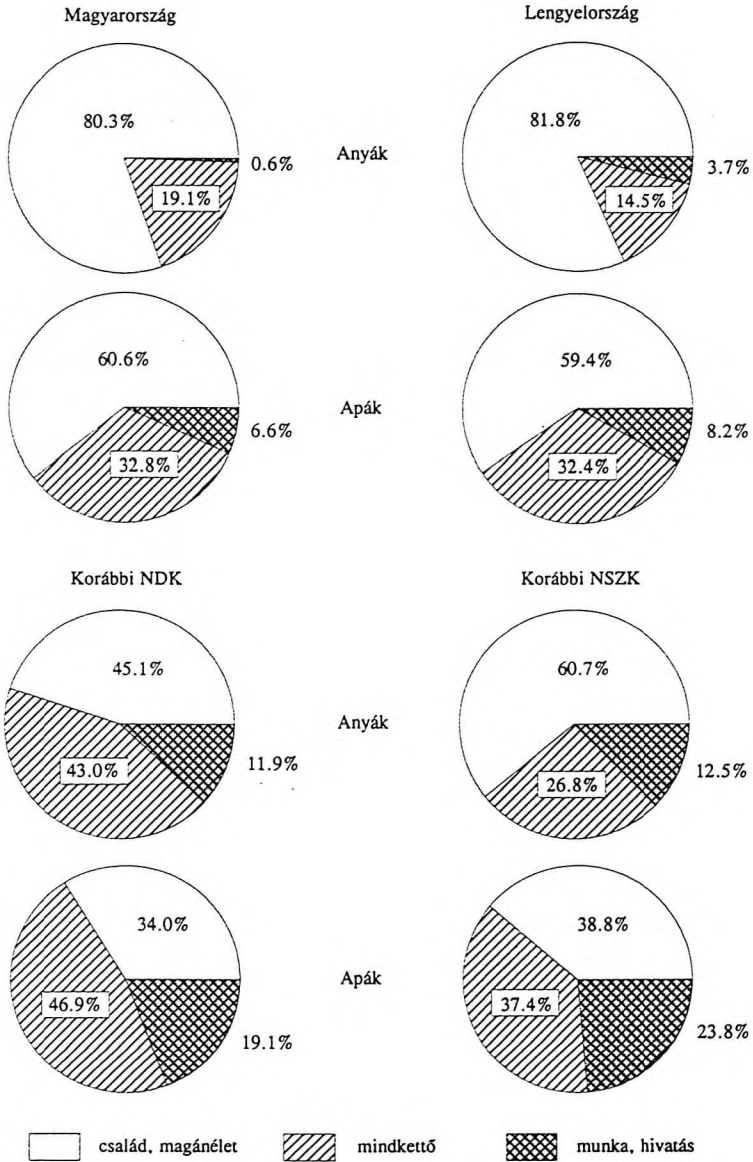
Úgy gondolom sokat elárul egy társadalom gondolkodás módjáról, érték szemléletéről a gyermekes szülők véleménye arról, hogy az élet gyermekkel vagy gyermek nélkül jobb-e? A vizsgált országok közül egy kivételével valamennyiben többségi vélemény — a kelet-német területeken igen erős többségi vélemény —, hogy a gyermekteleneknek jobb az élete. Ezzel szemben Magyarországon a megkérdezettek közel 90%-a vallja, hogy a gyermekeseknek jobb az élete, mint akiknek nincs gyermeke.

I. Kinek jobb az életben?

A fiatal magyar szülőknek ezt az eltérő attitűdjét az magyarázza, hogy nálunk a gyermekes státushoz a szülők elsősorban nem az anyagi problémákat, a fizikai és idegi megterhelést, hanem a gyermek nyújtotta érzelmi többletet társítják; nálunk a gyermekkel kapcsolatban nem az áldozatvállalás, az anyagi hátrány dominál, hanem az a harmónia, boldogság, amit a gyermek léte a szülők és a család számára jelent.

A másik kérdés, mely a magyar népesség erőteljes családcentrikusságát bizonyítja a családnak, illetve a munkának/hivatásnak a szülők életében betöltött szerepét mutatja.

II. Minek van nagyobb szerepe az életben?

A szülők valamennyi országban — és ez kisgyermeket nevelő szülők esetében természetes — a családot, a munkát, a foglalkozás elé helyezték.

A család dominanciája leginkább a magyar és a lengyel anyákat jellemzi, míg viszonylag gyenge a keletnémet nők esetében. A keletnémet anyák beállítottsága inkább a férfiakéhoz hasonlít: a többség életében a munka és a család azonos jelentőségű, sőt kimutatható egy viszonylag jelentős (gyermekes anyákról van szó!), egyértelműen munkaorientált réteg is.

Míg a kutatás egészére igaz, hogy a férfiak és nők véleménye országonként általában nem tér el egymástól, ebben a kérdésben a férfiak és nők beállítottsága érezhetően különbözik. Az apákat a két szféra iránti egyidejű elkötelezettség, illetve erősebb munkaorientáltság jellemzi. Legkevésbé munkacentrikusnak — az anyákhoz hasonlóan — a magyar és a lengyel apák mutatkoztak. A magyar szülők — nemcsak az anyák, de az apák is — erős családcentríkusságát a kutatás további megállapításai is alátámasztják, melyekre időhiányban nem tudok kitérni. Hangsúlyozni kell, hogy ez a család- és gyermekcentrikusság talán triviolitásnak tűnik, hiszen gyermek nevelő népességről, kisgyermeket nevelő férfiakra és nőkre van szó, de éppen a nemzetközi összehasonlítás a vizsgált többi ország hasonló összetételű, azonos helyzetben levő szülő népességének a véleményeltérései, beállítódási különbségei bizonyítják, hogy a magyar szülők családcentríkussága korántsem annyira magától értetődő.

A kisgyermekes anyák értékrendjében a családi élet primátusa mellett azonban új elemként jelenik meg a munka, a hivatás felértékelődése. Míg korábbi kutatásaink azt mutatták, hogy mind az érintett anyák, mind a lakosság túlnyomó többsége az anyák hosszabb, a gyermek 10—14 éves koráig való otthonmaradását preferálták és a kereső tevékenységet ebben az életszakaszban szükséges rossznak tekintették, a mai fiatal 30—35 év alatti női népesség már korántsem így gondolkodik.

Hogy a fiatal szülő-generáció számára a nők munkavállalása ma már nem csupán anyagi kényszer, bizonyítja, hogy a nők körében minden országban többségi vélemény: akkor is a kereső tevékenységet választanák, ha férjük el tudná tartani a családot. A teljes munkaidő helyett azonban a részmunkaidős foglalkoztatást részesítenék előnyben.

A munka szerepe, jelentősége tehát a nők életében megnőtt, de az ambíciók csak addig a határig terjednek, amíg ez a családi életet, harmóniát nem veszélyeztet. Kutatásunk azt mutatta ugyanis, hogy a vizsgált országok közül a magyar apákban és anyákban él a legmérsékeltebb vágy munkahelyi előmenetel vagy karrier után, s éppen azért, mert úgy vélik, ez felborítaná a család eddigi kialakított életét, harmóniáját.

Végül mi az üzenete az elmondottaknak a politika, a családpolitika és a családpolitikusok számára:

- a magyar társadalomban a családi értékek, a családorientáltság még erőteljesen — a volt szocialista országokhoz képest lényegesen markánsabban jelen van. Ezt bizonyítja, hogy a nehéz gazdasági helyzet ellenére, annak ellenére, hogy a gyermekvállalás sok esetben a család szegénységbe süllyedését eredményezi (Magyar Háztartási Panel 1993) nem következett be a születési arányszámok olyan drámai csökkenése mint például Németország keleti területein. Ezért a társadalompoliti-

kának és családpolitikának anyagi és erkölcsi támogatással arra kell törekednie, hogy megóvja, megvédje, sőt erősítse ezt a család- és gyermekcentrikus értékrendet.

- Elfogadva a nők munkaorientáltságának erősödését, de egyben növekvő igényét a részidős munkavégzésre terjeszteni, támogatni és propagálni kell mind a munkáltatók, mind a munkavállalók körében ezt a foglalkoztatási formát.

Úgy vélem, hogy amelyik társadalom családorientált, az jövőorientált is. Ezért a pesszimista közvélemény-kutatási adatok ellenére úgy gondolom, hogy a magyar családok bíznak saját jövőjükben és az ország jövőjében is.

Tárgyszavak:

Család
Munkahely
Attitűd

FAMILY AND GAINFUL OCCUPATION — CONFLICT OR HARMONY

A PARASZTCSALÁD MORÁLIS ÖKONÓMIÁJA

HOFER TAMÁS

Hozzászólásom a régi, kollektivizálás előtti, részben még II. világháború előtti parasztcsaládról szól. Egy 1951-től, illetve 1954-től *Fél Edittel* együtt a Heves megyei Átányon végzett terepmunka és egy 1966-ban elkészült (de csak 1972-ben megjelent) monográfia /1/ másod elemzését adja.

Az elemzés elméleti keretét az *E.P. Thompson* által bevezetett "morális ökonómia" fogalmat, illetve ennek a fogalomnak egy sajátos értelmezését használom. A "morális ökonómiát" *Thompson* az angol munkásosztály kialakulásáról írt, ma már klasszikusnak számító munkájában vezette be /2/. Arra keresett magyarázatot, hogy a 18. század közepén gyakori "kenyér-zendülések", "gabona-zavargások" hátterében mi állt. A történészek jelentős része hajlamos volt ezekben a felháborodásnak, dühnek valami elemi, "rohamszerű" kitörését látni. *Thompson* azonban rámutatott, hogy a kenyér árának mértéken túli emelése, vagy a kenyér súlyának, minőségének csökkenése miatt felháborodott emberek nagyon is átgondoltan, következetesen egy olyan régebbi, a kapitalista piaci viszonyok előtti erkölcs alapján cselekedtek, amely különösen ínség idején elvárta a közösség érdekeinek tiszteletét, a piac szabályozását, mely tisztességtelennek minősítette, "a nép szükségén való nyereszkedést az élelmiszerárak tisztességtelen fölhajtásával". Maguk a zendülők is gyakran igen fegyelmetlenül jártak el: a gabonakereskedő, a malom lefoglalt készleteit az igazságosnak tartott áron kimérték, a vételárral elszámoltak.

Thompson 1971-ben nagy tanulmányban dolgozta ki a morális ökonómiának a 18. századi angol "tömegre", az ő saját kutatásaiban főként a városi egyszerű emberekre vonatkozó fogalmát /3/. *Thompson* egyik vezető személyisége volt a történettudomány kulturológiai irányzatának. Hasonlóan a *Polányi Károly* és mások által kidolgozott "szubsztantív" gazdasági antropológiához /4/, a klasszikus formális gazdaságtan keretein túl próbálta föltárni a "kulturális" mozzanatokat a gazdasági folyamatokban. Az ipari forradalomban uralkodóvá váló "kézspénz-nexus" előtt — írta *Thompson* — bizonyos értelemben egy "kenyér-nexusról" beszélhetünk. Vidék és város ellentétét a kenyér ára fejezte ki. A gazdasági osztály-érdekek Angliában "bér-harcban" ütköztek össze a 19. században. A 18. században azonban a munkásembereket az árak emelkedése készítette cselekvésre /5/. *Adam Smith* ebben az időben megszülető (1776) és a közvéleményt meghódító "politikai gazdaságtanával" szemben a piacok, a malmok, pékségek régi paternalista, közösségi érdekekre hivatkozó szabályozását kívánták visszahozni. A morális ökonómia, *Thompson* értelmezésében mintegy a kapitalista piacgazdaság előtti gazdasági gondolkodás rendszerének kifejezésévé vált. Elképzelése szenvedélyes vitát és új elemzéseket váltott ki. Hipotézisét kiterjesztették paraszti társadalmakra is. *James C. Scott* 1976-ban a délkelet-ázsiai "parasztk morális ökonómiájáról" írt könyvet. *Thompsonhoz* hasonlóan ő is a tradicionális és a kapitalista gazdálkodás közötti peremen élő

labilis paraszti háztartásokat, gazdaságokat vizsgált, és arra keresett választ, hol van az a határ, ahol a parasztek fellázadnak. Tanulmányát a klasszikus gazdaságtan alapján megtámadta *Samuel L. Popkin* "A racionális paraszt" c. könyvében (1979), azt állítva, hogy a parasztek viselkedése a szerinte romantikus "önellátó etika" helyett materiális költség és haszon-kalkulációkkal jobban értelmezhető /6/. Amikor 1991-ben *Thompson* majd száz oldalas esszében kommentálta a morális ökonómia fogalom vitáját és utóéletét, e két könyvről és a parasztokról nem foglalt állást, mintegy följosítást adott arra, hogy más kutatók az övétől eltérő értelmezésben, a 18. századi Angliától távoli témákra használják ezt a fogalmat, de úgy, hogy pontosan meghatározzák mindenkorai értelmezését és alkalmazásának hatókörét /7/.

A következőkben én is ezzel a fölhatalmazással élek és használom a morális ökonómia elgondolás néhány elemét, hogy próbáljam megragadni az átányi parasztek gazdálkodását, háztartásvitelét, illetve az átányi parasztembereknek a saját gazdaságukról és háztartásukról alkotott gondolatait, azt a "plebejus diskurzust, mely szinte a megfogalmazottság szintje alatt létezik". Az etnográfus, antropológus részletek iránti érzékenységével próbálom megkeresni a morális mozzanatokat, az elveket a családok mindennapos gyakorlatában, a munka megszervezésében, az étkezés, pihenés rendjében — azzal a reménnyel, hogy mindez megvilágíthatja a családnak, mint társadalmi intézménynek a működését.

A morális ökonómia fogalmát eddig szinte kizárólag ütközési helyzetek magyarázatára használták: amikor a köznapi, paraszti morális ökonómia összeütközött az átfogó külső nemzetgazdaság vagy a gyarmati uralom piaci mechanizmusaival, mégpedig általában válságos helyzetekben. (A "morális" és a "politikai" ökonómia közt általában időbeli elcsúszás is volt: az előbbi már csak azért is hagyományos színben tűnt föl, mert egy visszaszoruló, visszaszorított régebbi gyakorlatot testesített meg.) A következőkben viszont azt szeretném megnézni, hogy ez a régies morális vezérlési rendszer hogyan működött az ütközésnek kitett burkolaton belül, a családon belül. Pontosabban: ez a morális ökonómia hogyan működött egy alföldi magyar község középparasztnak besorolható birtokos gazdái körében (akik a lakosságnak mintegy 15%-át tették ki) az 1950-es, 60-as években és korábban.

Pár szót kell szólnom az átányi tanulmányról is. Az 1951, illetve 1954 januárja óta folyó monografikus terepmunka alapján vettük tervbe *Fél Edittel* együtt egy olyan kötet elkészítését, amely ábrázolni, elemezni próbálja a parasztek mindennapos gyakorlatában meghozott gazdasági döntéseket, az alternatívákat, a parasztek rendelkezésére álló ismereteket, elveket, a többi falubeli gazdaság teljesítményének megítélésénél használt normákat. Arra jutottunk, hogy a faluban — ha a könyvvitel ismeretlen volt is — finoman kidolgozott mennyiségi mutatók voltak használatban akár a termények, élelmiszerek, a takarmány, a fűtőanyag stb. adagolására, akár a munka számon tartására-adagolására és beosztására. A változó külső természeti és politikai adottságoktól függően ez az adagolási rendszer hol szűk, hol bő évekhez alkalmazkodott. A skálában be voltak jelölve azok az értékek, amelyek már túl soknak, s azok is, amelyek túl kevésnek minősültek és közöttük az a sáv, ahol a helyes személyes választások elhelyezkedtek. Ez a beosztási, adagolási

rendszer volt a vezérfonala annak a könyvnek, mely 1966-ban készült el és végül 1972-ben németül jelent meg Göttingában, a Marburgi Egyetem Közép-Európai Néprajzi Intézetének kiadványaként /8/. E kötet eredményeiről adok most vázlatos utó-elemzést.

Az átányi parasztemberek olyasféle ütközésnek kitett peremhelyzetben voltak a saját "morális ökonómiájuk" és az ebbe egyre jobban behatoló kapitalista piaci gazdaság közt, mint a 18. századi angol tömegek. A háznál történő kenyérsütés (és az egész évre szóló gabona-tárolás) volt az egyik hosszan fenntartott jelképe a külső piaccal és pénzgazdálkodással szemben őrzött függetlenségnek, még a TSZ-ek megszervezése után is, évekig. Az egyik fiatalasszony, aki meglátogatta Pestre költözött, ipari munkássá lett fivéréét, őszinte elborzadással beszélt arról, hogy "boltból veszik, zacskóban tartják a lisztet". Átányon addig az volt a mintakép, aki "se egy szemet, se egy szálat" be nem hozott az udvarára élete során, vagyis se gabonát, se takarmányt nem kényszerült mástól venni. Maga termelte meg a kenyérgabonát, amit meghatározott éves terv szerint négy alkalommal vittek őrletni a malomba, a különböző minőségű lisztből a lisztes ládába minden hétre kimérték a fogyasztásra szánt adagot, ebből sütötték a kenyeret, gyúrták a tésztát. Még a töredékbirtokosok, nincstelenek is arra törekedtek, hogy részes aratással megkeressék egész évre a "kenyérnek valót", továbbá részes kapálással a disznóhizlaláshoz szükséges kukoricát. A saját hizlalású, vágású disznó a zsírt, húsfélét birtosította az egész esztendőre. Természetesen az átányiak be voltak kapcsolva a kapitalista piacba is: terményt, állatot adtak el és házi szükségre, ruházkodásukra stb. sok mindent pénzért vásároltak. A gazdaházakból is sokan jártak hosszabb-rövidebb időre munkába városokba, uradalmakba. De magát a gazdaságot sem fogták föl úgy, mint üzemet, vállalkozást, amelynek eredményességéről mérleget lehet készíteni. Egy mérlegszerű jövedelmezőségi becslés már csak azért sem volt lehetséges, mert sem a megtermelt értékeket, sem a befektetett munkát, trágyát, vetőmagot stb. nem számították át pénzbe. Az átányi gazdaságok igen sok ágból voltak összetéve, sokféle növényt termesztettek, ültettek és igavonó, tejelő, hízó és piacra nevelődő állatokat tartottak, egyesek háziipari tevékenységeket folytattak stb. Ezek mind mintegy "címkét viseltek", vagyis meg volt határozva rendeltetésük, szolgálatuk a család ellátásában, eszerint lehetett megítélni sikerességüket vagy sikertelenségüket. Ha kevés krumpli termett, abban az évben télen, amikor sültkrumpli adta volna a reggelit, kevesebb krumplit ettek, inkább kukoricaételeket készítettek, kevesebb jutott a disznó moslékjába is, de arra nem gondoltak, hogy más, jobban sikerült terményből eladjanak azért, hogy kipótolják a rosszul sikerült krumplitermést. Átányi adatközlőink szemében értelmetlennek tűnt az a kérdés is, hogy termelésüknek mekkora része irányult saját fogyasztásra, illetve eladásra, piacra, mert hiszen a piacon történt eladás és utána a kapott pénzen állat, ruha, cipő, só, fűszer, beszerzése éppúgy a család ellátását szolgálta, mint a családban elfogyasztott, elhasznált termékek (azok között is voltak olyanok, mint a szálás- és szemestakarmányok, amelyek átalakítva, "állaton át", állatokkal föletelve kerültek fogyasztásra, illetve hoztak végül hasznot).

Ezekben a külön-külön "elszámolással" rendelkező gazdasági ágakban egyaránt érvényesült egy olyan erkölcs, ami hasonlónak tűnik *Thompson*

"kenyér-nexusához". Egy olyan elképzelés — amely az emberek, a családtagok mellett érvényes volt az állatokra, növényekre, sőt a termőföldre is —, hogy a munka (a teljesítés, növekedés stb.) fejében táplálék jár és pihenés, ami embernek, állatnak, de a termőföldnek is megújítja az erejét. A viszonyosság (tehát aki dolgozik kapjon is enni, aki enni kap, igyekezzen hasznos lenni) mintegy általános erkölcsi elvárásként tartotta működésben az egész rendszert. Ennek néha szinte túlzott pedantériával kidolgozott megnyilvánulásai voltak. Az átányiak különbséget tettek az erőt adó, "erős" ételfélék és a pusztán a létfenntartásra szolgáló ételek közt. Erőt adott a zsír, a szalonna, húsfélék — télen a sültkrumpli, a kukoricapogácsa, a görhe viszont csak a létfenntartásra volt elég. Hasonló módon választották szét a takarmányféléket is. Az évnek a pihenő, teledő időszakában az emberek is, állatok is csak a hitványabb, pusztán a létfenntartásra elegendő táplálékot kapták, és csak a tavaszi munkák közeledtével vált táplálóbbá az étkezések választéka is, a takarmányozás is. Volt olyan család, ahol a nők közül csak azok kaptak szalonnát reggelire, akik a nagymosást végezték, a többiek nem. Sokat számított az is, hogy valamelyik gazda "utólérte-e magát", "jól állt-e" gazdaságában, vagy még küszködni kellett, hogy a földbirtokkal arányos állatállományt, fölszerelést, tartalékokat stb. összehozza. Ha télen zsákolni kellett, meglátszott, hogy ki evett otthon szalonnát, annak a keze úgy fogott mint a vaskapocs, szemben azzal, akinek csak kukoricagörhe, krumpli jutott.

Disznóöléskor, az állat földarabolásakor már előre meg volt határozva, melyik darabot a gazdasági év melyik munkacsúcsára, melyik megfeszített munkaidőszakra teszik félre. Előre tudták, hogy az orjaszalonnát szőlőnyitásra fogják elővenni, a legjobb ízűnek tartott hasaalja szalonnát viszont aratásra tartalékolják, ugyanerre az időre a lapockákat is stb. A disznónak ez a hagyományos, célokra rendelt fölosztása egyben illusztrálja ennek a beosztásnak a szűk és bő esztendőkhöz való alkalmazkodási képességét. A lapockát, orjaszalonnát ugyanúgy célra lehetett rendelni, ha csak egy 60—80 kilós "malacot" tudtak ölni, vagy ha egy kétmázsát is meghaladó hizót.

A munka, az erőmegfeszítés "adagolásának" számos eszköze volt. Kapálásban a még "félrészes" serdülő csak egy sort vitt, a felnőttek kettőt-kettőt. De a felnőttek is úgy soroltak be a munkához, hogy a gyengébb öregeket, gyerekeket közre fogják, be tudjanak segíteni a sorukba. A nők kisebb fejú kapával dolgoztak, a férfiak nagyobbal. Ez nem jelentette, hogy a férfiak nagyobb darab kukoricaföldet kapáltak volna meg. Az átányi elmélet szerint azonban a nőnek könnyebben esik, ha többször vág kisebb kapával. A férfi viszont inkább kevesebb mozdulatot tesz, de egyszerre több földet mozgat meg.

A kukoricakapálásnál maradvány /9,/ az egy nap alatt elvégzendő területet szakaszokra, "pásztákra" osztja a gazda, szemmértékkel. A pászták végén a munkacsapat (a család) megáll, fölegyenesedik, kinyújtózik. Amikor oda-vissza haladva a pászta teljes területét megkapálták, 10—15 perces pihenő következik: beszélgetés, rágyújtás. Azzal, hogy rövidebb vagy hosszabb pásztákat fognak föl, sűrűbbek vagy ritkábbak lesznek a pihenők, feszítettebb vagy lazább a munkatempó (aszerint, hogy öregekre, fiatalokra vannak tekintettel vagy nem, sietnek vagy ráérnek stb.). Ha a délelőtti munkát három pásztára osztják, az

első után jön a reggeli, früstük, a harmadik után az ebéd, déli pihenő. Ebben a rendben, ha csak szemmértékre is, a parcellában előre be lehet látni a munkanap feladatát és a mindenkori teljesítést. Ez hiányzott az uradalmakban. Az átányiak épp ezért fárasztóbbnak tartották az uradalmi napszámot mint az otthoni munkát. Az uradalomban kora reggel egymás mellett nekivágtak a végtelen táblának. A kasznár időről időre jelt adott, hogy megállhatnak, pihenőt tarthatnak — nem is kevesebbet mint otthon. De hiányzott a munkanap térben, időben áttekinthető rendje.

A munkabefektetés mintegy jogot szerzett a munkálkodónak fáradsága jutalmára. Ezért lehetett külön kasszája a háziasszonynak baromfiból, zöldségféléből, tejhaszomból, esetleg a feldolgozott kenderből, ezért lehetett viszont kötelessége anyai tisztségéből kifolyólag, hogy még legényekkel bandázó nagy fiának is ő adjon kocsmába való pénzt szombaton, és hogy ő teremtsen elő lányának a kelenyét. Ezért szólhatott rá a fiú apjára, ha mértéken fölül ütlegelte a lovat: "Én is dolgozom annak a béliért". A nők viszont se nem szántottak, se nem arattak-kaszáltak, fogatot se hajtottak. Ezért tűnt még az 50-es években is sokak szemében indokolatlannak, igazságtalannak, hogy a lányok is örökölnék földet, jószágot, gazdasági felszerelést. Jogos volt viszont, hogy a kiházasodó leány vigyen magával tehenet, hiszen ő meg az anyja fejte addig is.

A most elmondottak csak illusztráló példák. Azt hiszem, meg lehet kockáztatni egy olyan föltevést, hogy a kölcsönös kötelezettségek és elvárások bonyolult hálózata a parasztgazdaság és háztartás egészét, a benne végzett sokféle, nemek és életkor szerint finoman differenciált tevékenységet valami módon igazságosnak elismert kötelezettségek teljesítésévé és igazságosnak elismert jogosítványok beváltásává tette, amiben nem is a családfőnek engedelmességek a gyerekek vagy az asszonyok (vagy nem csupán neki, mert hiszen a családfő is kötelességet teljesített), hanem egy erkölcsi modellt valósítottak meg.

1971-es tanulmányában *E.P. Thompson* annak igazolására, hogy az *Adam Smith*-féle piaci mechanizmusokra alapozott monetáris gazdaság mellett elképzelhető volt a gazdaságnak egy másféle modellje is, hivatkozott arra, hogy hiszen "az ökonómia eredeti jelentésében egy háztartás szervezett rendje, melyben minden rész kötődik, relációban van az egészhez és tudja sajátos kötelességeit és feladatát" /10/. Az átányi és kisebb-nagyobb különbségekkel talán általában a parasztcsaládban, úgy tűnik, megtaláljuk ezt a "piacit megelőző" gazdasági rendet, benne elemi, családi formájában a "kenyér-nexust" is, amint ül az asztal szögletében a családfő, a gazda, és mindenkinek szel a kenyérből, személyes igénye és jogosultsága szerint.

JEGYZETEK

1. *Edít Fél—Tamás Hofer*: Bauerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány. Göttingen, 1972.
2. *E.P. Thompson*: The Making of the English Working Class. London, 1963. Itt az új előszóval ellátott Penguin Books kiadást idézem, 1980. Morális ökonómia: 67—73.

3. *E.P. Thompson*: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. In: *Uő. Customs in Common. Studies in Traditional Popular Culture*. New York, 1991. 185—258. — Eredeti kiadása: *Past and Present*, No. 50, 76—136. 1971.
4. *Vő. Karl Polányi*: The Great Transformation, The political and economic origins of our time. Boston, 1957 (1944). — *Uő.*: The Economy as Instituted Process. in: *K. Polányi, C. Arensberg and H. Pearson* (eds): *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*. Glencoe, 1957. 243—270.
5. *E.P. Thompson*, i.m. (1991): 189.
6. *James C. Scott*: The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven, 1976. — *Samuel L. Popkin*: The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam. Berkeley, 1979. — *Vő.*: *Michael G. Peletz*: Moral and Political Economies in Rural Southeast Asia. *Comparative Studies in Society and History* 1983: 731—739.
7. *E.P. Thompson*: The Moral Economy Reviewed. In: *Uő. Customs in Common*. New York, 1991. 259—351.
8. *Edít Fél—Tamás Hofer*: i.m. (1972). — A kézirat korábbi változatának két fejezete, önálló kötetként, magyarul is megjelent: *Fél Edít—Hofer Tamás*: Az átányi gazdálkodás ágai. *Néprajzi Közlemények* VI. 2. 1961. — *Uők.*: *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. *Néprajzi Közlemények* XII. 3—4. 1967.
9. *Vő.*: *Tamás Hofer*: Cognitive Aspects of Peasant Livelihood in Hungary. In: *Joan P. Mencher* (ed.): *Social Anthropology of Peasantry*. Bombay etc. 1983. 191—203.
10. *E.P. Thompson*: i.m. (1991) 258, 271.

Tárgyszavak:

Gazdaságdemográfia
Parasztság

MORAL ECONOMY OF PEASANT FAMILIES

A CSALÁDI DISZHARMÓNIA ÉS A VÁLÁS HATÁSA A GYERMEK FEJLŐDÉSÉRE

RANSCHBURG JENŐ

A hetvenes évek óta, ha egy-egy gyermek magatartási zavarait, deviáns személyiségfejlődését értelmezni vagy éppen mentegetni akarjuk, már-már szlogenként alkalmazzuk a meghatározást: "elvált szülők gyermeke". Ugyanakkor a pszichológiai vizsgálatok nem igazolják azt a feltételezést, hogy az egyik szülő kilépése a családból — aminek egyik megvalósulási formája éppen a válás lehet — szükségszerűen devianciával fenyegető magatartási zavarokhoz vezet. Ha összehasonlítjuk az ép, de erősen diszharmonikus családokban élő gyermekek magatartásformáit és személyiségjegyeit az elvált szülők gyerekeinek hasonló jegyeivel, nagyon sok olyan azonosságot találunk, melyek egyértelműen utalnak arra, hogy ezek a gyerekek veszélyeztetettek, a társadalomba való beilleszkedésük prognózisa rossz. Ha viszont olyan gyerekeket vizsgálunk meg, akik szintén csonka családban élnek ugyan, de ennek oka az egyik szülő — rendszerint az édesapa — halála, ezek a deviáns személyiségfejlődésre utaló karaktervonások és személyiségjegyek rendszerint hiányoznak. Ezek az összefüggések nyilvánvalóan úgy magyarázhatók, hogy az egészséges szocializáció szempontjából kockázatos tulajdonságok kialakulásának oka rendszerint nem a család csonka volta — tehát valamelyik szülő hiánya — sokkal inkább az ép családban kieleződő diszharmónia, mely az esetek jelentős részében természetesen váláshoz vezet és nemegyszer azt a látszatot eredményezi, hogy a gyermek magatartási zavarai éppen a válás következménye.

Természetesen a szülők válása nem közömbös a gyermek számára, de ha ez kulturált formában, a gyermek érdekeit kölcsönösen és messzemenően szem előtt tartva zajlik le, az általa okozott zavarok átmenetiek lehetnek és a szocializáció sikerét hosszú távon kevésbé veszélyeztetik. Ha a diszharmonikus házasság szocializációs következményeitől elválasztjuk és megvizsgáljuk, hogy a válás önmagában milyen hatással van a gyermek fejlődésére, azt tapasztaljuk, hogy a gyermek életkora a szülők válásának idején rendkívül fontos tényező.

A szülők válása a szocializációt akkor veszélyezteti a legjobban, ha az a gyermek megszületése előtt — az anya terhességének idején — következik be. Ilyenkor ugyanis a gyermek megszületésekor a férfinak a családból való kilépése alatt érzett depresszió, vagy indulatok oly mértékben lekötik az anyát, hogy az anya és gyermek közötti emocionális kapcsolat kialakulása gyakran kudarcot vall. Rendszerint már a csecsemőkorban látható — elsősorban a táplálás és a szem-kontaktus zavaraiból —, hogy az anya és a gyermek közötti kapcsolat nem alakult ki és így — akár állami gondozásba kerül a gyermek, akár az anyánál marad — a sikeres szocializáció esélye erősen lecsökken.

Ha a szülők válása a gyermek születése után — az ontogenezis korai periódusában — következik be az anyai magatartás általában az ellenkező oldalra billen. Ilyenkor a férj kilépése a családból már az anya-gyermek

kapcsolat kialakulása után következik be és a megrendült, önmagát elhagyottnak és becsapottnak érző asszony gyermeke védelmébe, szeretgetésébe menekül. Túlzottan féltő, örökké aggodalmaskodó, a gyermek testi és lelki egészségéért okkal, ok nélkül reszkető anyai viselkedés alakul ki és a gyermek előbb-utóbb a túlzott védettség szindrómájának jegyeit mutatja: szibiózis az édesanyával akkor is fennáll, amikor életkora függvényében ez már egészségtelen jelenségnek tekinthető.

Feltétlenül említést érdemel, hogy a gyermek hat esztendő kora előtt bekövetkező szülői válás gyakran játszik kedvezőtlen szerepet a gyermek nemi identitásának és serdülőkora utáni szexuális magatartásának alakulásában. Meglehetősen súlyos tévhit, hogy az apa elsősorban a fiúk nemi identitásának alakulásában fontos tényező és így válás esetén az anya mellett maradó kislánynak kedvezőbb a szocializációs prognózis. A maskulin és feminin viselkedésformák elsősorban a két nem kapcsolatában — rendszeres kommunikációjában — jelennek meg, így az anya önmagában — férje nélkül — nem megfelelő modell leánya számára. Gyakran tapasztaljuk, hogy a hat évesnél fiatalabb korától kizárólag anyja által nevelt kislány túlságosan korán megy férjhez, hamar elválik és — bár szexuális partnereit gyakran váltogatja — nemi életére az átlagosnál többször jellemző a frigiditás. Az elsők között *Byrne* hívta fel a figyelmet arra, hogy az elhagyott, önmagukat becsapottnak érző anyák "varázsigéket mormolnak", amikor leányaikat a fiúkkal, férfiakkal való kapcsolattól óvják. ("Minden férfi gazember, minden férfi csak azt akarja.") Mint tudjuk, ezek a "varázsigék" fontos szerepet játszanak az egészségtelen, önsorsrontó, heteroszexuális játszmák létrejöttében.

Ha az anya elhagyott fiút nevel, a veszély inkább az "önmagát megvalósító jóslat" formájában jelentkezik. "Istenem, csak nehogy olyan legyen mint az apja" — mondogatja, ahogy az évek múlnak időnként aggódva fedezi fel, hogy "tisza apja ez a gyerek" és a fiús csínytevéseket rendszeresen így kommentálja "kiütözik rajta az apja vére". Ha évek múlva a gyermek magatartásában valóban megjelennek a deviáns elemek, szakember legyen a talpán, aki megállapítja, hogy ezek mennyire tulajdoníthatók az öröklött genetikai struktúrának, az apa hiányának, illetve a válás tényének, vagy éppen az anyai jóslatok pszichológiai következményei.

Az ún. "keresztirányú identifikáció" hatása jól megfigyelhető azokban a — szerencsére viszonylag ritkán előforduló — esetekben is, amikor a többgyermekes családból az anya lép ki és a gyerekek gondozásának, szocializációjának feladata egyedül az apára hárul. Ilyenkor a család életének hagyományosan "feminin" feladatait rendszerint a legidősebb kislány veszi át, aki korábban a háziasszonyi teendők ellátására és az anyai gondoskodásra különösebb hajlamot nem mutatott. Újra és újra tapasztalható, hogy az ilyen családokban a kislány mintegy belép az anya szerepkörébe és olyan belső természetességgel látja el az "anyai" és a "háziasszonyi" feladatokat, hogy az apa esetleges házasságkötése az "új asszony" megjelenése féltékenységből eredő súlyos problémákat eredményezhet a kislány személyiségfejlődésében.

Ha a szülők válása a gyermek serdülőkoriában következik be, aki az anyánál marad, rendszerint ismét a túlzott féltés és a túlzott gondoskodás problémáival találkozhatunk. A serdülés az individualizáció, a szülőről való pszichológiai

leválás időszaka, így az anya túlzott gondoskodása, mintegy rátelepülése gyermekére, az adott életkor igényeihez mérten jellegzetesen inadekvált viselkedésforma és többé-kevésbé súlyos konfliktusok forrása lehet. Amikor a serdülő fiú individualizációs törekvéseit az anya látványosan úgy éli meg, hogy "lámcsak most ő is elhagy, akárcsak az apja" a gyerekek szinte lehetetlen az adekvált megoldást megtalálnia. Ha a köteléket, mellyel az anya magához fűzi, erőszakkal tépi el, ez az szocializáció szempontjából ép olyan problematikus, mintha enged a zsaroló-jellegű erőszaknak és feladja küzdelmét saját autonómiájáért.

Láthatjuk, hogy a válásnak, az egyik szülő kiválásának "par excellence" következményeit szinte lehetetlen elválasztani azoktól a következményektől, melyek a felnőtt embernek a válás során szükségszerűen létrejövő pszichológiai sérüléséből adódnak. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a hagyományosan a válásnak tulajdonított deviáns gyermeki viselkedésformák jelentős része sokkal inkább a kielezeten diszharmonikus házasság, illetve családi élet következménye, semmint a válásé. A pszichológiai és jogi értelemben egyaránt kulturált válás tehát sokkal kevesebb kárt okoz a gyermek személyiségfejlődésében, mint a mesterségesen (sokszor éppen "a gyermek érdekében") konzervált, de a család valamennyi tagja által tarthatatlannak minősített együttélés.

Tárgyszavak:

Válás
Attitűd
Gyermek

THE EFFECT OF FAMILY DISHARMONY AND DIVORCE
ON THE DEVELOPMENT OF CHILD

A HELYI KÖZÖSSÉG ÉS A CSALÁD

GOSZTONYI GÉZA

Vajon mit tennénk akkor, ha egy olyan család költözne a szomszédságunkba, akik verik a gyermekeiket?

Mit tennénk, ha a házunkat vagy a lakásunkat újra kellene festenünk, de nincs rá elég pénzünk?

Mit tennénk, ha valaki nap-mint-nap közbotrányokat okozó magatartást tanúsítana a környékünkön?

Kihez fordulnánk segítségért és tanácsért, ha lakásunkban valamilyen apró javításra lenne szükség?

Mi lenne, ha nyernék egy szakajtó pénzt a lottón?

Kinek újságolnánk el környezetünkben azt az örömteli eseményt, hogy gyermekünk született? Vagy kit kérnénk meg arra, hogy vigyázzon nagyobacska gyermekünkre, amíg bevásárolunk, vagy a kisebbiket orvoshoz visszük?

S végül milyen széles körben tájékoztatnánk a környezetünket arról, hogy egy kedves hozzátartozónk már nincs az élők sorában? No és kinek az együttérzésére számíthatnánk?

Felteszem, hogy válaszaink zöme két kört írna le:

1. a *családunkét* és
2. a legkülönbélebb *intézményesült szolgáltatásokat*.

S mintha amnéziában szenvednénk, egy fekete lyukat hagynánk e két kör között: a *szomszédságok*, a *helyi társadalom* majd' elfeledett körét.

Vajon miért nem építünk a család közvetlen társadalmi erőterére, a *helyi közösségre*? Miért nem használjuk sem formálisan sem informálisan a hiányzó családi funkciók ellátására a szomszédságban rejlő potenciális többleterőforrásokat?

A rutinszerű válasz így hangzik: ami *nincs* azt nem lehet igénybe venni. Helyi közösségek pedig gyakorlatilag nincsenek, tehát miért is beszélünk nem létező dolgokról. Ez az állítás azonban valószínűleg nem igaz.

Közvetlen statisztikai adatokat ugyan nem lehet felhozni arra vonatkozólag, hogy hány élő helyi közösség létezik Magyarországon, de bizonyos közvetett adatok azért sejteni engedik a civil szektor tényleges méreteit. Valószínűleg igen nagyot téved az, aki tagadja a helyi közösségek létét a hazai 12 000 alapítvány és 24 000 egyesület ellenére.

A magyar *civil társadalom* az elmúlt néhány év intézményesülési boomja során — igazi Münchhausen-bárái gesztussal — maga-magát, a saját hajánál fogva emelte ki az ismeretlenségből, hiszen az állami intézményi reflexek igencsak nehezen módosíthatóak; különösen akkor nehezen, ha alulról jövő nyomásra, lakossági kezdeményezésként szeretnénk azokon változtatni. Így történt ez az alábbi esetben is:

Egy budapesti kerület önkormányzata boldog öntudattal bízott meg egy szállítási vállalkozást az idősök számára biztosított szociális ebédek házhoz szállításával. A szociális osztály nyilván sokkal biztonságosabbnak vélt egy ily

módon intézményesített "szociális" alrendszer, semhogy helybéli önkéntesekre vagy szomszédokra, netán közeli kifőzdékre bízta volna a feladat ellátását. A szociális ellátás fényesre csiszolt fogaskerekei közé csak néhány homokszem került. Például azé az idős úré, akinek a körzeti orvos által előírt étrend szerint szigorúan azonos időben, déli tizenkét órakerülettel (volna) megebédelnie. A szállítási útvonal minimalizálásában érdekelt vállalat saját intézményi logikája — és ennek megfelelő anyagi érdekeltsége — azonban ezt nem tette lehetővé; viszont minden nap pontosan háromnegyed kettőkor megjelentek az ebéddel. Miután az úr szegény volt, mint a templom egere, és nem volt jégszekrénye, kénytelen volt nap mint nap a háromnegyed kettőkor átvett ebédet a szomszéd hűtőszekrényébe tenni, és onnan másnap délben kivéve, újramelegítve elfogyasztani. A szomszédnak viszont egy idő után terhessé vált a napi kétszeri szolgáltatói szerep, ezért nemsokára "szolgáltatási/használati" díjat kezdett el felszámítani, amit akár "*jégszekrény-bérlet*"-nek is nevezhetnék.

Számtalan ilyen és ehhez hasonló példát lehetne felhozni annak igazolására, hogy a családok igényeihez, szükségleteihez, élethelyzeteihez *nem* igazodó szolgáltatások segítő jellege hogyan fordul át a szomszédosági kapcsolatokat bomlasztó, sőt olykor végérvényesen tönkre tevő torz akadállyá.

Mi történt és mi nem történt meg (ami megtörténhetett volna) ebben az esetben?

Az önkormányzat egyáltalán nem használta ki a személyes szociális szolgáltatásban rejlő gondozási lehetőségeket ezzel a megoldással, hiszen a szállító vállalatok sofőrjei *csak* szállítanak. Teljesítményük időben (sőt percekben) mérhető, nem pedig abban, hogy hányszor igazították meg a párnát az idősek feje alatt, vagy, hogy hányszor volt egy-két jó szavuk a gondozottakhoz.

Az önkormányzat jogszabályokban meghatározott feladatokat lát el, s ez nem kevés, hiszen a feladatok meghatározódása már önmagában is a szervezet átláthatóságát segíti.

Am a jogszabályoknak nemcsak szövege, hanem úgymond' szelleme is van. Hibát hibára halmoz az az önkormányzat, amely csak a szó szerint vett jogszabály alapján dolgozik, határozza meg és látja el a gondozási feladatokat, miközben épp ezáltal kerül ellentétbe a jogszabályok szellemével. Ez a "szellem" az a cél, melynek elérése az állampolgárok elégedettségével igazolható, s amely megérthető a törvények preambulumból, funkciójából, illetve az ellátandó feladatok meghatározásából.

A "szolgáltató jellegű önkormányzat" ideológiából viszont szükségszerűen következne a civil társadalom kialakulásának és megerősödésének támogatása. S ennek a jogalkotói intenciónak még korántsem felel meg az önkormányzati munka.

De az érem másik oldala sem fényes, hiszen túl könnyen adnak felmentést az önkormányzatok önmaguknak azzal, hogy a családok-szomszédok-egyesületek nem dörömbölnek nagy számban a hivatalokban azért, hogy levegyék a szolgáltatások terhét az önkormányzatok vállairól. Való igaz, hogy csak kevés szülő áll össze annak érdekében, hogy közös óvodát nyisson; viszonylag ritka az azonos lakáshelyzetű családokból megszerveződő érdekközösség; nincs Magyarországon szomszédosági alapon szerveződő "*utca-egyesület*"; ugyanakkor

ismeretlen fogalom a helyi programok finanszírozására legalkalmasabb formának ígérkező "*közösségi alapítvány*" is.

Az állami ellátás monolit ellátórendszerét csak úgy lehet felbontani 1. nonprofit; 2. forprofit és 3. állami szolgáltatások egymást kiegészítő rendszerre, ha a nonprofit szereplők irányában *pozitív diszkriminációt* alkalmazunk.

A jogszabály szelleme a helyi civil társadalom *aktív* támogatását, a civil szervezetekkel való *aktív* együttműködést, a helyi lakosokkal, családokkal való folyamatos interaktív kapcsolatot kíván az önkormányzatoktól. Nemcsak a területen lakók anyagi biztonságáért, hanem az ott élők egymásért érzett felelősségvállalásáért is tennie kellene az önkormányzatoknak. Nemcsak a köz érdekében, hanem a közzel együtt. Állami tulajdonú infrastruktúrát lehetne átadni a civil szervezeteknek; közös szemléleti keretet nyújtó képzéseket lehetne indítani pl. a környezetvédelemért tenni kívánó egyéneknek-csoportoknak-intézményeknek; hirdetésekkel lehetne nevelőszülőnek, pártfogónak, házi betegápolónak ajánlkozó családokat keresni stb.

Kézenfekvő a kérdés: *kinek a feladata* a helyi közösség, szomszédtság fejlesztése, támogatása?

Ha az emberek úgy érzik, hogy nem tudják a dolgok menetét befolyásolni, akkor nem fognak azon gondolkodni, hogy mit kellene csinálniuk és hogyan. Ha viszont úgy érzik, hogy akárcsak lehetőségük van befolyásuk érvényesítésére, akkor van esély arra, hogy elinduljanak abba az irányba, hogy elkezdjenek gondolkodni saját és szűkebb-tágabb környezetük problémáin, annak érdekében, hogy körülményeik megváltoztatásához új eszközöket és új lehetőségeket dolgozzanak ki.

Nem elég tehát, ha csak a képviselői, vagy közigazgatási rendszer ellenőrzésére szolgálnak a nyilvánosság fórumai, mintegy védve és igazolva a megszületett döntéseket, hanem a *közösségi részvétel*, a *közösségi nyomásgyakorlás* eszközeiként is funkcionálniuk kell, hiszen enélkül a helyi közösségek soha nem lesznek képesek "*közösségi feladatokat*" átvállalni.

Lehetetlen például a bűnözés százféle formája ellen eredményesen fellépni a szomszédtságok 1. *bűnmegelőző* együttműködése nélkül (például szomszédsgfigyelő lakossági csoportok szervezésével és támogatásával), vagy a 2. mediációs, reparációs *közösségi büntetések* bevezetése nélkül. Továbbmenve, a helyi közösség az, amely a fiatal és a felnőtt *pártfogás* igazi értelmét, erejét és identitását megadja.

Követendő példaként említeném az angol gyermekvédelmi törvény megvitatásának folyamatát, melyben már a vázlatok és a javaslatok is széles körű társadalmi nyilvánosságot kaptak, majd a törvény parlamenti elfogadása és hatályba lépése között eltelt két (sic!) esztendőben 100 000 (azaz egyszáz-ezer!) embert képeztek ki az egységes jogalkalmazás érdekében. A családok életébe történő állami beavatkozás szabályozásának mintapéldája lehetne e törvény, mely többek közt arra az alapelvre épül, hogy az *állami beavatkozás előtt* kell bebizonyítani, hogy a beavatkozás eredménye kedvezőbb lesz annál a várható kimenetelnél, mely akkor következik be, ha semmilyen állami-önkormányzati intervenció nem történik. S ha ez nem bizonyítható, akkor nem szabad beavatkozni.

A törvényalkotási folyamat társadalmosításának első hazai lépéseként könyvelhető el a tárcaszintű, szakmai lobby-listák összeírása. Jó lenne, ha ezt a döntést önkormányzati szinten is hasonló lépések követnék.

Legyen bár konzervatív, vagy reformer egy ország kormányzati politikája, s legyen bármilyen politikai retorikája, a tény tény marad: semmilyen jóléti vagy állampolgárainak akárcsak minimális jólétet biztosítani igyekvő állam nem mondhat le a helyi közösségek igénybevételéről. Ám óvatosságra intenek azok a híradások, amelyek a helyi közösségek bevonását pusztán retorikaként hangoztató kormányzatok tényleges szándékait elfedő, az állam felelősségét és szerepvállalását csökkenteni kívánó és az állam által ellátandó feladatokat csak olcsóbbá tenni akaró törekvésekről tudósítanak.

A helyi szomszédsági hálózatok működőképessé tétele, újraélesztése fontos szerepet kaphat a helyi közösségek megerősítésében, hozzájárulhat a "támasztadó emberi erőter" (*Losonczy Ágnes*) kialakulásához, s ezáltal a családok biztonságérzetét is fokozhatja, de elősegítheti a társadalmi igazságosságot erősítő *állampolgári jogok* érvényesülését is. Ez utóbbi már csak azért is fontos, mert a politikai szocializáció nem csupán a család feladata, hanem a szűkebb-tágabb közösségé is. Ugyanis csak az tudja a saját jogait érvényesíteni, aki más jogait is tiszteletben tartja.

E helyi hálózatok megerősítése nélkül nem csodálkozhatunk a gyermekvédelem és az idősgondozás eredménytelenségén, a családokat segítő-támogató-gondozó-ellátó alap- és szakszolgáltatás tehetetlenségén, a nevelőotthoni, az alkoholológiai intézeti, a drogterápiai utógondozás kilátástalanságáról nem is beszélve. E problémaoldó tevékenységekben való tevékeny lakossági részvétel viszont jelentős mértékben hozzájárulhat a kölcsönös bizalomra épülő, stabil, öntudatos és biztonságos helyi közösségek-szomszédságok megerősödéséhez.

A politikai rendszerváltás járult hozzá leginkább ahhoz, hogy hozzáfogjunk számtalan fogalom újraértelmezéséhez, a civil társadalom sok — valaha jól csengő, de a közelmúlt évtizedei miatt negatív konnotációktól terhes — kifejezésének egyértelművé tételéhez.

E fogalmak közül mindenekelőtt a "közösség"-et említeném, melynek természetéről, jellegzetességeiről, feladatairól, valamint az ehhez kapcsolódó állampolgári jogok, elvárások, kötelezettségek és felelőségek rendszeréről kell elgondolkodnunk. S miközben újradefiniáljuk a közösség fogalmát, fel kell venni szótárunkba a "szomszédság" kifejezést is.

A "közösség" szó definiálásának speciális nehézsége többek közt abban rejlik, hogy e fogalom sokáig az aktuálpolitikai érdekeknek rendelődött alá, és nagy-társadalmi méretű ideák igazolására szolgált. Legjobb esetben a közös kulturális, szakmai vagy vallási meggyőződésbeli gyökerekkel rendelkező embercsoportok megjelölésére alkalmaztuk, ám sokkal kevésbé jelentette a közös földrajzi területen élőket és/vagy az ott dolgozókat: a "lokális közösség"-et, akik egyébként meglehetősen kevés *egyéb* közös vonással rendelkeznek, lévén hazai településstruktúránk a nyugat-európainál sokkal kevésbé szegregált.

Persze könnyen érvelhetnénk azzal, hogy a pártállami időkben — sok minden mással együtt — a "közösség" fogalma is a *munkahelyekre* tevődött át a *lakóhelyekről*, másrészt nem a helyi társadalomra, hanem központi,

társadalmi méretű, többnyire kényszerközösségekre alkalmazták (lásd pl.: Úttörő Szövetség, Iparkamara). Ugyanakkor ezek a nagyléptékű szervezetek nem kaptak valódi érdekérvényesítési jogosítványokat, pusztán kontroll funkciókat. A közösségek hiányát a közösségek fontosságáról szóló *retorika* töltötte ki.

A helyi társadalom földrajzi értelemben vett határainak meghatározása csak látszólag magától értetődő, hiszen legalább háromféle meghatározási módja lehetséges: mégpedig a *1. geográfiai tereptárgyak* mentén: út, vasút, park, víz stb., vagy *2. a történelmi hagyományok* figyelembevételével: hogy csak a legújabb politikai-emberi dilemmákat említsem. Csepel vagy Újpest hovatarozását, valamint *3. a közigazgatási határokhoz* igazodva: ilyenek a politikai választóközrzetek, vagy az iskolai, a háziiorvosi stb. körzethatárok.

A "*helyi polgár*" jogainak és kötelezettségeinek meghatározása sem sokkal könnyebb az előbbieknél. Más dimenziókban kell ugyanis gondolkodnunk, ha az egyén jogainak az állammal szembeni érvényesüléséből indulunk ki, s megint másban ha a mások iránt érzett kölcsönös felelősségek, kötelességek és kötelezettségek rendszerét vesszük alapul.

További — közhelyszerűen használt, de alig-alig végiggondolt — fogalmunk a "*civil társadalom*" újjáélesztésének gondolata. A "civil társadalom" mindig a formális hatalmi struktúrákon és a jól körülírt felelősségi rendszereken túli (vagy innen) informális kapcsolatokat és kölcsönös egyetértéseket, nézetek szövetségét jelenti, amely egyben a nehézségekkel küzdő egyének és családok bátorítását és támogatását is célozza, de tartalmazza a társadalmi kontroll elemeit is. Engem e fogalom tisztázásában leginkább *Jürgen Habermasnak* az "*uralommentes kommunikáció*"-val kapcsolatos meghatározása segített, mely szerint "a civil társadalom politikai szerepe nem kapcsolódik össze közvetlenül a hatalom ellenőrzésével, illetve megragadásával, hanem sokkal inkább abban áll, hogy a demokratikus társulások és a kulturális nyilvánosság szférájában zajló szabad viták közvetítésével gyakorolja befolyását a hatalomra." (*Arató András*)

Együttműködő és egymásnak segítő szomszédok, rokonszenves tanárok, megértő főnökök, törődő háziurak, segítőkész és problémaérzékeny eladók az üzletekben, pincérek a vendéglőkben, hivatalnokok a helyi postahivatalokban, vagy az önkormányzatokban — mind mind e *lokális hálózatok* elemei lehetnének, hiszen nemcsak a bajba jutott családok és egyének esetében van szükség a közösség támogató együttműködésére, hanem a helyi környezetnek az egyéneket és családokat folyamatosan segítő támaszként kellene funkcionálnia.

Csak az egészséges, öntudatos és biztonságot adó helyi közösségek jellemző vonása a sokféleség a pluralitás iránti igény, az integráció (és nem a kiközösítés), a kölcsönös kötelezettségek és felelősségvállalások rendszerének kiépítése. Az egyének és a családok szintjén ez a másik ember érzéseinek és tulajdona-inak tiszteletét jelenti és mindazok segítését, akik azt igénylik.

A helyi közösség azért tudja jól pótolni azokat a funkciókat, amelyeket a család nehezen vagy egyáltalában nem tud ellátni, mert a család jólismert alapfunkciói (*Kulcsár Kálmán*) közül: *1. gazdasági-gazdálkodói*, *2. reproduk-*

ciós, 3. szocializációs, 4. irányító, ellenőrző, 5. érzelmi-emocionális egyensúlyt biztosító, 6. a társadalomban elfoglalt helyet meghatározó, a 2. és 6. kivételével valamennyi a helyi közösségeknek is funkciója. E funkcionális hasonlóság felveti a család és a családon kívüli csoportok közötti *határok* kérdését.

Egy indiai nagyváros utcagyerekeinek helyi társadalmáról készült szociológiai felmérés meglepő eredményre jutott. A gyermekcsoportban egy leukémiában szenvedő fiút a többi *gyerek* (!) olyan szeretettel és ragaszkodással övezett (összekoldulták a gyógyszerei kiváltásához szükséges pénzt; egymást váltva, haláláig ellátták, gondozták), mint ahogy az a mesebeli ideális családban szokás — s közben eszükbe se jutott családként definiálni magukat. A kutatók igen élesen fogalmazták meg azt az álláspontjukat, hogy miután a gyermekcsoport — a reprodukció kivételével — a család valamennyi funkcióját ellátta, miért ne lenne tekinthető valamiféle *mutáns családnak*. Netán a vérségi kapcsolat lenne a család egyetlen igazi differencia specifikája? De vegyük csak a másik végletet, amikor a gyermekeit fizikálisan, vagy szexuálisan bántalmazó, elhanyagoló vagy kihasználó család már semmilyen családi funkciót nem lát el. ám mégis családként beszélünk erről az elidegenedett nyercsoporról. Ez utóbbi családi problémákat megelőző eszköznek tartják nyergati kollégáink a szomszédsági kapcsolatokban rejlő preventív lehetőségeket.

Igenám, de mit gondoljunk minderről, ha a jóléti állam ideológiájára építő országokban a szomszédsági hálózatok szerepének, jelentőségének csökkenését azzal indokolják, hogy egyrészt a helyi *jótékonyaságról* a szakmai *professzionális*ra tevődött át a hangsúly, másrészt azzal, hogy a társadalmi és a földrajzi *mobilitás* megnőtt. S míg a hagyományos polgári demokráciák azon keseregnek, hogy virágzó közösségi hálózataik a demokrácia iskolájában "rontottak az osztályátlagukon", addig mi boldog örömmel mutatnánk civil társadalmunkat *nem* újszülöttnek, hanem klottgatyas kiskamasznak, aki már büszkén lövi be csúzlíjával a hatalom ablakát.

Bizony csak lassan tanuljuk meg, hogy számtalan ilyen *kölcsönös (ön)segítő hálózat* építhető ki például a bölcsődei és az óvodai korcsoportokat nevelő szülők között; a hátrányos helyzetben lévőkét segítők számára; vagy az iskolákat elhagyó fiatalok problémáinak oldására. Természetesen ezekhez hasonló számtalan project kidolgozható és működtethető szomszédsági keretek között. Ahhoz azonban, hogy a helyi önkormányzatok intézményei és szolgáltatói ne csak az intézményi és ágazati érdekek mentén érezzenek felelősséget, hanem a helyi közösségek iránti felelősség valóban megjelenhessen, a helyi önkormányzatokat szolgáltatói szerepükben kell megerősíteni. Aktív és központi szerepüket a szolgáltató *"esetfelelős"* szerepével kell kiegészíteni. Ahhoz azonban, hogy a polgárok és a családok életébe beavatkozó helyi hatalom az érintett családok számára is legitim legyen, átláthatónak, elszámoltathatónak és a helyi közösség számára széleskörűen elfogadottnak kell lennie.

Mindannyian tudjuk, hogy a politikai rendszerváltást még nem követte a személyes szociális szolgáltatások terén a túlhaladott egypártrendszeri problémamegoldó minták elenyészése. A mindennapok helyi demokráciájából

még sokszor hiányzik a "demosz". Nem hallunk pl. arról, hogy helyi egyesületek tömegesen követelnék a túl sokszor üresen kongó művelődési házaknak mint vagyonnak átadását, vagy akárcsak tartalmi profilváltásukat, és "Egyesületek házá"-vá átlényegítését; ugyanakkor továbbra sem a helyi önkormányzatok döntési kompetenciájába tartozik a veszélyeztető családokból az állami gondoskodás rendszerébe vett gyermekek sorsa.

Felteszem, hogy a szolgáltatások terén még sokáig csak "*tanuló demokrácia*" leszünk. Mindannyiunk felelőssége, hogy meddig.

Tárgyszó:

Családszociológia

LOCAL COMMUNITY AND THE FAMILY

AZ IDŐSKORÚAK GONDOZÁSÁNAK PROBLÉMÁI — INNOVATÍV MEGOLDÁSOK

SZÉMAN ZSUZSA

Bevezetés

1994-re Magyarországon a nyugdíjasok aránya elérte a 27,7%-ot (Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság adatai). A 60 éven felüliek aránya 19,3% volt (Magyar Statisztikai Zsebkönyv '93, 1994: 11). E nagyarányú társadalmi öregedési trend mögött a korai nyugdíjazási formák, a korengedményes nyugdíj, az előnyugdíj és a rokkant nyugdíjazás felerősödése áll. A munkaerőpiacot rokkant nyugdíjazással elhagyók aránya 1980-tól folyamatosan nőtt (Novák, 1990: 25). A 90-es évek elején a rokkantak, azaz a fiatal idősök aránya az újonnan nyugdíjazottak egyharmadára rúgott, arányuk 1994 első felében még ennél is magasabb, 36,7% volt (Statisztikai Tájékoztató 1993: 1, 1994: 1, 1994/1: 7—8). Ennek a trendnek a következtében a 90-es évek elején — a 70 éven felüliek mellett, akik között közel 40%-a krónikus betegséggel, 25,9%-uk komolyabb egészségügyi problémával küzdött (KSH, 1994: 13) — megnőtt a 60 éven aluliak körében is a gondozási igény.

A családok szerepe a gondozásban — nehézségek

Az idősök egészségügyi, fizikai és anyagi támogatásában az állami ellátóhálózat mennyiségi és minőségi elégtelensége, a nyugdíjrendszer problémái miatt az elmúlt évtizedekben a családok nagy szerepet vállaltak. A gazdasági helyzet romlásával 1988—89-ben a családtagok egymás iránt érzett felelőssége méginkább felerősödött (Gayer Gy.-né 1990: 171—185). De 1990-től ez a támogatás, a társadalmat érintő, a családok erőviszonyait átrendező (A családi értékek változásáról készített legfrissebb tanulmányt lásd Cseh-Szombathy, L. 1994) számos újonnan fellépő szociális feszültség miatt (pl. a tartós és nagyarányú munkanélküliség, a veszélyeztetett kiskorúval rendelkező családok növekvő aránya, az alkoholizmus növekedése stb.) gyengült. A gondozási szerep csökkenésében egyéb tényezők is szerepet játszottak.

A Szonda Ipsosnak a Fraternité Rt.¹ megbízásából 1994 tavaszán elvégzett reprezentatív, 2000 háztartásra kiterjedő, véletlen mintán történő felmérése szerint pl. a mintában szereplő háztartások több mint *egyharmadában* (36%) családjában, rokonságában volt *gondozásra szoruló idős személy*. Az érintettek 72%-a, többnyire a 40—50 éves korosztályba tartozó szendvics generáció

¹Köszönet a Fraternité Rt. és a Budapesti Bank Rt.-nek, hogy a kizárólagos tulajdonukban levő adatokból a fenti eredményeket a tanulmány elkészítéséhez rendelkezésre bocsátották.

valamilyen formában megpróbálta támogatni időskorú hozzátartozóit. A válaszadók 28%-a, különböző okok miatt — a) korlátozott anyagi lehetőségek, b) a gondozást más személy vállalja, c) a gondozási intézmény vállalja — mégsem segítette idős rokonait.

A gondozással kapcsolatos teendők elvállalása úgy mint a bevásárlás, mosás, takarítás, étkezés, anyagiak, lakhatás biztosítása, egészségügyi ápoló fogadása, hivatalos ügyintézés, kapcsolattartás, ugyanis nagyban függött a háztartások jövedelmi képességeitől. A jobb módúaknak jelzett háztartások az átlagosnál jóval nagyobb arányban vállalták az idősgondozás terheit.

Az anyagiakon túl a családoknak a gondozás egyéb problémával járt együtt, mert az érintettek 71%-ának komoly időbeli, 60%-ának fizikai és 54%-ának szellemi-idegi igénybevételt jelentett az idős ellátása. A legnagyobb terhelést az együttélés okozta (háztartási munkák végzése, étkezés biztosítása, ügyintézés, ápolás, gondozás stb.). De a különélő hozzátartozóknak is sokszor teljes körű ellátást kellett biztosítaniuk, ami egy kétkeresős családmodell időkeretét és anyagi lehetőségeit figyelembe véve messze meghaladta erejüket. Az egyke-resős vagy munkanélkülivé vált család anyagi lehetősége pedig még ezt a szintet sem érték el. Az elvben rendelkezésre álló gondozási időt feltehetőleg csökkentette az ilyen családok devianciája (pl. alkoholizmusa), a fekete piaci munkavégzés vagy a munkakeresés. A családok által ellátatlan feladatok így az állami és nem állami szereplőkre hárultak.

Az állami szektor

A családok által gondozatlanul hagyott időseket az állami idősellátórendszer képtelen volt kezelni, mivel mind az ún. zárt (bentlakásos), mind a nyitott (otthonélést elősegítő) rendszerek komoly gondokkal küzdöttek.

A zárt rendszer problémái

A zárt idősgondozási rendszerből is hiányzott a nyugati előregedett társadalmak ilyen típusú rendszerének tartalmi és formai színessége: pl. idősothon, időslakóotthon, gondozóotthon, átmeneti gondozás, nappali gondozás, nappali kórház, speciális idős lakások, dementiaiban szenvedők számára létesített bentlakásos otthonok. Az ellátás két típusra, az elterjedt és alacsony színvonalon működő, szegény elemeket tartalmazó szociális otthonra és a valamivel magasabb szintű, ritkábban előforduló nyugdíjas házra korlátozódott. A minőségi kritériumokon túl a nyugati társadalmak 4–11%-os mutatóival összehasonlítva a 60 éven felüliek mindössze 2%-a kapott zárt rendszerű ellátást (Széman 1986: 121–157).

A nyitott ellátás típusai-problémák

Az ún. nyitott, 1986-tól elvben minden idős számára rendelkezésre álló ellátóhálózat mindössze néhány ellátóegységet tartalmazott: a) az idősek

napközi otthonát, b) a házi szociális gondozást, c) szociális étkeztetést, d) néhány kísérleti jellegű formát. A szociális gondozóhálózat felépítésében messze elmaradt a nyugati társadalmakban létező szolgáltatásoktól, s az egyes ellátási formákban a 60 éven felüliek 2—5%-a részesült. Ugyanakkor pl. már a 80-as évek közepén az idősek 32%-a igényelt ilyen vagy hasonló jellegű segítséget, pl. (segítség a nehéz fizikai munkákban, ház körüli munkákban, szerelésben).

A 80-as évek második felében az egyes gondozási központokban két új problémával is szembe kellett nézniük: *a) az ellátottak 10—20%-a tartós, gyakran egészségügyi ápolást is tartalmazó gondozásra szorult, b) a gondozottak korstruktúrájában az igen idősek mellett megjelentek a fiatal idősek, különösen a nagyon rossz egészségi állapotban lévő 60 éven aluli rokkant nyugdíjasok.* Egyes gondozó központokban az ilyen gondozottak aránya 10—20% körül mozgott (*Széman—Utasi* jelenleg folyó kutatás). Ennek az új kihívásnak az intézmények vezetői szociális érzékenységüknek megfelelően válaszoltak. Így igen eltérő gyakorlatok alakultak ki. Volt, ahol "illegálisan" a körzeti nővér feladatkörébe tartozó tevékenységet is (pl. injekcióbeadás) elláttak.

Területi eltérésektől függetlenül néhány tipikus problémát szükséges kiemelni: pl. a hétféle gondozás megoldatlansága, a családok felől érkező, az idősek átmeneti, egy-két hónapos gondozását kérő igény, nappali ellátás együttélés esetén, a szolgáltatás bővítése, az idősek biztonságérzetének növelése stb. Ennek a kihívásnak az eredményeképpen 1989-ben számos, a magyarországi ellátásból hiányzó láncszem, innovatív kezdeményezés jött létre. Több helyen kialakították a nyitott és a zárt ellátási formát összekötő ellátási rendszert, az *átmeneti gondozást*. De a nyitott és zárt rendszerek hiányosságai következtében a kórházak belgyógyászati osztályain továbbra is az ágyak 40%-át tartósan idősek foglalták el.

Idősgondozás az új jóléti modellben

Az önkormányzatok figyelemre méltó hányada a rendszerváltás utáni első két évben *a) nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva, b) politikai okokból (a múlt rendszerben életre hívott keményezések rosszak, c) a gazdaságpolitikának szociálpolitikával való előnyberészesítése miatt, d) vagy egyszerűen csak szociális érzékenység híján, sorra elsorvasztották az 1989-ben létrehozott új idősgondozási ellátási formáikat.* Az 1993-ban életbe léptetett Szociális Törvény az alapellátási feladatok (köztük a gondozás) kijelölésével ezt az erodáló folyamatot igyekezett megállítani, sőt a hálózatot fejleszteni, de a jogban megengedett 1997-ig lehetséges halasztási cikkely miatt, ez nem minden esetben sikerült.

A voluntáris szektor szerepe

Miközben az állami szereplők ereje csökken, a *voluntáris* szektor szervezetek *volumene*, hatósugara az új jóléti modellben megnőtt. 1992 márciusában a Szonda-IPSOS (az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjának a megbízásából) egy 1000 egyézségügyi alkalmazottra és 500 orvosra kiterjedő vizsgálat részeként a következő kérdést tette fel:

Kérem, sorolja fel azokat a szervezeteket, amelyekkel már találkozott, s amelyek segítsége közvetlenül megnyilvánult az Ön vagy az Ön munkahelyének a támogatásában.

A kérdés három választ értékelt sorrendiség nélkül. Egy szervezet segítségét a válaszadók több mint a fele (54%), kettőt 24%-uk, hármát közel 10%-uk nevezett meg. A sorrend a következőképpen alakult. Első helyen 26%-kal kiemelkedett az 1992-re már országos méretűvé vált Magyar Máltai Szeretet Szolgálat, második helyen ettől jóval kisebb aránnyal, 6,6%-os előfordulással egy régi voluntáris szereplő, a Magyar Vöröskereszt fordult elő. Harmadik helyre kerültek 6,5%-kal a különféle alapítványok, amelyek közül ki kell emelni a Soros Alapítvány jelenlétét, mivel ez a szervezet önmagában 3%-kal fordult elő. Vagyis az akkor mintegy 11 ezerre rúgó alapítványi mező felől jövő támogatás egyharmadát egyetlen alapítvány, a Soros Alapítvány képviselte. Az országos jellegű mintában regionális eltérések is mutatkoztak. Az egyik jelentős különbség a JOINT magas arányú fővárosi előfordulása. A szervezetek eltérő jellemvonásai ellenére (alapítványi, karitatív, régen meglévő vagy a rendszerváltás utolsó éveiben létrejött szervezetek) a társadalomban volt egy velük szemben meglévő alapvető közös elvárás: a meglévő, súlyos szociális feszültségek enyhítése. Ez a "csodavárás" azért érdekes, mert a fent megnevezett nem állami szervezetek kivétel nélkül semmilyen vagy igen kevés állami forrással rendelkeztek. Megalakulásukat, létüket, fejlődésüket és intézményesedésüket, *külföldi pénzbeli* (pl. a Soros Alapítvány, JOINT) vagy *természetbeni* (pl. ruha, élelem, gyógyszer, intenzív kórházi ágyak) segítségnek köszönhették. (Az egyetlen kivétel ez alól a régi szereplőnek tekinthető Magyar Vöröskereszt volt, amelynek a többiekhez képest nagyobb állami támogatást élvezett.)

Nemcsak az állam, de az egyes hátrányokkal küzdő rétegek, így az idősek is természetesnek vették a nem állami szektor felől érkező *különböző jellegű megoldásokat*. Az alábbiakban két idősgondozási, különböző típusú, innovatív megoldás kerül bemutatásra.

A Magyar Máltai Szeretet Szolgálat szereplő innovációs kísérlete

A Magyar Máltai Szeretet Szolgálat 1991 elején megnyitott Orvosi és Szociális Segélyszolgálatánál az "ügyfélforgalom" 21,5%-a, összesen 421 fő, idős volt, akik közül igen sokan kértek házi gondozást vagy alternatívaként bentlakásos elhelyezést. De a hagyományos módon, a karitatív szervezet

önkénteseivel az igények mindössze 35%-ának tudtak gondozó jellegű ellátást nyújtani.

A lehetséges megoldási irányt a professzionális munkaerő megteremtésében látták. A képzésbe III. kerületi (a Budapesti Központ itt volt), csonka családban élő, rosszul tanuló, általános iskolai diákokokat vontak be, akiket már tizenévesen a munkanélküliség veszélye fenyegetett, s akik számára 2 éves "segédápolónői jogosítvánnyal" járó szociális gondozói-ápolónői képzést indítottak el. (A 15–19 évesek 25%-a munkanélküli. A munkanélküliek egynegyede 25 év alatt van. 1993 őszén 55 ezer először munkába lépő volt munkanélküli.) (Nesporova—Simonyi 1994: 17.) A máltaiak legnagyobb gondja volt, hogy pénzügyi forrásaik elsősorban naturáliákból álltak. Szükségük volt az állami szektor támogatására.

Az innovációs kísérlet története

1994 októberében a Magyar Máltai Szeretet Szolgálat Budapesti Központja egy vészjelzőrendszer működtető központot adott át. Ennek létrejöttét egy véletlen indította el.

Sikertelen innováció az állami szektorban

Az Európai Nemzetközi Tudományos Együttműködés (COST) keretében "Az öregedés és technológia (COST A5)" programon belül a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete pályázatot nyert, hogy a házigondozásra szoruló idősök körében *alapkutatást* végezzen a szükségletek felmérésére. Ezen túl a pályázat lehetőséget adott, hogy az idősök szociális, egészségügyi szükségleteit egy szűk kört érintő *kísérleti modellben* valamilyen *technikai* elemmel kapcsolja össze. A választás egy Magyarországon még nem használt, de a nyugati előregedett társadalmakban általánosan elterjedt készülékre, a *vészjelző gombra* (alarm bell) esett. Az állami szektorban ugyanis a legtöbb esetben a gondozási központokban különböző okok miatt (nem volt elég gondozójuk, az önkormányzat anyagi nehézségei stb.) hiányzott a *hétvégi házi gondozás*. Különbőféle esettanulmányok kimutatták, hogy a gondozottak 2–3%-a évente azért halt meg, mert rosszulléte esetén nem tudott senkit sem értesíteni. A kísérletben megfogalmazott cél, az idősök vészjelző gombbal való ellátása, egy addig hiányzó láncszem pótlására szolgált, így a pusztai technikai megoldáson túl alapvetően fontos volt a magyar idősgondozási struktúrában.

Mindezért az eredeti elképzelés az *állami, már meglévő rendszerbe* kívánt innovációt bevinni. A modell a főváros egyik igen előregedett (I. ker.), 36%-os öregségi rátát mutató kerületét célozta meg, ahol a házi gondozásban részesülők 20%-a teljesen ágyhoz kötött volt, és hétvégi gondozás híján évente az idősök 2,5–3%-a meghalt.

Az állami szektorban elkezdett, kezdeti pozitívumokat felmutató — a Szociális Bizottság pozitív döntése (az önkormányzati döntés mechanizmus első lépcsőfoka) — adaptálási kísérletet abba kellett hagyni. A kudarc oka, hogy a

magyar közigazgatási szféra még nem kellően politikamentes. A rendszerváltás után az önkormányzatokat is utolérő *politikai csatározások sorozata végül is meghiúsította* a projektvezető azon szándékát, hogy a modellt a kísérleti időszak lejárátán túl is működtesse, s annak költségvonzatát — fenntartás, munkabér — az önkormányzat fedezze.

A voluntáris cselekvő színre lépése

A MMSZ Budapesti Központja tudomást szerzett a vészjelző készülékről, s felajánlotta fogadókésztségét. 1993 októberében az ügyet a kerületi önkormányzat Szociálpolitikai Osztályának vezetőjével megtárgyalták, aki fantáziát látott a rendszerben, s anyagi támogatásra érdemesnek tartotta azt. A pozitív önkormányzati hozzáállás után újabb cselekvőket próbáltak az ügynek megnyerni.

Végül is a máltai szervezet is több cselekvővel kötött együttműködési megállapodást:

1. a III. kerületi önkormányzattal, amely a gondozáshoz szükséges szociális munkások bérének egy részét biztosította,
2. a fővárosi önkormányzattal, ahonnan a máltaiak tulajdonában lévő helyiségek felújításához kaptak pénzt,
3. ezen túl a Művelődésügyi Minisztériumtól pályázati úton is nyert pénzt bizonyos, az alapvető rendszert kiegészítő technikai berendezések (személyi hívók) beszerzéséhez.

A fenti adaptáció sikeréhez is több tényező együttes jelenléte szükségeltetett: a) a helyi és makro szintű állami és piaci szereplők támogatásának elnyerése, b) a képzési program és az alarm rendszer modelljének összekapcsolása a képzési program és a munkaerő transzformálás révén, c) egymást támogató pozitív viszonyok kialakítása az állami házi gondozóhálózattal.

A JOINT Home-care kísérlete a Józsefvárosban (VIII. ker.)

Az előzmények

1990-ben a JOINT elhatározta, hogy egy igen előregedett budapesti kerületben home-care névre hallgató új ellátási típust alakít ki. Ennek realizálásához a jóléti modell több szférájának együttes mozgására volt szükség.

1. A JOINT, a voluntáris szféra szereplője, még a jelzett évben megkereste a Népjóléti Minisztériumot, a makro szintű állami cselekvőt és előterjesztette elképzeléseit.

2. A következő évben a JOINT a makro szintről a helyi állami szint irányába mozdult. Együttműködési szerződést kötött a VIII. kerületi önkormányzattal, mely az alábbiakat tartalmazta:

- a) A JOINT vállalta a kísérlet szakmai és személyi feltételeit, az oktatás-technikai felszerelések biztosítását, a team tagok képzését, és a

programban később oktatni szándékozó magyar szakemberek képzését, oktatófilmek bemutatását, szakkönyvtár létrehozását.

b) Az önkormányzat vállalta a kísérlet tárgyi feltételeinek megszervezését, közigazgatási apparátusán belül a home-care csoport létrehozását, egy felújított és berendezett oktatási épület átadását és annak fenntartási költségeit, valamint az önkormányzat hatásköre alá tartozó idősellátási területekről a programba bevont szakemberek számára a képzéshez szükséges szabad idő biztosítását. Az egész program kerületi koordinálása az önkormányzat Szociális Bizottságának hatáskörébe tartozott.

c) A kísérleti szakaszban a JOINT és az önkormányzat közösen vállalta 5 fő gyógytornász és 10 fő szociális gondozó munkabérét.

3. A JOINT fontosnak tartotta a makro szinttel, a Népjóléti Minisztériummal való együttműködési szerződés megkötését. Egy ugyanis — a kísérlet sikere esetén — szakmai és jogi garanciát nyújtott a modell országos elterjesztéséről.

A modell lényege

Az Izraelből importált modell lényege a korszerű *gerontológiai és gerátriai* tudással rendelkező *családi orvosra* épül, akik team munkában dolgoznak együtt a házi rehabilitációs technikára kiképzett *fizioterapeutával*, az *ápolónővel* és a Magyarországon hiányzó szakmának tekintendő *szociális munkással*. A modellhez szükséges *multidiszciplináris* munka elsődleges feltétele volt egy, az *orvosokra és a team többi munkatársára* egyaránt kiterjedő *egységes gerontológia, geritária szemlélet* kialakítása. A képzés 1991 őszétől 1992 végéig több lépcsőben zajlott. A 80—140 órás elméleti anyag mellett, amely az idősor alapvető és általános nehézségeivel foglalkozott — pl. öregkori elmagányosodás, halál kérdése, öregkori veszteségeink, az öregeket védő törvények, táplálkozás, nemiség stb. — a kurzus nagy hangsúlyt helyezett a terepen történő problémamegoldó készség fejlesztésére: szituációs gyakorlatokra, házi vizitekre, konzultációkra. A képzésben összesen 41 családorvos, 41 szintén az egészségügyi szektorba tartozó körzeti nővér vett részt. Az önellátó képességek megőrzése, javítása érdekében pedig egy izraeli foglalkoztató terepauta és egy szociális munkás tartott a magyar gyógytornász hallgatónak és a szociális szférában dolgozóknak videovetítéssel, gyakorlatokkal egybekötött előadásokat. Ezt követően a magyar idősellátás egyik egységében, az idősek klubjaiban az időseket ismertették meg azokkal a gyógytorna gyakorlatokkal, foglalkoztatás-terápia eszközökkel, amelyek segítenek az önállóan élhető időskori élet határait kitolni.

Felmerülő problémák

1. A modell sikeres működésének egyik alapvető hátráltatója volt a magyar egészségügyi és szociális szféra presztízse között tátongó szakadék. Már a team három, az egészségügyi rendszerhez tartozó tagja, az orvos, a nővér és a gyógytornász között is alapvető hierarchián alapuló viszony uralkodott az orvos

javára. A team *negyedik tagja, a szociális munkás* Magyarországon a mai napig nem elfogadott foglalkozás. A területi idős gondozásban foglalkoztatott gondozási központok vezetőinek és a szervező gondozónőknek (munkájuk sokban hasonlított a szociális gondozókéhoz) társadalmi presztízse messze alatta maradt pl. az orvostól fényévre lévő *körzeti nővér* társadalmi értékének. Ilyen körülmények között az izraeli szakemberek igen nagy fáradságába került néhány alapvető, a sikeres működéshez szükséges alapelveket lefektetni és begyakoroltatni: pl. a csapatok tagjai szakmai kompetenciájukat tekintve egymással egyenlőek, a csoport célkitűzéseit közösen fogalmazzák meg, azokat előnyben kell részesíteni az egyéni érdekekkel szemben, az orvos viszonya a csoport többi tagjához képest mellérendelt stb. A korábbi társadalmi-kulturális szakmai magatartási modellt az izraeli tanárok komoly erőfeszítésekkel, jó diplomáciai érzékkel, sok tapintattal igyekeztek megváltoztatni, aminek eredményeképpen egy év alatt *48 orvosi körzetből 18-ban* multidiszciplináris csapatok alakultak, ahol összesen *208* beteget (82%-ban nőket) láttak el.

2. A home-care project eredményességét a magyar idősellátásról (korábban már említett) *hiányzó elemek* is veszélyeztették. Bár a project sikeresen oldott meg egy-egy olyan esetet, amikor az idős nappali kórházat, gondozóházat, átmeneti otthont vagy más jellegű tartós felügyeletet igényelt, világossá vált, hogy az otthoni 24 órás felügyelet a rendelkezésre álló személyi erőforrásokkal megoldhatatlan.

3. A kísérlet időtartama során az is kiderült, hogy a magyarországi egészségügyi és szociális idős gondozási gyakorlatban csaknem kezelhetetlen gond az idős *haldoklásával* való szembesülés. Sem a csírájukban már Magyarországon meglévő hospice szolgálatok, sem a csapatok képzése nem nyújtott elég tudásanyagot, információt és erőt a probléma megoldásához. Ezt a nehézséget egy pszichológus teambe vonásával oldották meg. Ezen túl a csapatok újabb állami és nem állami szereplők felé nyitottak, kapcsolatba léptek egyházi szeretetotthonokkal, a kerületi lakosokat ápoló kórházakkal, klinikákkal, a gyámüggyel, különböző főiskolákkal, intézményekkel, egészségügyi szakiskolával. Utóbbi intézmény diákjai önkéntes munkájuk révén csatlakoztak a programhoz.

Az eddigiekből világossá vált, hogy egy a voluntáris szektor felől (JOINT) érkező, az *idősellátás egyetlen szelétét felölelő* (házi gondozás) kezdeményezés Magyarországon a 90-es évek elején adott körülmények között az csak akkor tudott továbblépni, ha *újabb állami és nem állami szféra tartozó szereplőket mozgósított*. Gyakorta a két szféra közti határ elmosódott, pl. az állami szakközépiskola diákjainak önkéntes tevékenysége esetében.

Tanulságok

Az eddigieket összegezve hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét modell létrejötté hazai körülmények között csak *komplex* megközelítésben volt lehetséges. Az idős gondozását önmagában az állami szektor nem tudta megfelelően kezelni. A voluntáris cselekvők is csak több szektor érintkezésé-

vel, számos szereplő — a helyi és fővárosi önkormányzat, a Népjóléti Minisztérium, külföldi tőke, a hazai és nemzetközi tudomány, szakembergárda — részvételével tudták a kísérleti modellt "beindítani". Bár a modellek különböznek egymástól mindkettő jellegzetesség: *a*) innováció elindítása a magyar idősellátásban, *b*) több különböző szinten és szférában (állami és nem állami) elhelyezkedő cselekvő mozgósítása. Más kerületekben szerzett tapasztalatok is arra tanítanak, hogy rövid és középtávon számos szociális feszültség megoldásához komplex, bizalomépítő kooperációra, az állami szektor nagyobb flexibilitására van egyidejűleg szükség.

HIVATKOZÁSOK

- Cseh-Szombathy, L.* (1994): Az értékek változásának hatása a családok működésére. Budapest, kézirat.
- Csepányi, G.* (1993): A home-care, mint a területi idősgondozás humánus, racionális és komplex alternatívája egy kerületi modellkísérlet tapasztalatai alapján. Budapest, szakdolgozat.
- Gayer, Gy.-né* (1990): Családok—gazdasági válság—stratégiák (1988—198). 171—185. In: *Széman* (szerk.). Rokkantak—idősek: veszélyeztetettek? Szociálpolitikai Értesítő 1990/3. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete—MTA Soros Alapítvány.
- KSH (1994): Az időskorúak egészségi állapota. Budapest, KSH.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1990 (1991), Budapest, KSH.
- Nesporova, A.—Simonyi, Á.* (1994): Labour Market Developments in Hungary. Budapest, ILO.
- Novák, M.* (1990): Munka—munkahely—rokkantság. In: *Széman* (szerk.) Rokkantak—idősek: veszélyeztetettek? Szociálpolitikai Értesítő, 3. MTA Szociológiai Kutató Intézete—Soros Alapítvány, Budapest.
- Sík, E.—Széman, Zs.* (1991): Care for the Elderly? Hungary, 43—57 in Evers, A./Svetlik, I. New Welfare in Care for the Elderly. Vol. 1. Eurosocial Report 40/1. Vienna, European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Széman, Zs.* (1986): Az időseket ellátó intézményrendszer. 121—156. In: *Széman, Zs.* (szerk.) Nyugdíjkorhatár? Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Széman, Zs.* (1989): Pensioners on the labour market. A failure in welfare. Budapest, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences.
- Széman, Zs.* (1990): Old and Hungry. The impoverishment of the elderly in Hungary. Budapest, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences.
- Tardos, K.* (1993): Feláldozott egészség (munkások, munkakörülmények, betegségek). Budapest, kandidátusi értekezés.

Tárgyszavak:

Öregek
Szociális ellátás

PROBLEMS OF TAKING CARE OF THE AGED —
INNOVATIVE SOLUTIONS

FIGYELŐ

A REVIEW OF HISTORICAL DEMOGRAPHY (Historisch-Demographische Mitteilungen) ismertetése

Előzmények

"A történeti statisztika forrásai", Budapest, 1957 és a "Magyarország történeti demográfiája", Budapest, 1963 című kötetek felhívták a külföld, különösen a Population Studies és a Population szerkesztőjének, az angol *Grebenik* és a francia *Alfred Sauvi* professzoroknak, valamint *Louis Henrynek* a figyelmét arra, hogy Magyarországon milyen gazdag történeti demográfiai forrásokat őriznek a népesség történeti tanulmányozásához.

Az említett művek a Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár közreműködésével láttak napvilágot, *Kovacsics József* statisztikus és *Ila Bálint* levéltáros kezdeményezésével. Azok után, hogy *Kovacsics József* 1959-ben az ELTE-re került, a sorozat, melynek további tervbe vett kötetei Magyarország oktatásügyének történeti statisztikai kérdéseit, az egészségügyi statisztika, az ipar és a mezőgazdaság történeti statisztikai áttekintését lettek volna hivatva bemutatni, megszakadtak.

1965-ben *Kovacsics József* az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történeti demográfiai kollokviumot szervezett. Ezen a történeti demográfia művelőinek: *Louis Henrynek*, *David Eversteinek*, *Paul Depréznak*, *Nils Forbergnek*, *Pavla Horskának*, *Felix Burckhardtnak* és másoknak a javaslatára megszületett egy olyan periodika terve, amely a közép- és kelet-európai történeti demográfia forrásainak, az itt élt és élő népek népesedéstörténetének a feltárását tűzte ki célul.

Az UNESCO 10 ezer dollárt ajánlott fel a periodika támogatására. Azok között a sajátos körülmények között, melyek ebben az időszakban a KSH és az ELTE viszonyát jellemezték, a periodika nem jött létre.

Ekkor határozta el *Kovacsics József* professzor, hogy tanszéki vállalkozásként fog hozzá a sorozat megindításához. E bonyolult és nagy tényismeretet, szervezési készséget kívánó munka nem ígért könnyű sikereket. A kiadványsorozat első számában felvázolt célkitűzések ugyanis a következők voltak:

"Ez a füzet, mely az 1965-ben Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott nemzetközi történeti demográfiai kollokvium szellemében készült a vonatkozó országok kutatóinak közös erőfeszítésével, elindítója szeretne lenni az intenzívebb közép-európai történeti demográfiai együttműködésnek.

A történeti demográfiai kutatások Közép-Európában több szempontból is figyelemre méltóak. Minél jobban haladunk vissza kronológiailag a közép-európai népek történeti demográfiáját kutatva, annál több a megoldandó, tisztázandó probléma. A legtöbb európai állam feldolgozott és rendszerezett adataira alig egy-két emberöltőre tekint csak vissza.

Közép-Európa államai saját forrásaik alapján a népességtörténet idősorait, fejlődési tendenciáit helyesen megvilágítani nem tudják. A folytonosan változó államhatárok s ezzel együtt a források őrzése terén fennálló megosztottság szinte kényszeríti a kutatókat az együttműködésre.

Az európai gondolat lassú érlelődése kedvező feltételeket teremt a történeti demográfia területén az együttműködéshez.

A társadalmi haladás állomásai szorosan összefüggnek a népesség számára, foglalkozási, műveltségi összetételére, az egészségügyi és kulturális viszonyokra, a születések és halálozások mikénti alakulására vonatkozó mutatókkal.

Az újjászülető Európában kis és nagy nemzeteknek egyaránt fel kell ismerniök, hogy a társadalmi haladás a kölcsönös megértésen alapuló együttműködést kívánja meg.

Miután a XIX. század első felének demográfiai kérdései sem tisztázottak, úgy véljük, hosszú időre van tartalma ennek az együttműködésnek."

A sorozatról

Az első számban két német kutató, *Karl Obermann* és *Karlheinz Blaschke*, a francia *André Armengaud* és a sorozatszerkesztő *Kovacsics József* cikkei szerepelnek. *Obermann* a XIX. századi németországi népességfejlődést tárgyalja, *Blaschke* úr Szászország történeti demográfiáját mutatja be 1700-tól. *Armengaud* Európa népessége a XIX. és a XX. században címmel írt tanulmányt, míg *Kovacsics József* a helytörténeti kutatás módszertani kérdéseit dolgozta fel.

Az első szám óta további hét szám jelent meg napjainkig, egyre színvonalasabb és sokoldalúbb tartalommal.

A második szám négy tanulmányt tartalmaz. *Horváth Róbert Thirring Gusztáv* történeti statisztikai munkásságát értékelte, *Kovacsics József* és *Ila Bálint* a Balaton Keszthely környéki térségének legjobban fejlődő községei: Gyenesdiás, Vonyarcvashegy, Balatonyörök és Cserszegtomaj település- és népességtörténetét dolgozta fel.

Karl Obermann a Rajnavidékről 1843—1847 között történt kivándorlásról írt tanulmányt, *Baranyai Kálmán* pedig Csorvás község népmozgalmáról írt elemzést az ottani anyakönyvek alapján.

A könyvismertetések rovatában *Adam Szycpiorskiné* a lengyel történeti demográfia kutatási problematikájáról írt művének, *Heimold Helczmanowszky* "Ausztia népesség- és társadalomtörténete" című munkájának, *Róza Wojciechowska*: A történeti statisztika levéltári forrásai Lengyelországban és *T. Hollingsworth* "Történeti demográfia" címmel megjelent művének ismertetése szerepel.

A harmadik számban a következő munkák olvashatók:

- *R. Pullat*: A szovjet demográfia néhány elméleti és historiográfiai kérdése;
- *A. E. Imhof*: A történeti demográfia a Német Szövetségi Köztársaságban;
- *M. W. Flinn*: Az angol népesség 1930-ban;
- *L. Máday*: A halálozási krízisek Európában a XIX. század második felében;
- *Györgyi Kálmán—Kovacsics Józsefné*: A pénzbüntetés alkalmazása a magyar polgári jogban;
- *Granasztói György*: Kassa és népessége a XVI. században.

A könyvismertetések sorozatban *Ila Bálint*: Gömör megye; *Maria Lujza Marcilio*: Sao Paulo népessége; valamint *Nicholas Schanchez-Albornoz*: "Latin-Amerika népessége" című munkák bemutatására került sor.

A negyedik szám tartalma is ugyancsak változatos. Két cseh szerző, *Eliška Čáňova* és *Pavla Horská* a csehszlovák levéltárosok együttműködését mutatja be a történeti demográfia területén. *Mészáros László* a budai szandzsák számadáskönyvei alapján vizsgálja a török kori Magyarország népességének demográfiai, szociális és etnikai képét, *Thirring Lajos* a népszámlálási adatok longitudinális vizsgálatának a problémáját tárgyalja, *Karl Obermann* a Hannoveri Királyság népességfejlődését és társadalmi struktúráját elemzi az 1848. évi választási statisztikák alapján, végül a szerkesztő *Kovacsics József* a statisztika és a demográfia 1777—1977 közötti egyetemi oktatásáról ír.

E számban négy könyv ismertetésére került sor. *Jaques Dupaquier*: Bevezetés a történeti demográfiába; *Artur E. Imhof*: A komputer szerepe a németországi társadalomtörténetben és történeti demográfiában; *Imreh István*: "Változó valóság. Szociográfiai elemzések" című munkája, *Káldy Nagy Gyula*: Török adóösszeírások Magyarországon; végül *Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegő László*: "Adatok a korai helyneveink megismeréséhez" című művének recenziója olvasható.

Az ötödik számban *Kerecsényi Edit* a Nagykanizsai Múzeum igazgatója a Zala megyei horvát falvak népességének településtörténetét vizsgálta hosszú idősorok alapján, *Roland*

Pressat a Nemzetközi Statisztikai Intézet demográfiai kutató tevékenységének 100 évéről készített számadást, *Kovacsics József* pedig *Thirring Lajos* életéről, munkásságáról emlékezett meg soraival. E szám közli a csehszlovák és lengyel történeti demográfiai periodikák tartalomjegyzékét, valamint válogatott bibliográfiát ad a hazánkban 1985-ben megjelent történeti demográfiai munkákról, és összefoglaló táblázatban mutatja be az 1754—55-ös nemesi összeírás megyei adatait.

Recenziót olvashatunk *Raimo Pullat* Tallin történetét bemutató munkájáról, *J. P. Knitz*: A strasbourgi társadalom 1560—1660 címen megjelent kötetéről, valamint *Csetri Elek—Imreh István*: "Erdély változó társadalma" című publikációjáról.

Amíg a korábbi számok az ELTE Sokszorosító üzemében készültek, addig a *hatodik szám* a KSH Népszámlálás gondozásában jelent meg. Ebben *Hőgye István* az 1831. évi sátoraljaújhelyi kolerajárványról *Kossuth Lajos* által készített jelentést értékeli, a sorozat szerkesztője a magyarországi németiség 1870—1941 közötti demográfiai történetét mutatja be, *Pavla Horska*: A házas termékenység problémái Közép-Európa szláv népességében a hivatalos statisztika előtti időkben címmel közölt tanulmányt. *Buzási János* a történeti demográfia magyarországi levéltári forrásait mutatja be, *Draskóczy István* az erdélyi századok XV. század végi népességszámával foglalkozik.

Ismeretterésre került *Dennis Willigen—Katheryne A. Lynch*: "Források és módszerek a népmozgalmi jelenségek történeti statisztikai vizsgálatában" című munkája, *J. Dupaquier*: "A francia népesség története" című műve. Bibliográfiát olvashatunk az oroszországi falukutatás témakörében megjelent, a XVI. századtól a XX. század elejéig terjedő időszakokkal foglalkozó társadalmi-demográfiai tanulmányokról. E mellett bemutatásra kerül a *Kovacsics József—Ila Bálint* szerkesztésében megjelent Veszprém megyei helytörténeti lexikon.

A *hetedik szám* a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat kiadásában látott napvilágot. A benne megjelent munkák a következők:

- *Klinger András*: A magyarországi németek 1941—1980 között;
- *Elekes Dezső*: A kisebbségi problémák terminológiai kérdései;
- *Kovacsics József*: A magyarországi kisebbségi irodalomról;
- *Zielbauer György*: A kollektív bűn és büntetés 1944—1948 között és a németek kitelepítése Magyarországról;
- *Hoóz István*: A Baranya megyében élő népesség 1980—1990. évi számai, valamint a magyarországi nemzetiségek számának alakulása (történeti áttekintés).

A könyvismertetések rovatban a KSH Népszámlálás gondozásában megjelent "A magyarországi népszámlálások előkészítése és publikációi 1869—1990", továbbá "Az erdélyi települések 1850—1941 közötti nemzetiségi (anyanyelvi) adatai" című kiadványokról; *Láng Imre*: Az USA 1933—1939 közötti gazdasági és külpolitikája címmel megjelent művéről; a KSH Népszámláláson készülő megyei történeti statisztikai helységnevtárakról, valamint *Étienne Hélin* születésnapjára a barátai által készített "Történések és demográfusok" című kötetről kapunk tájékoztatást.

A *nyolcadik szám* is a KSH Könyvtára nyomtatásában jelent meg. A benne olvasható tanulmányok az alábbiak:

- *Kovacsics József*: Vándorlás Magyarországon 1500—1800 között;
- *Immo Eberl*: A magyarországi németek a Német Szövetségi Köztársaságban. A számkivetettség politikai, gazdasági és kulturális hatásai;
- *Mirnic Károly*: Módszertani nehézségek a vajdasági magyarok identitásának tanulmányozása során;
- *Popély Gyula*: A szlovákiai magyarság települési területeinek és a népesség struktúrájának a változása;
- *Berti Béla*: A magyarországon élő szlovákok helyzete a két világháború között;
- *Andrzej Brożek*: Etnikai statisztikai felmérések a lengyel kisebbségű országokban.

E szám közli az 1992 szeptemberében Budapesten megtartott nemzetiségi statisztikai konferencia ajánlásait a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok számbavételével kapcsolatosan, valamint a sorozat szerkesztője beszámolóját a konferenciáról. Ebben a számban kezdődik

egy olyan folytatólagos táblázat, amely a székelyföldi települések népességösszetételét és iskolai intézményrendszerét mutatja be a negyvenes években, itt az első negyven község adata olvasható. Végül három könyvismertetés zárja a periodika nyolcadik számát. Ezek bemutatják *Gyönyör József* Államalkotó nemzetiségek Szlovákiában; *Popély Gyula*: A magyarság számának csökkenése 1918—1941 között, továbbá *Vladimír SRB—Jirina Růžková*: "A csehszlovákiában élő népesség megoszlása anyanyelv és nemzetiség szerint az 1991. évi népszámlálás alapján" című műveit.

A kiadvány iránt érdeklődők és annak egyes megjelent példányait rendszeresen igénylő intézmények sorában található többek között a párizsi INED, INSE, a Francia Történeti Demográfiai Társaság mellett az Amerikai Kongresszusi Könyvtár, a firenzei, helsinki, montreáli, kölni, hamburgi egyetemek, de svéd és olasz demográfusok is szerepelnek a rendszeres olvasók táborában.

Egyrészt örömmel állapítható meg, hogy a periodika külső formáját tekintve sokat változott, szebb megjelenésű lett azáltal, hogy a KSH Népszámlálás, valamint a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat vállalta egyes számok nyomdai előállítását, ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a kiadás folytonossága továbbra sincs biztosítva. Jellemzi a kiadvány megjelenése körüli sokszor bizonytalan állapotot az egyes számok megjelenése között eltelt idő, mely a kiadás éve alapján igen változó: az első, 1971-ben megjelent számot a második 1974-ben, a harmadik 1976-ban, a negyedik 1981-ben, az ötödik 1986-ban, a hatodik 1990-ben, a hetedik 1992-ben követte, majd az utolsó, nyolcadik szám 1993-ban készült el.

Ugyancsak észreveheti a köteteket kézbe vevő olvasó, hogy amíg a sorozat első számaiban főként németül kerültek publikálásra a cikkek, addig napjainkra a francia nyelvre lefordított tanulmányok mellett — mintegy tükrözve a nemzetközi tudományos életben e vonatkozásban lezajló változásokat — teret nyertek az angolul közölt értekezések is. Célszerű lenne a jövőbeni egységesítés keretében áttérni ez utóbbira, s e mellett a másik két említett nyelvre is lefordított tartalmi összefoglalókkal teljessé tenni az áttekintést.

Hazánk, a magyarság és a közép-európai térségben velünk együtt élő népek demográfiai történetének a külföld, a nemzetközi tudományos és politikai élet számára történő tényszerű feltárása igen fontos, napjainkban különösen időszerűvé vált feladat. Ehhez a *Review of Historical Demography* eddig is nagymértékben hozzájárult, s a jövőben is hozzájárulhat. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele olyan pénzügyi háttér megteremtése, amely a sorozat tekintetében a mai napig fennálló bizonytalan helyzetet végre rendezné, biztosítva ezzel a folyamatosságot és a további színvonalas munkát.

Kígyósi Attila

IRODALOM

KÖNYV

MÜNZ, R.—ULRICH, R.: *Was wird aus den Neuen Bundesländern? Demographische Prognosen für ausgewählte Regionen und für Ostdeutschland.* (Mi lesz az "Új Szövetségi Államokból? Demográfiai előreszámítások egyes régiókra és Kelet-Németországra".) Demographie aktuell, Humboldt-Universität zu Berlin, Forträge—Aufsätze—Forschungsberichte No. 3., Berlin, 1994. 66 p.

Felgyorsult időnkben, amikor a társadalmi történések térben is csaknem egyszerre következnek be, a komputerezált információ ellenére, talán minden eddiginél nehezebb feladat az előrejelzés. Igaz ez a demográfia területén is — különös tekintettel a biológiai vonatkozásokra. Nem biztos, hogy könnyíti, bár elengedhetetlen, a népesség történelmi, regionális és társadalmi tényezőinek figyelembevételé.

Ebbe a nagy fába vágják fejszéküket a szerzők, amikor az előreszámításukat a jelenlegi "egyesített Németország" keleti részére, a volt NDK területére összpontosították. A "nagy egészben" ugyanis sok tényező összemosódhat, de a kisebb egységeknél fény derülhet olyanokra is, melyeket ki lehet terjeszteni az általánosabb szempontokra.

Meglehetősen egyéni ugyanis a volt NDK népességének alakulása. Nagy "törés", csökkenés következett be igen rövid időn belül — aminek végét, vagy "mélypontját" talán még el sem érték. A vizsgálat kiterjedt a folyamat demográfiai tényezőinek vizsgálatára: 1. Termékenység; 2. Halandóság; 3. Vándorlás.

Mindezek előreszámításánál a hagyományos kohorsz-komponens módszer EXCEL program PC-re való alkalmazását használták. A komponensek hatását elemezték és építették be a prognózisok variánsaiba.

Megállapításaik között talán első lehet, hogy a halandóság alakulása szinte elhanyagolható. Részletesebb elemzést adnak viszont a termékenység — és legfőképp a vándorlás alakulásáról; és e komponensek jövőbeli szerepéről. Ezek szerepelnek — ennek megfelelően — az előreszámítási "feltételezések" meghatározásánál.

Kohorsz- és korcsoportos TFR adatok alapján végzett előrszámításaik feltételei között szerepel az összehasonlítás a volt NSZK szintén nem magas értékeivel, illetve az a kérdés, hogy "felzárkózhat-e" és mikorra a keleti rész a nyugatihoz. A főbb megállapítások közé tartozik, hogy a kimaradt születések mintegy 1/3-áról feltételezhető, hogy nem pótlódik be akkor sem, amikor a gazdasági és társadalmi változások már kiegyenlítődnek. A termékenység vagy a születések csökkenése ugyanis nagymértékben a nyugatra vándorló korosztályoknak tulajdonítható — ami részben pótlódni fog az "időzítés" okozta eltolódással.

A vándorlás e vizsgálatban kizárólag belső vándorlást jelent, azaz Németország két része között. A kép, természetesen, nem egységes, régiókként igen jelentős az eltérés. 1989—92 között mintegy 1,23 millió keletnémet vándorolt nyugatra, és ugyanezen időszak alatt a vissza, vagyis keletre való vándorlás 230 ezer fővel megindult, és 1992 I. félévében már voltak régiók, ahol a keletre vándorlás meghaladta a nyugatra irányulót.

A népesség számának alakulását is régióként számították, az egyes variánsoknál eltérő komponens feltételezések szerint. Az irány elsősorban a gazdasági és társadalmi folyamatok alakulásának megfelelően a kiegyenlítődés felé mutat. Emlékeztetve arra, hogy ez az előreszámítás az 1990—92-es adatok alapján készült, és csak az egyesített Németország népességének belső mozgását vette figyelembe, nem meglepő, hogy az egyes régiók korfái igen eltérő képet mutatnak. E tanulmány — nemzetközi összehasonlítás szempontjából — főleg rendkívüli helyzetek elemzésének módszertani vonatkozásában lehet igazán hasznos.

H.L.

FOLYÓIRATCIKKEK

EGGERICKX, T.—BÉGEOT, F.: *Les recensements en Europe dans les années 1990. De la diversité des pratiques nationales à la comparabilité internationale des résultats.* (Az európai népszámlálások a 90-es években. Az egyes országok gyakorlatának különbözőségétől az eredmények nemzetközi összehasonlíthatóságáig.) Population, 1993/6. 1705—1732. p.

A népszámlálás olyan adatgyűjtési művelet, amelynek eredményei a demográfusok és más statisztikai adatfelhasználók kiemelkedő érdeklődésére tartanak számot. Ugyanakkor manapság a népszámlálások hitele mintha csökkenőben lenne a statisztikák készítői, a tudományos közélet és a széles közönség előtt is. Európa-szerte megkérdőjelezzük a népszámlálás immár két évszázados gyakorlatának jelenlegi létjogosultságát. Megéri-e például a jelentős befektetéseket? Egy állandó változásban lévő társadalomban a közügyek irányításához és a tudományos kutatáshoz megfelelő-e az összeírás tíz éves gyakorisága, az adatok kései közlése, a sztereotip és esetenként aktualitását veszített tartalom? Nem lehet-e a hagyományos népszámlálást részben vagy egészében más adatgyűjtési eszközökkel helyettesíteni, amint azt már néhány országban kipróbálták? A vita széles körben folyik a tradicionális népszámlálás hívei és ellenzői között.

Az európai országok többsége követte a nemzetközi szervezetek kívánságát és hagyományos összeírást hajtott végre 1990—91-ben a népességre és annak fő jellemzőire vonatkozóan. Az egyes országokban felmerülő kételyek részben az emberek magánéletébe történő beavatkozás problémájával, részben a művelet nehézségével és jelentős költségeivel függenek össze. Ezért fordulnak egyes országokban a népességi nyilvántartásokhoz a népszámlálás helyettesítésére vagy könnyítésére, vagy széles körű mintavételes adatgyűjtésekhez, a teljes népesség kérdésterheinek enyhítése céljából. Az adatszerezés módjainak különbözőségét a nemzetközi összehasonlíthatóság szempontjából még tetézik a fogalmi eltérések (pl. már a népesség arányának meghatározásában a lakó, jelen lévő v. jogi népesség definíciója szerint), vagy egyes kategóriák besorolásának problémái (pl. a külváltan élők helyzetének megítélése különböző országokban stb.). Nincs egységesen kialakult rendje az adatok megbízhatóságára vonatkozó vizsgálatoknak sem. Mindezekben a területeken szükséges a nemzetközi, általánosan elfogadható és alkalmazható normák kialakítása.

R. G.

ANDERSON, B. A.—KATUS, K.—SILVER, B. D.: *Developments and prospects for population statistics in countries of the former Soviet Union.* (A népesedéssziszatiztika fejlődése és kilátásai a volt Szovjetunió országaiban.) Population Index, 1994. tavasz sz., 4—20. p.

A Szovjetunió felbomlásával egy hosszú életű népesedéssziszatiztikai rendszer is megszűnt. Ez alkalmat ad az utódállamok kormányainak, hogy újragondolják a fogalmakat és eljárásokat, igazodjanak a nemzetközi szabványokhoz és gyakorlathoz. A Központi Sziszatiztikai Hivatal (amely 1987-ben az Állami Sziszatiztikai Bizottság, Goszkomstat nevet vette fel) Moszkvából irányította a népszámlálásokat, és felelős volt az állami vezetés számára szükséges minden népesedési adatgyűjtésért. Az adatgyűjtések és közlések elsősorban a legfelső államvezetés ideológiai és politikai szándékainak megfelelően történtek, egyes esetekben azonban döntés-előkészítő szerepük is volt.

A sziszatiztikai adatok publikálásának két szintje létezett: egyes adatsorok nyilvános, mások viszont csak hivatalos használatra készültek. Az utóbbiak alkották a túlnyomó többséget. A nyilvános kiadványok erősen aggregált adatokat tartalmaztak, de a részletesebb információkat

hordozó belső használatú kiadványok sem kerültek a központi cenzúrázásra. Nem volt megoldott az egyének és más adatszolgáltatók védelme a statisztikai célból adott információk más irányú felhasználásával szemben. Ezért a statisztikai adatgyűjtéseket mind a mai napig a gyanú árnyéka és népszerűtlensége övezi az adatszolgáltatók részéről. Az utódállamok statisztikai hivatalainak tehát az alábbi kritikus nehézségekkel kell megküzdeniük:

1. A hivatalok állománya megszokta, hogy gyors, de színvonalatlan adatszolgáltatást produkáljon.
2. Meg kell oldani az egyéni adatok védelmét, és nyilvánossá kell tenni a táblázásoknál alkalmazott definíciókat, valamint számítási eljárásokat.
3. A statisztikai hivatalokban a hivatalnokokat statisztikusokkal kell felváltani, a statisztikusoknak pedig bejutást kell biztosítani a politikusokhoz.

Az adatfeldolgozás gépesítése idején a statisztikai hivatalokon belül önálló számítóközponti egységek jöttek létre. A számítóközpontok gazdasági státusza is eltért a hivatalokétól, amennyiben ez utóbbiak az állami költségvetésből finanszírozott kormánysszervek voltak, az előbbieket viszont profitorientált szervezetek. Ez a szervezeti és pénzügyi elkülönülés számos probléma forrása lett. Egyik fél sem ismerte igazán a másik munkáját. Az elkülönültség hosszú ideig tartó fennmaradásának egyik magyarázata, hogy a volt Szovjetunióban és utódállamaiban a legutóbbi időkig kevés mikroszámítógép jutott mind a számítóközpontoknak, mind a statisztikusoknak. A moszkvai utasítások mellett a helyi adatigények alig érvényesültek. Az adatokat tartalmazó számítógépes szalagokat általában Moszkvába küldték feldolgozásra, de onnan a javítások utáni számítások és eredmények ritkán kerültek vissza a köztársasági hivatalokhoz.

Az egykori Szovjetunió minden tagállama új népesedési problémákkal szembesül, és számos kérdést kell önállóan megoldania az állampolgárság, vándorlás, családpolitika, lakásügy, munkaerő, egészségügy stb. dolgában. Olyan országokban kell most megoldani a munkanélküliség mérését, amelyekben korábban nem volt nyilvántartott munkanélküliség. A szovjet időszak népmozgalmi és népszámlálási statisztikái fontos kiindulópontját jelentik az időbeli összehasonlításoknak. Számos viszonylatban azonban csupán aggregált adatok állnak rendelkezésre.

A volt szovjet köztársaságok némelyike nyilvántartási rendszer bevezetését tervezi, de ez egyiküknek sem sikerülhet gyorsan. Javítaniuk kell pl. a népmozgalmi nyilvántartás pontosságán, és ehhez a saját helyzetüknek megfelelő szabályozás, ill. törvény szükséges. A népesedési kérdések — és ezen belül a népességnylvántartás új rendszerének kialakítása — politikai szempontokat is érintenek. Felmerül pl. a nemzetiség és anyanyelv, ill. beszélt nyelv kategóriának problémája, amelyeknek adatait a Szovjetunióban a változó politikai irányzatok is befolyásolják. Egyes utódországokban a népesedésstatisztikai és egészségügyi statisztikai információk összekapcsolása, személyi azonosító szám alkalmazása, a születési nyilvántartás más ismérvekkel való kibővítése segíti az adatok hasznosítását.

A felsorolt problémákat jól illusztrálják a Szovjetunió utolsó, 1989. évi népszámlálásával kapcsolatos nehézségek. Állítólagos papírhány miatt még 1994 elején is alig lehetett népszámlálási kiadványokhoz jutni. Nem tisztázott még a FÁK Statisztikai Hivatala és az Oroszországi Föderáció Statisztikai Hivatala közötti munkamegosztás a népszámlálási adatok közzétételén. Ugyanakkor egyes volt tagországok az eredeti népszámlálási mágnesszalagok egyetlen kópiájával sem rendelkeznek. Szerencsére jó példák is akadnak. Orosz demográfusok megkezdtek évenkénti publikációk készítését Oroszország népesedési helyzetéről, bár továbbra is nehézségeket okoz a más országokkal való összehasonlítás megoldása. A legtöbb országban új probléma a mintavételes eljárások és összeírások alkalmazása is, mivel a Szovjetunióban korábban ezekkel csak a Központi Statisztikai Hivatal foglalkozott.

GRUBER, S.—RIEDE, T.: *Erste Ergebnisse des Mikrozensus April 1993*. (Az 1993 áprilisában végrehajtott mikrocenzus első eredményei.) *Wirtschaft und Statistik*, 1994/7. 518—533. p.

1993 áprilisában a Németország újraegyesítése óta végrehajtott harmadik mikrocenzus alkalmával mintegy 350 000 háztartás és 800 000 személy adatait írták össze. A tanulmány ennek első eredményeiről ad tájékoztatást.

Megállapítható elsősorban, hogy Németország népességének növekedése folytatódott, de a növekedés forrását — a korábbi évekhez hasonlóan — szinte kizárólag a bevándorlás jelentette. A mikrocenzus időpontjában a 81,1 milliós népességből 6,8 milliót tett ki a külföldiek száma. Az előző összeírás (1992. május) óta a német lakosság 0,1%-kal, a külföldiek csoportja 9,2%-kal gyarapodott. Említést érdemel továbbá, hogy a növekedés teljes egészében a régi szövetségi területen érvényesült, míg az új szövetségi államokban és Kelet-Berlinben a népesség száma némileg visszaesett.

A gazdaságilag aktív népesség (40,2 millió fő) minimális növekedést mutatott az egy évvel korábbi szinthez képest. E változás a régi szövetségi területen észlelt jelentősebb irányú fejlődés és az új területeken tapasztalt visszaesés egyenlegeként adódott. A gazdasági aktivitási ráták főleg az 55—65 éves férfi népesség vonatkozásában térnek el a két országrész között. Az említett korosztályokhoz tartozók jelentős része az NSZK eredeti területén aktív kereső tevékenységet folytatott, míg az egykori NDK-ból alakult szövetségi államokban a megfelelő korúak gazdasági aktivitása — különösen az előnyugdij és az időskorra való átmenet idejére fizetett segély hatására — igen alacsony szinten mozgott. A nők gazdasági aktivitása az új országrészben továbbra is viszonylag magas, és a korszpecifikus gazdasági aktivitási ráta görbéje — hasonlóan a férfiakéhoz — harang-alakú. A régi országrészben a női gazdasági aktivitás szintje alacsonyabb, a korszpecifikus ráta pedig jellegzetes "M" alakú görbét alkot. A 30—35 év körüli életkorban levő nők közül ugyanis sokan — a családi kötelezettségek (gyermeknevelés) miatt — átmenetileg visszavonulnak az aktív kereső tevékenységtől.

A gazdaságilag aktív népességben belül a munkanélküliek száma — az ország egészét tekintve — növekedett (1993 áprilisában 3,8 millió állást kereső személyt mutattak ki, szemben az 1992 májusában jelzett 3,2 millióval). A munkanélküliség növekedésének eddigi gyors üteme a keleti területeken lassult, a nyugati országrészben viszont a növekedés a korábbi kedvező tendencia átalakulását jelenti. A munkanélküliség egyelőre a keleti szövetségi államokban okoz nagyobb gondot. Erre vall az is, hogy a tartósan (egy évnél régebben) állást keresők a keleti területeken a munkanélkülieknek mintegy felét alkotják, szemben a nyugati egyharmados aránnyal.

A megélhetés forrásait illetően az aktív kereső tevékenységből élők arányának fokozatos visszaesése állapítható meg. Egyre szélesebb rétegek alapozzák megélhetésüket járadékra, nyugdíjra, segélyre — ide értve a munkanélküliek részére folyósított támogatást. A két országrész között leginkább a támogatott munkanélküliek részarányában mutatkozott szignifikáns eltérés: keleten több mint háromszor akkora volt a munkanélküli segélyben részesülők hányada, mint a nyugati területen.

A külföldi eredetű lakosság arányának növekedése szükségessé tette a külföldiek helyzetének behatóbb értékelését. Az utóbbi években a más országokból származó népesség gyarapodásával együtt az idegen munkaerő is növekedett. A munkanélküliségi ráták rosszabbodása a külföldi dolgozókat is érintette, sőt náluk a munkanélküliség fokozódásának aránya általában sokkal nagyobb volt, mint a németeknél. (Az előző mikrocenzus óta a német munkanélküliek száma 15,8%-kal, a külföldieké 44,3%-kal emelkedett.) Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a Németországban élő és dolgozó külföldiek távolról sem alkotnak homogén csoportot. Célszerűnek látszott tehát a külföldiek rétegén belül néhány jellegzetes kategória megkülönböztetése a következők szerint:

- Európa északi és középső részéből, valamint az USA-ból származók;
- dél-európaiak;

- kelet-európaiak (ide értve Magyarországot, Horvátországot, Szlovákiát, Lengyelországot és a korábbi Csehszlovákiát is);
- törökök;
- egyéb külföldiek (hontalanokkal együtt).

A külföldi népesség különböző csoportjaiban észlelt szembetűnő strukturális eltérések arra hívják fel a figyelmet, hogy a külföldiek helyzetének helyes megítélése céljából további differenciált vizsgálatokat kell folytatni.

F.J.

KEDELSKI, M.: Regres demograficzny w Polsce, 1981—92. (Demográfiai regresszió Lengyelországban, 1981—92.) *Studia Demograficzne*, 1993/2. 3—14. p.

A népegészségügyi kormánybizottság soros jelentéseit olvasva a lengyel demográfiai helyzet rendkívül sötét képe bontakozik ki előttünk. Nő a patológus jelenségek száma. Szaporodnak a társadalmi regresszióra utaló jelek, mint például a szűkített népességreprodukció állandósulása, a férfiak halandósági rátájának növekedése. Ökológiai és halandósági szempontból Lengyelország helyzete más országokkai egybevetve nagyon kedvezőtlen. A számos probléma közül a cikk szerzője azokat emeli ki, amelyek döntő hatást gyakorolhatnak Lengyelország jövőjére.

1946 óta 1965-ben, illetve 1992-ben kötöttek a legkevesebben házasságot Lengyelországban. Az alacsony szám mellett nyugtalanító a folyamatosan csökkenő házasságkötési kedv is, mint állandósulni látszó tendencia. A folyamat oka többek között a társadalom életkori struktúrájának megváltozása. A 80-as években érték el a házasságkötési kort a 60-as évek demográfiai hullámvölgyében születettek.

Az egy évre jutó válások száma 1950 és 1986 között a hatszorosára nőtt. Napjainkban minden ötödik házasság válással végződik. A válások száma az elmúlt években némiképp csökkent. Ennek oka azonban feltehetőleg nem a társadalom pszichés kondíciójának javulása, hanem a súlyos lakáshelyzet, amely lehetetlenné teszi az elvált házastársak különköltözését, így sokan bele sem vágnak a válóper elindításába. A fő válóokok: alkoholizmus, elhidegülés, hűtlenség. A válások következtében jelentősen megnőtt a csonka családok száma, ami komoly társadalmi problémát jelent.

Lengyelországban a születésszám 1983 óta csökken. Ez a tendencia az új orvostikai kódex életbelépésével minden bizonnyal változni fog. A csökkenő születésszám demográfiai okai: a családmodell megváltozása, a szülőképes korban lévő nők számának, struktúrájának átalakulása. Jelenleg dominál a 2+2 családmotív, és nő a gyermektelen nők száma.

Lengyelországban állandóan növekszik a kis születési súllyal (2500 g alatt) napvilágot látott csecsemők száma. Ez a tendencia korrelációt mutat az édesanya életkorával, egészségi állapotával, életkörülményeivel. A csecsemők és 20 év alatti gyermekek és fiatalok halandósági rátája mindentől függetlenül csökkenő tendenciát mutat, és nem kielégítő mértékben, különösen igaz ez a környezeti szempontból szennyezett területeken, amelyek Lengyelország harminc százalékát teszik ki.

A jelenleg ható fő halálozási okok: rák, keringési rendszer betegségei, balesetek. Az öngyilkosságok tekintetében Lengyelország közepesen veszélyeztetett országnak tekinthető.

A kedvezőtlen demográfiai tendenciák mögött az elmúlt évek társadalmi folyamatai keresendők: a gazdasági válságot kísérő patológus jelenségek, a társadalmi átalakulással járó stressz, a romló életminőség, helytelen életmód, nem megfelelő táplálkozás, a természeti környezet szennyezett volta. Egyre növekvő veszélytényezőt jelent a kábítószer és az AIDS is.

A nettó reprodukciós koefficiens 1992-ben tovább csökkent. 1989-ben 0,98 volt, 1992-ben 0,91.

Továbbra is létező jelenség az emigráció. Ez különösen azért veszélyes, mert fiatal, jól képzett embereket érint. Az emigráció célja elsődlegesen Németország. A német statisztikák ezen belül elhatárolják a beutazó német és nem német származásúakat.

K.J.

PAMPEL, F.C.: *Relative cohort size and fertility: the socio-political context of the Easterlin effect.* (Relatív kohorsz nagyság és termékenység: az Easterlin hatást befolyásoló társadalmi-politikai tényezők.) *American Sociological Review*, 1993/4. 496—514. p.

Richard Easterlin amerikai demográfus elmélete szerint a termékenység időbeli alakulásában megfigyelhető hullámzások elsősorban a különböző generációk eltérő létszámával magyarázhatók. Mennél nagyobb létszámú évfjárt tagja valaki, általában annál rosszabbak a munkaerőpiaci esélyei és a jövedelmi kilátásai, ugyanakkor anyagi törekvései meglehetősen magasak, hiszen a vágyakat a szülői családban szerzett tapasztalatok határozzák meg, a szülők pedig — kisebb létszámú kohorshoz tartozván — többnyire kedvezőbb anyagi helyzetben voltak. Ennek eredményeként a nagy létszámú generációk tagjainak *relatív* — vagyis az elérni kívánt szinthez viszonyított — életszínvonala aránylag alacsony. Ez az alacsony életszínvonal befolyásolja e generációk demográfiai magatartását is: ha családot alapítanak egyáltalán, csupán egy-két gyermek nemzésére vállalkoznak. Az így létrejövő kis létszámú nemzedék tagjai azután épp ellenkező helyzetben találják magukat: munkaerőpiaci helyzetük és jövedelmük — épp az alacsony létszám miatt — lényegesen kedvezőbb, mint szüleiké, így ők már rendszerint több gyermeknek adnak életet, hozzájárulva ezzel egy újabb "nagy generáció" kialakulásához.

Az Egyesült Államokra vonatkozó adatok alátámasztották *Easterlin* goldolatmenetét, az európai tapasztalatok azonban inkább cáfolták, mintsem megerősítették azt. Tanulmányában a szerző a kutatási eredményeknek ezt az ellentmondásosságát igyekszik tisztázni: arra a kérdésre keres választ, *miért változik országról országra a kohorsz nagyságnak a termékenységre gyakorolt hatása.*

A szerző véleménye szerint az országok közötti eltérések elsősorban az *állam társadalompolitikai szerepvállalásában és a női foglalkoztatottság mértékében* mutatkozó különbségekkel magyarázhatók. Mind a nemzeti jövedelem társadalompolitikai szempontú átcsoportosítása, mind pedig a nők munkába állása csökkenti ui. a kapcsolat erősségét a munkaerőpiaci helyzet és az életszínvonal között, ezáltal pedig mérsékli a nagy létszámú kohorshoz tartozás anyagi hátrányait. Azokban az országokban tehát, ahol széles körűek a szociálpolitikai juttatások, ill. elterjedt a nők munkavállalása, a kohorsz nagyság várhatóan kevésbé befolyásolja a termékenység szintjét.

Feltevésének ellenőrzésére a szerző 18 iparilag fejlett ország 1951 és 1986 közötti adatait veti alá statisztikai elemzésnek. A függő változó a teljes termékenységi arányszám, míg a kohorsz nagyság mutatójaként a 30—64 és a 15—29 éves népesség aránya szolgál. Az állam társadalompolitikai szerepvállalását a társadalompolitikai kiadások nagysága és az egyes országoknak egy ún. "kollektívizmus skálán" elfoglalt helye jelzi.

Az eredmények alátámasztják a szerző gondolatmenetét: mennél erősebb egy országban az állami társadalompolitika és mennél magasabb a női foglalkoztatottság szintje, annál kisebb ott a kohorsz nagyság hatása a termékenységre. Mindez arra utal, hogy a gyermekvállalás előtt álló párok anyagi helyzetének megítélésénél nem elég pusztán a jövedelem szem előtt tartása; figyelembe kell venni azt is, mennyire bíznak a fiatalok abban, hogy az állam megvédi őket a munkaerőpiac kedvezőtlen hullámzásaitól.

M.F.

SCHWARZ, K.: *Kinder und Jugendliche in den Familien Alleinstehender in Deutschland im Jahr 1991*. (Gyermekek és fiatalok az egyedülálló szülők által fenntartott német családokban, 1991-ben.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1993—1994/1. 71—91. p.

Németország jelenlegi területén 1991 áprilisában — a mikrocenzus felszorozott adatai szerint — több mint 2 millió kiskorú gyermeket egyedülálló szülő nevelt, akiknek nagy többségéről (1,7 milliót meghaladó létszámban) az anya gondoskodott. Figyelmet érdemel, hogy az ilyen helyzetben lévő kiskorúak aránya az új szövetségi tartományokban jóval magasabb volt (18,7%) mint a régi NSZK területén (11,4%). A régi szövetségi terület visszatekintő adatai mellett azt bizonyítják, hogy az egy szülő által nevelt 18 éven aluli gyermekek és fiatalok hányada általánosságban ott is növekvő tendenciát mutatott.

Az a helyzet, amikor a gyermek nevelésének feladata az egyik szülőre hárul, különböző módokon következhet be:

Az egyik ilyen lehetőség, hogy a gyermek házasságon kívül születik, a másik abból adódik, hogy a szülők a gyermek születését követően elválnak. Előfordulhat továbbá, hogy a szülők a válás hivatalos kimondása nélkül külön költöznek. Végül az egyik szülő halálát is eshetőségként kell számba venni.

A házasságon kívül született gyermekek teljes száma adott időpontban nem állapítható meg, mert az összeírás alkalmával az ilyen gyermek anyja férjes, özvegy vagy elvált családi állapotú is lehet. A születési statisztika azonban módot nyújt a házasságon kívüli születések arányának folyamatos követésére. Ez az arány az 1970-es évek eleje óta erősen növekedett, és az elmúlt évtized második felében a régi szövetségi tartományokban az élveszületések egytized részét, az új szövetségi tartományokban pedig egyharmadát tette ki. A szülők utólagos házasságkötése e gyermekek jelentős hányadát a születést követően legitimálja. Egy részüknek a helyzete olyan formában is rendeződhet, hogy az anya nem a gyermek apjával köt házasságot, tehát a férj nevelőapaként szerepelhet.

A gyermekek szélesebb körét érinti a válások számának növekedése. A régi szövetségi tartományokban élők ilyen szempontból is kedvezőbb helyzetben vannak. A kisebb válási gyakoriság mellett ugyanis e tartományokban az elvált házaspároknak a fele, az új szövetségi tartományokban viszont csak egyharmada volt — a legutóbbi adatok szerint — gyermektelen. Érthető tehát, hogy az egykori NDK területén más országokhoz képest nagyobb az ún. "válási árvák" hányada, vagyis azon gyermekeké, akik egyik szülőjüktől a válás révén elszakadtak. (E mutató értéke 1991-ben az új szövetségi tartományokban átlagosan 17%-ot a régiekben 12%-ot tett ki.) Az elvált szülők egy része új házasságot köthet. Erre a régi szövetségi tartományokban kedvezőbbek az esélyek.

Az 1991. évi mikrocenzus a családok anyagi helyzetének, kereseti viszonyainak a vizsgálatára is kiterjedt. Az anyagi vonatkozású adatokat indokolt bizonyos óvatossággal kezelni, néhány kirívó sajátosság feltárása azonban alkalmasnak ítéltető.

A gyermekeküket egyedül nevelő szülők — elsősorban az anyák — helyzete mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel. Az egykori NDK területén lakók életkörülményei — a megindult átalakulási folyamat ellenére — élesen különböznek a régi szövetségi tartományok lakóinak helyzetétől. Az NDK korábbi társadalmi rendszere általánossá tette, hogy az anyák döntő többsége kereső tevékenységet folytasson, és ennek érdekében a gyermekek részére egész napos házon kívüli ellátást biztosító intézmények hálózatát hozta létre. Az új szövetségi tartományokban ennek hatása ma is észlelhető, minthogy az anyák viszonylag nagy hányada dolgozik. Ez vonatkozik a gyermeküket egyedül nevelőkre is. A gyermekellátó hálózat visszafejlődött ugyan, de még mindig bizonyos támaszt jelent a munkavállalók részére. Az alacsony bérek miatt viszont az új szövetségi tartományokban élő egyedülálló anyák döntő többsége szociális támogatásra szorul. Ez az arány jóval magasabb, mint a régi szövetségi tartományokban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a hajadon és elvált családi állapotú, valamint a különváltan élő anyáknak meglehetősen számottevő hányadát a régi szövetségi területen is támogatni kell. E csoportok tehát összességében nem elhanyagol-

ható, marginális jellegű, sőt számszerűen növekvő szegény réteget alkotnak, melynek problémáival behatóan kell foglalkozni.

F.J.

JOZWIAK, J.—PARDYSZ, J.: *Demograficzny wymiar aborcji.* (Az abortuszok demográfiai vetülete.) *Studia Demograficzne*, 1993/1. 31—41. p.

Minden vizsgálat arra utal, hogy Lengyelországban az elmúlt harminc évben a születésszabályozás egyik legdöntőbb eszköze az abortusz volt. Ugyanakkor minden erre vonatkozó adat hitelessége erősen megkérdőjelezhető. Nem ismerjük az abortuszra jelentkező nők alapvető demográfiai jellemzőit sem. (A cikk közli az abortuszok számának alakulását 1960—1991 között.) Az abortuszok száma ugyan folyamatosan csökken, ám egyre több abortuszt végeznek ezen belül magánrendelőkhöz, és feltételezhetjük, hogy ezek száma még a bevallottnál is magasabb. Az abortuszok számát befolyásolja a nő családi állapota is: leányfejjel kevesen vállalnak gyermeket. Az abortuszra vonatkozó adatok közelítő jellegét bizonyítja a cseh helyzettel való egybevetés is, ahol hasonló demográfiai struktúra mellett sokkal magasabb arányszámokkal találkozunk.

A cseh adatok arra utalnak, hogy a szülési kedvet erősen befolyásolja a családi állapot, az életkor, a korábbi gyermekek száma. A legmagasabb a szülő nők arányszáma a 20—24 éves, férjhezett korcsoportban, akik még nem szültek gyermeket. A spontán abortuszok száma viszonylag alacsony, az életkor növekedésével, a 40. életév után, hirtelen megnő. (Csehszlovákia vonatkozásában a cikk 1958—1989 közötti adatokat tartalmaz: születésszám, abortuszok száma — beleértve az adatok lineáris trend segítségével történő korrekcióját.)

A lengyel, illetve csehszlovák (a szerző ezt két, cseh és szlovák részre bontja) adatok egybevetését az abortusz hasonló módon történő jogi szabályozása is indokolja; külön figyelmet érdemel azonban a joggyakorlat. Csehszlovákiában azokban az években, amikor csökkent a művi abortuszok száma, mindig nőtt a spontán vetéléseké — feltételezhető, hogy ezek egy része a valóságban szintén művi abortusz volt.

Lengyel demográfusok már eddig is foglalkoztak az abortuszok számának becslésével (Z. *Smolinski*, 1980), azonban a cikkben először történik erre kísérlet külföldi, hasonló demográfiai szerkezetű adatokból kiindulva. A becslés módszertani alapjául a jogi szabályozása hasonlóságán túl az abortuszok megfelelő módon történő nyilvántartása, ezek publikálása szolgált.

Az abortuszok számát befolyásolja a nő életkora, családi állapota, gyermekei száma. A leggyakoribb az abortusz a 35 év alatti nők, ezen belül is a 20—25 éves korosztály körében, 40 év felett, illetve olyan nők esetében, akiknek már legalább két gyermekük van.

K.J.

KOWALSKA, I.: *Problem aborcji na tle postaw i zachowan w zakresie regulacji urodzen. Wyniki ankietowego badania przemian rodziny i wzorców dzietosci.* (Az abortusz a születésszabályozással kapcsolatos magatartásformák, megnyilvánulások tükrében. A családdal és a szüléssel kapcsolatos magatartással foglalkozó vizsgálat eredményei.) *Studia Demograficzne*, 1993/1. 43—85. p.

A címben megjelölt témakört 1991-ben országos vizsgálat keretében kutatták, 4313 háztartást, 8544 főt felőlelő mintán. A vizsgálat az UNFPA támogatásával, egy nemzetközi project keretében történt. A vizsgálat fő módszere a kérdőíves felmérés volt. A kérdőív két részből állt. Az első rész a családra vonatkozó alapvető adatokra kérdezett, a másodikban az alábbi kérdéskörök szerepeltek: a családtagok általános jellemzése, a tanulási időszak, a

munkával eltöltött időszak, lakóhelyváltoztatások, az életkörülmények változásai, a család története, a házasság története, a születésszabályozás. A cikk ez utóbbi kérdéskör válaszait ismerteti.

A felmérésnél abból a hipotézisből indultak ki, hogy Lengyelországban a családtervezés kevésbé fejlett, a terhességek véletlenszerűek.

A válaszokból kiderült, hogy többségük 18—19, illetve 20—21 éves korban kezdett nemi életet élni.

A vizsgálat kitért az első, második, többedik terhesség sorsára. A kapott, és a cikkben található adatokat azonban óvatosan kell kezelni, hiszen minden bizonnyal több olyan vizsgált személy is volt, akik nem vallották be, hogy volt terhességmegszakításuk. Óvatosságra készítetnek az ebből az időszakból származó egyéb vizsgálatok eltérő eredményei is.

A különböző fogamzásgátló módszereket általában ismerik a megkérdezettek — a nők jobban, mint a férfiak, jobban a városlakók, mint a falusiak. Az ismert módszerek alkalmazása azonban nagyon alacsony színvonalú. A megkérdezettek 27,6%-a soha nem alkalmazott semmiféle fogamzásgátlási módszert. Az alkalmazott módszerek népszerűségi sorrendben: megszakított közösülés, naptár-módszer, gumi-óvszer, termikus módszer, fogamzásgátló tableta.

A nem tervezett terhesség sorsára vonatkozóan a megkérdezettek döntő többsége azt válaszolta, hogy megtartaná a gyereket. Minden hetedik megkérdezett gyökeresen elutasítja a terhességmegszakítást, az életkörülményektől függetlenül. A férfiak kevésbé utasítják el az abortuszt kategórikusan, mint a nők. A városlakók között fele azoknak az aránya, akik teljes mértékben elutasítják az abortuszt, összehasonlítva a falun élők véleményével. Minél magasabb valakinek iskolai végzettsége, annál megértőbb az abortusszal szemben. Az egyetlen érv, amit nagyon sokan (elsősorban a nők) hajlandók elfogadni: ha az édesanya egészsége, vagy élete veszélyeztetve van a terhesség kihordása által. További, az abortusz előfordulása mellett szóló érvek: a születendő gyermek esetleg nyomorék lesz (e vélemény elfogadása nem függ a nemtől, viszont függ a lakóhelytől), rossz viszony a partnerrel, hajadon családi állapot, nehéz anyagi körülmények. Mind a férfiak, mind a nők körében magas azoknak az aránya, akik határozatlanok az abortusz kérdésében. Mindezek alapján meg lehet kockáztatni a hipotézist, hogy a terhességmegszakítással kapcsolatos döntést a konkrét helyzet, konkrét körülmények szülik.

Következtetések: a nemi élet megkezdésének alsó határa egyre lejjebb süllyed; a tudatos családtervezés Lengyelországban egyelőre csak vágyálom; a fogamzásgátláshoz való viszony nagyon lassan alakul át; a társadalom elutasítja a terhességmegszakítást.

K.J.

NIZARD, A.—MUNOZ-PEREZ, F.: *Alcool, tabac et mortalité en France depuis 1950.* (Alkoholfogyasztás, dohányzás és halandóság Franciaországban 1950 óta.) Population, 1993/4. 975—1014. p.

1986-ban az alkoholfogyasztás több mint 40 000, a dohányzás pedig több mint 50 000 haláleset oka volt Franciaországban. Ez együtt az összes halálozások hatodrésztét jelentette az adott évben. A különféle traumák okozta halálesetekkel együtt számítva az előbbi két tényező már az idő előtti halálozás, a gazdaságilag aktív korban (64 éves kor alatt) lévő népesség halálozásának több mint feléért felelős.

Az alkohol- és a dohányfogyasztás összevetése a betegségek nemzetközi osztályozása alapján velük összefüggő halálokkal a fogyasztás és a halandóság igen szoros összefüggését mutatja ki az utóbbi 40 évre vonatkozóan. Az alkoholfogyasztás 1958. évi, majd a 60-as évek végétől kimutatott csökkenése jelentős visszaesést hozott az elmezavarok és a májzsugor

okozta halálozásban, de Franciaország még ma is első helyen áll az etilalkohol fogyasztásában, és az ezzel összefüggő halálozás jelenleg is nagyon magas.

A dohányfogyasztás és a hozzá kapcsolódó (pl. tüdőrák okozta) halandóság pedig jelentősen emelkedett a 80-as évekig, és a férfiak ezzel összefüggő halandósága megkétszereződött. A 90-es években a férfiak dohányzás okozta halandósága némi csökkenést mutat, a nőknél viszont tovább növekszik a fogyasztással párhuzamosan. Ugyanakkor a szív- és érrendszeri megbetegedések száma jelentősen csökkent. A két nem közötti különbség a dohányzás alakulásához hasonlóan ugyancsak mérséklődik a megbetegedések e területén a 90-es években. Az együttes alkoholfogyasztás és dohányzás miatt kialakult felső légúti és emésztőrendszeri, valamint nyelőcsővi daganatok által okozott halálozások száma a férfiaknál csökkenő, a nők esetében lassabban növekvő tendenciát mutat.

Az általános halandóság csökkenésével az alkohol- és dohányfogyasztással összefüggő halálozás részaránya 1952 és 1986 között gyakorlatilag megduplázódott: a 35–64 éves korcsoportban a férfiaknál 17%-ról 34%-ra, a nőknél 10%-ról 17%-ra nőtt. A helyzet jelentősebb javulása kizárólag a fiatal korosztályok későbbi fogyasztásának hatékony megelőzésével érhető el.

R. G.

FRIEDL, H.P.: Fragen zur Gesundheit: Risikofaktoren und Gesundheitsbewusstsein. Ergebnisse des Mikrozensus Dezember 1991. (Kérdőíves felmérés az egészségről. Az 1991. évi osztrák mikrocenzus eredményei.) Statistische Nachrichten, 1994/6. 479–489. p.

A szerzők egy olyan kérdőíves felvétel eredményeit ismertetik, amelyet Ausztriában végeztek az 1991. évi mikrocenzus keretében, s amely az egészséget veszélyeztető tényezők népességen belüli elterjedtségére, valamint a lakosság egészséggel kapcsolatos magatartására terjedt ki.

A kockázati tényezőkön belül a kutatók a krónikus betegségek előfordulását, az elhízást, a dohányzást és a különféle stresszhatásokat vizsgálták. Az eredmények szerint a 15 éves és idősebb népességre számítva a cukorbetegség aránya 2,8%, a magas vérnyomásban szenvedőké 8,6%, a reumatikus panaszokkal küszködőké pedig 7,0%, míg az érrendszeri betegségek gyakorisága 4,8%. Ezek az arányok a nőknél magasabbak, mint a férfiaknál, itt azonban figyelembe kell venni, hogy a nők átlagéletkora magasabb, márpedig a krónikus betegségek gyakorisága az életkorral párhuzamosan emelkedik. A foglalkozási különbségeket nézve szembetűnő a mezőgazdaságban dolgozók igen rossz egészségi állapota: ebben a csoportban a magas vérnyomásúak aránya 13,2%, a reumatikus betegségekben szenvedőké pedig 12,3%.

A 20 éves és idősebb lakosságban a férfiak 26,4%-a, míg a nőknek 21,0%-a tekinthető túlsúlyosnak, ezen belül az erősen elhízottak aránya a két nemnél 8,3, ill. 9,0%. A kövérség előfordulási gyakorisága az életkorral párhuzamosan emelkedik, csupán a legidősebbek körében tapasztalható némi csökkenés, ami vélhetőleg a betegségek hatásának tulajdonítható. Az iskolázottabbak körében kisebb az elhízottak aránya, s hasonlóan kedvező hatása van az urbanizációnak is: Bécsset leszámítva a település nagyságának és agrár-jellegének csökkenésével a kövérség előfordulása is mérséklődik. Érdekes módon Ausztria keleti részében (Burgenland, Alsó-Ausztria) lényegesen magasabb a súlyfelesleggel rendelkezők aránya (12,5, ill. 10,9%), mint a nyugati tartományokban (Tirolban pl. csupán 4,5%).

Ami a dohányzást illeti, a 15 éves és idősebb népesség 27,5%-a jelenleg is cigarettázik, további 15% pedig korábban dohányzott. A férfiak körében a nőkhöz viszonyítva magasabb mind a jelenleg, mind pedig a korábban cigarettázók aránya. Ugyanakkor azonban 1986 és 1991 között a férfiak között "csupán" 6%-kal, a nőknél viszont 17%-kal emelkedett a dohányzók aránya. Az életkor előrehaladtával a dohányzás gyakorisága csökken, s ez nem

egyszerűen a leszokást tükrözi, hiszen az idősebbek között azok aránya is magasabb, akik sohasem gyújtottak rá. Hasonló csökkenés tapasztalható a nagyvárosok felől a falvak felé haladva: míg Bécsben a lakosság 33,9%-a dohányzik, addig az erősen agrár-jellegű kistelepüléseken ez az arány csupán 20,6%.

A kockázati tényezők mellett a felmérés által érintett másik témakör az egészséggel kapcsolatos magatartás, ill. tájékozottság volt. Az adatok szerint a 15 éves és idősebb népesség 47,2%-a igyekszik úgy alakítani táplálkozását, hogy az elősegítse a különféle betegségek megelőzését. Csaknem ugyanakkora azok aránya, akik rendszeres testmozgással próbálják megőrizni egészségüket. Meglehetősen alacsony — az 1%-ot sem éri el — ugyanakkor a magán, ill. állami tanácsadó szolgáltatások igénybevétele, az emberek mintegy harmada pedig semmiféle külön erőfeszítést nem tesz a betegségek megelőzése érdekében.

Ami végül az egészséggel kapcsolatos információk forrását illeti, a megkérdezettek csaknem fele az újságokból, közel 40%-a pedig a rádióból és a televízióból meríti ilyen irányú ismereteit. Sorrendben ez után következnek az orvosok (30%) és a rokonok, ill. ismerősök (15%) mint információforrások.

M.F.

IMHOF, A.E.: Erfüllt leben — in Gelassenheit sterben. (Teljes életet élni — békében meghalni. Beszámoló egy szimpózium és egy kutatási program eredményeiről.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1993—94/2. 169—188. p.

1990 és 1994 között Németországban nagyszabású interdiszciplináris kutatómunka folyt, amelynek középpontjában a várható élettartam emelkedése és annak következményei álltak. Cikkében a szerző e munka legfontosabb eredményeiről számol be.

A kutatás három fő részre tagolódott. Az első célkitűzés a várható élettartam hosszú távú alakulásának, az erre vonatkozó statisztikai adatoknak a bemutatása volt. 1990-ben napvilágot látott már egy kötet, amely a XVII. századtól a XIX. századig követte nyomon az élettartam növekedését. Ezt egészítette ki most a kutatás keretében az a munka, amely a XIX. századtól napjainkig tartó fejlődést tárta az olvasók elé. A két kötetben szereplő adatok nem csupán nyomtatásban váltak hozzáférhetővé: a Kölnben működő, nemzetközileg is ismert adatbank, a Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung révén a kutatók számítógépen is leihathatják akár a teljes adatállományt, akár csupán annak őket érdeklő részét.

A négyéves kutatási program második elemét két, 1991-ben, ill. 1993-ban megrendezett szimpózium alkotta. Mindkét rendezvény alapvetően eltért a témában szokásos demográfiai-statisztikai konferenciáktól: a megvitatott kérdések nem szorítottak a halandóság mérésének és előrejelzésének szűken vett szakmai problémáira, hanem kiterjedtek az élet és az elmúlás filozófiai, teológiai és antropológiai vetületeire is. Ennek megfelelően a résztvevők köre is igen széles volt: a témával hagyományosan foglalkozók — vagyis a demográfusok, epidemiológusok — mellett megjelentek pedagógusok, művészettörténészek és a tanatológia, valamint az orvosi etika szakértői is.

Végül a kutatás harmadik részeként a projekt irányítójának, *Arthur Imhof* professzornak a gondozásában öt, egymáshoz szorosan kapcsolódó kötet jelent meg, amelyek mindegyike az élet és a halál általános kérdéseivel foglalkozott.

M.F.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata
1994. No. 2.

- HORSKÁ, P.*: Az európai családi fejlődés bizonytalan prognózisa.
SIMEK, M.: A Cseh Köztársaság népességelőrejelzése.
BURCIN, M.—KUCERA, M.—KUCERA, T.: Népességelőrejelzések a Cseh Köztársaságban 2010-ig.
RABUSIC, L.: Népességelőrejelzés a Cseh Köztársaságban 2030-ig.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
1994. No. 1.

- GUINNANE, T.W.—OKUN, B.S.—TRUSSELL, J.*: Mit tudunk az európai termékenységi átmenet időrendjéről?
CONNEY, R.S.—LI, J.: A háztartás nyilvántartás típusa és egyezés az "egy gyermek" politikájával Kínában, 1979—1988.
GERTLER, P.J.—MOLYNEAUX, J.W.: Hogyan járul hozzá a gazdasági fejlődés és a családtervezési program az indonéziai termékenység csökkentéséhez?
AXINN, W.G.—CLARKBERG, M.E.—THORNTON, A.: A család hatása a családnagyság megválasztásában.
SMITH, K.R.—ZICK, C.D.: Összekötött életek, függő elmúlás? Férjek és feleségek túlélési vizsgálata.
DA VANZO, J.—CHAN, D.: Idősebb malajziaiak életkörülményei. Ki pártolja a felnőtt gyermekeket?
ANDERSON, B.A.—KALEV, K.—PUUR, A.—SILVER, B.D.: Az abortuszra vonatkozó felvételeknél adott válaszok megbízhatósága: észtországi adatok.
LANDALE, N.S.: Vándorlás és a latin család: portorikói nők házasságkötési magatartása.
CRIMMINS, E.M.—HAYWARD, M.D.—DAITO, Y.: Az időskorú népességek változó halandósági és morbiditási arányszámai, valamint egészségi állapota és várható élettartama.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népeségtudományi Társaság folyóirata
1993. No. 4.

- VAN DIJCK, L.—KOOT-DU BUY, A.—SIEGERS, J.J.*: A hollandiai önkormányzatok nappali gondozási szolgáltatásai.
HENKENS, K.—MEIJER, L.—SIEGERS, J.: A házas és élettársi kapcsolatban élő nők munkavégzése Hollandiában, 1981—1989.
POULAIN, M.: Az Európa-közi vándorlási statisztikák összevetése: egy jobb összhang felé?

NASELENIE

a Bolgár Tudományos Akadémia Népeségkutató Intézetének folyóirata
1993. No. 1.

- MINKOV, M.*: Illúziók nélkül a népesedési válságról.
BALEV, I.: A 15. bolgár népszámlálás és lakásösszeírás.
BURG, H.: A népesedés elmélete és az ökológiai problémák.
HRISZTOV, E.: A demográfiai események intenzitásának mérése egyes népességcsoportoknál.
GOLEMANOV, N.: Az aktív keresők lakóhelye és halandósága.
MIHOVA, G.: A munkanélküli nők reprodukív és vándorlási magatartása.
ALEXIEV, S.: A külföldön élő bolgárok ingatlanszerzési joga Bulgáriában.
TOTEV, A.: A bolgár nép antropológiai sajátosságai.

1993. No. 2.

- MITCHEV, N.*: Bulgária regionális demográfiája.
CHOPOV, P.: A bolgár emigránsok politikai magatartása az Egyesült Államokban.
ALEXANDROV, E.: A külföldön élő bolgárok helyzete a középkorban (681—1396).
ILIEVA, N.: A női foglalkoztatottság és munkanélküliség.
SPASSOVKA, L.: A házasság nélküli együttélés tendenciái egyes nyugat-európai országokban és az USA-ban a 70-es és 80-as években.

POPULATION

a francia Demográfiai Kutatóintézet folyóirata
1993. No. 6.

- COEFFIC, N.*: Az 1990. évi népszámlálás utóellenőrzése. A teljeskörűség mérése.
ROUALT-GALODO, D.: Az aktív népességre vonatkozó népszámlálási és éves munkaerő felmérési adatok eltérései és ezek okai.
EGGERICKX, T.—BÉGEOT, F.: Az 1990-es évek európai népszámlálásai. Az egyes országok gyakorlatának különbözőségétől az eredmények nemzetközi összehasonlíthatóságáig.
CHENU, A.—TABARD, N.: A társadalmi-foglalkozási átalakulások Franciaországban, 1982—1990.
BACCANINI, B.—DOURGEAU, D.—DESPLANQUES, G.: A belső vándorlás Franciáországban, 1982—1990. Összehasonlítás az előző időszakokkal.
BACCAINI, B.: Vonzó és taszító régiók 1982—1990-ben. Összehasonlítás 1975—1982-vel és a különböző korcsoportok sajátosságai szerint.
LE JEANNIC, T.: A vándorlások szerepe Ile-de France megye népesedésében.
MADINIER, C.: A tengeren túli megyékből származó népesség.
GAYMU, J.: Milyen 60 évesnek vagy idősebbnek lenni Franciaországban 1990-ben?
TRIBALAT, M.: A bevándoroltak és a letelepedésükhöz kapcsolódó népesség az 1990. évi franciaországi népszámlálásban.
MARCHAND, O.: A nők gazdasági aktivitása az 1990-es évek elején.
MOLINÉ, A.F.: Ágazatok és korok.
LAVERTU, J.: A gyermekek és a családi környezet az 1990. évi népszámlálásban.
DESPLANQUES, G.: A termékenységi különbségek mérése csak népszámlálási adatok segítségével.

1994. No. 1.

- COURGEAU, D.*: A csoporttól az egyéniig: a vándorlási magatartások példája.
BRUNETT, P.A.—MORABIA, A.—CAMPANA, A.—MARCUS-STEIFF, J.: A reprodukció magatartás biometriai vizsgálata. Módszer és első eredmények.
LELIÉVRE, E.: Párkapcsolatok és házasságon kívüli termékenység Nagy-Britanniában. Összehasonlítás Franciaországgal.
BARTIAUX, F.: A születésszám csökkenése és a házasságkötések Olaszországban, 1930—1950.
H. MARTIN LAOUROU: A benini halandóság egy becslése.
BIDEAU, A.—BRUNET, G.—HEYER, E.—PLAUCHU, H.: A vérrokonság szerepe a népesség struktúrájában. A Valserine medence példája a XVIII. századtól napjainkig.
TRIBALAT, M.: Bevándorlási krónika.
COURBAGE, Y.—LASSALLE, D.: Az előreláthatatlan egyiptomi termékenység.
DANIEL COURGEAU, D.—KEILMAN, N.—LELIÉVRE, E.: Hányadosbecslés aggregált adatok segítségével.
COURBAGE, Y.: Palesztina népessége.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1994. No. 1.

- PRITCHETT, L.H.*: A kívánt termékenység és a népesedéspolitikák hatása.
OLSHANSKY, S.J.—CARNES, B.A.: Az öregedés népesedési perspektívái.
BLED SOE, C.H.—HILL, A.G.—D'ALESSANDRO, U.—LANGEROCK, P.: A természetes termékenység felépítése: a nyugati fogamzásgátló módszerek alkalmazása Gambia vidékeken.
DESAI, S.—JAIN, D.: Az anyák foglalkoztatása és a családnövekedés dinamikájának megváltozása: a női munkavállalás társadalmi összefüggései Dél-India vidékeken.
EBERSTADT, N.: Demográfiai sokkok a kommunizmus után: Kelet-Németország, 1989—1993.
BARLOW, R.: Népeségnövekedés és gazdasági növekedés: néhány további korreláció. Beszámoló a Nemzeti Kutatási Tanács szimpóziumáról Afrika Szaharától délre eső területeinek népesedési helyzetéről.

POPULATION INDEX

a Princetoni Egyetem Népesedéskutató Intézetének és az Amerikai Népesedési Társaságnak a folyóirata

1993. No. 4.

- DAVANZO, J.—RAHMAN, M.O.—WADHAWA, K.T.*: Családpolitikai kérdések Amerikában. Bibliográfia.

POPULATION STUDIES

a londoni Közgazdasági Főiskola Népeségkutató Bizottságának folyóirata

1994. No. 1.

- DHARMALINGAM, A.*: Az időskorúak eltartása: elvárások és tapasztalatok egy dél-indiai faluban.

- BALK, D.*: A nők helyzetének és termékenységének egyéni és közösségi szempontjai Banladesch vidékein.
- MEEKERS, D.*: A nemi élet kezdete és házasság előtti szülés a Szaharától délre.
- YI, Z.—COALE, A.—CHOE, M.K.—ZHIWU, L.—LI, L.*: A családi otthon elhagyása Kínában, Japánban, Dél-Koreában, az USA-ban, Franciaországban és Svédországban.
- WEIGLEY, E.A.*: A vándorlás hatása a házasságkötési kor becslésére a csalárekonstrukciós vizsgálatokban.
- McDANIEL, A.—PRESTON, S.H.*: Kor és halálok szerinti halandóság a XIX. századi libériai bevándorlóknál.
- LYNCH, K.A.—GREENHOUSE, J.B.*: A csecsemőhalandóság rizikótényezői a XIX. századi Svédországban.
- GALLOWAY, P.R.—HAMMEL, E.A.—LEE, R.D.*: A termékenység csökkenése Poroszországban, 1875—1910.

POPULATION TRENDS

a londoni Népszámlálási és Adatgyűjtési Hivatal folyóirata
1994. tavaszi szám (75)

- CHARLTON, J.—WALLACA, M.—WHITE, I.*: Tartós betegségek: adatok az 1991. évi népszámlálásból.
- NOBLE, B.—CHARLTON, J.*: Emberölések Angliában és Wales-ben.
- CRAIG, J.*: Százévesek: 1991-es becslések.

1994. nyári szám (76)

- NOBLE, B.*: Az alkohol, kábítószer és más szerek fogyasztása által okozott halálozások.
- HASKEY, J.*: Mostohacsaládok és mostohagyermekek Nagy-Britanniában.
- DORLING, D.*: Az 1991. évi népszámlálási adatok térképi megjelenítése.
- McCORMICK, A.*: A HIV-vírus hatása Anglia és Wales népessége körében.
- CAPRON, D.*: Mennyire megbízhatóak a nem országos szintű népességelőreszámítások?

STUDIA DEMOGRAFICZNE

a Lengyel Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának folyóirata
1993. No. 3.

- FRENKEL, I.*: A vidéki népesség gazdasági aktivitása, 1988—1992.
- IGLICKA, K.*: A termékenység átalakulása Lengyelországban és néhány más európai országban.
- JÓZWIAK, J.—OKÓLSKI, M.*: A demográfia fogalma a lengyel kézikönyvekben.
- RYDZEWSKI, P.*: Az elváltak újrَاهázasodása.
- MAKOWSKA, K.*: Egyes települések vándormozgalma, 1971—1988.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a német Szövetségi Népesedéskutató Intézet folyóirata
1993—94. No. 2.

- STÖRTZBACH, B.*: Németország az egyesítés után: a családpolitikával kapcsolatos vélemények és magatartások.

IMHOF, A.E.: Teljes életet élni — nyugalomban meghalni. Beszámoló egy tudományos tanácskozásról.

PRSKAWETZ, J.K.: A várható élettartam alakulása a nyugdíjas korúaknál.

POLLARD, J.H.—HÖHN, C.: A nemek közötti interakciók.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népelességtudományi Kutató Intézet, II. Fényes Elek utca 14/18.

Postai irányítószámunk: 1024

Telefon: 212-6549

Kiadóhivatal: 1024. Budapest, Fényes Elek u. 14/18.

Telefon: 212-6576 Fax: 212-6680

Kiadásért felel a KSH Népelességtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: — — — —

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a hírlapkézbetítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál

(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. — 1900)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a

Postabank Rt.: 219-98636/021—02809 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj: félévre 260, — Ft, egész évre 520, — Ft

Szedte: a Szerkesztőség